

BÉVEZETÉS A NYELVÉSZETBE

Kedvcsináló egyetemisták és főiskolások számára

Csernicskó István és Váradi Krisztián

2025

Csernicskó István – Váradi Krisztián

BEVEZETÉS A NYELVÉSZETBE

Kedvcsináló egyetemisták és főiskolások számára

Csernicskó István – Váradi Krisztián

BEVEZETÉS A NYELVÉSZETBE

Kedvcsináló egyetemisták és főiskolások számára

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Beregszász
2025

ETO 81'1(075.8)

C 62

DOI 10.58423/978-617-8143480

Jelen tankönyv áttekintést nyújt a nyelvészet alapfogalmairól és főbb irányzatairól, közérthető módon, egyetemisták és főiskolások számára. Az oktatási kiadvány célja, hogy kedvet csináljon a nyelvészet tanulmányozásához, bemutatva a nyelv működését és szerepét a társadalomban.

Az oktatási folyamatban történő felhasználását jóváhagyta
a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszéke
(2025. augusztus 11., 114. számú jegyzőkönyv).

Megjelentetésre javasolta a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Felsőoktatási Minőségbiztosítási Tanácsa
(2025. augusztus 26., 7. számú jegyzőkönyv).

Elektronikus formában (PDF-fájlformátumban) történő kiadásra javasolta
a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Tudományos Tanácsa
(2025. augusztus 28., 8. számú jegyzőkönyv).

Kiadásra előkészítette a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Filológia Tanszéke, valamint Kiadói Részlege.

Szerzők:

Csernicskó István és Váradi Krisztián

Szakmailag lektorálta:

*Prof. Dr. habil. Vančo Ildikó, habilitált doktor, professzor, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének professzora (Nyitra, Szlovákia)*

*Dr. habil. Beregszászi Anikó PhD, habilitált nyelvészdoktor, docens, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai
Magyar Főiskola Filológia Tanszékének tanszékvezető professzora (Beregszász, Ukrajna)*

*Dr. Gazdag Vilmos PhD, docens, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Filológia Tanszékének docense (Beregszász, Ukrajna)*

Műszaki szerkesztés: *Dobos Sándor, Szenyko Anasztázia és Váradi Krisztián*
Előkészítés elektronikus formában (PDF-fájlformátumban) történő kiadásra: *Szenyko Anasztázia*

Korrektúra: *a szerzők*

Borítóterv: *Váradi Krisztián és Tóth Vivien*

ETO-besorolás: *a II. RF KMF Apáczai Csere János Könyvtára*

A kiadásért felel:

*Dobos Sándor (a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Kiadói Részlegének vezetője)*

A tankönyv tartalmáért és hitelességéért a szerzők viselik a felelősséget.

Kiadó: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (cím: 90 202, Beregszász, Kossuth tér 6. E-mail: foiskola@kmf.uz.ua; kiado@kmf.uz.ua)

ISBN 978-617-8143-48-0 (PDF)

© Csernicskó István, Váradi Krisztián, 2025

© II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2025

TARTALOM

Előszó	11
---------------------	-----------

I. Állati kommunikációs rendszerek és emberi nyelv	13
---	-----------

1.1. Bevezetés	13
1.2. Az állati kommunikáció formái és csatornái	14
1.3. Hockett „tervezési jegyei” és az összehasonlítás alapjai	16
1.3.1. A főbb tervezési jegyek	16
1.3.2. Az összehasonlítás tanulságai	17
1.4. Az emberi nyelv egyedi tulajdonságai	18
1.5. Átmenetek és határesetek: kísérletek állatok nyelvtanítására	20
1.6. Hasonlóságok és különbségek: összegzés	22
1.6.1. Hasonlóságok	22
1.6.2. Különbségek	23
1.7. Következtetések és tágabb jelentőség	24
1.8. Nyelvi szocializáció és emberré válás	25
1.9. A nyelv mint az emberi lét feltétele	25
1.10. Elzárttság és nyelvhiány: a „vad gyermekek” esete	25

II. Elméletek az emberi nyelv keletkezéséről	29
---	-----------

2.1. A nyelv eredete a világvallások tanításaiban	29
2.1.1. Judaizmus és kereszténység	29
2.1.2. Iszlám	30
2.1.3. Hinduizmus	31
2.1.4. Buddhizmus	31
2.1.5. Zoroasztrianizmus	32
2.2. Korai spekulatív (naív) elméletek a nyelv eredetéről	33
2.3. Modern tudományos elméletek a nyelv kialakulásáról	35
2.3.1. Folytonosság kontra ugrásszerűség	36
2.3.2. Biológiai alapok és mutációk	37
2.3.3. Társas és kulturális tényezők	37
2.4. Mióta létezik emberi nyelv? A nyelv kialakulásának ideje	39
2.5. Mono- vagy poligenezis? Hány őse volt az emberi nyelveknek?	42

III. A nyelv és az agy	45
-------------------------------------	-----------

3.1. Bevezetés	45
3.2. Az agy felépítése és a nyelvi funkciók lokalizációja	45
3.3. A beszédészlelés és -megértés folyamata	48
3.3.1. A hallás és a beszédhangok észlelése	48
3.3.2. A szavak és mondatok megértése	51
3.4. A beszédprodukció folyamata	56

3.4.1. Tervezés: a gondolattól a nyelvi üzenetig.....	56
3.4.2. Artikuláció és a beszéd kivitelezése	59

IV. Hogyan tanuljuk meg a nyelvet? A nyelvelsajátítás 65

4.1. Bevezetés: a feladat nagysága	65
4.2. Mi a „nyelvelsajátítás”? Fogalmi keret	65
4.3. Biológiai és kognitív alapok	66
4.3.1. Hogyan kutatható az elsajátítás? Adatforrások és módszerek	66
4.3.2. A hangok világa: észlelés és produkció	66
4.3.3. Morfológia és mondat: szabályok és kivételek	68
4.3.4. A lexikon építése: szavak, kategóriák, jelentések.....	68
4.3.5. Pragmatika és diskurzus: a társalgás megtanulása.....	69
4.3.6. A környezet szerepe: input és interakció	69
4.3.7. Elméleti irányzatok és mechanizmusok.....	70
4.4. Kétnyelvű elsajátítás (bilingvizmus)	71
4.5. Második nyelv (L2) elsajátítása.....	71
4.6. Nyelv és agy: emlékezeti rendszerek és morfológia	72
4.7. Jelnyelvi elsajátítás	73
4.8. Az ukrán–magyar kétnyelvű gyermekek nyelvelsajátítása	73
4.9. Összegzés: egy integratív kép.....	74

V. A hangok világa: fonetika és fonológia..... 77

5.1. Bevezetés	77
5.2. Fonetika: a beszédhangok tudománya	77
5.2.1. Artikulációs fonetika: a hangok képzése	78
5.2.1.1. Mássalhangzók.....	83
5.2.1.2. Magánhangzók	84
5.2.2. Akusztikus fonetika: a hangok fizikai tulajdonságai	85
5.2.3. Percepciós fonetika	85
5.3. Fonológia: a hangok rendszere	86
5.3.1. Fonéma és allofón	86
5.3.2. Minimális párok és kiegészítő eloszlás.....	87
5.3.3. Fonotaktika: a hangok kombinációja	88
5.3.4. Fonológiai szabályok	89
5.3.5. Természetes osztályok és megkülönböztető jegyek	89
5.3.6. Szuprasegmentális jelenségek	89
5.4. Az IPA (International Phonetic Alphabet)	90

VI. A szavak belső szerkezete..... 93

6.1. Bevezetés a morfológiába: a szó belső szerkezete	93
6.2. A morféma és a lexikon: az építőkövek vizsgálata	94
6.3. Az allomorfolk jelensége: egy morféma különböző hangalakjai	96
6.4. A toldalékok típusai.....	100

6.5. A nyelvtani eset	102
6.5.1. Latin (6 klasszikus eset).....	102
6.5.2. Ukrán (7 eset).....	103
6.5.3. Magyar (kb. 18–20 eset)	103
6.5.4. Finn (15 eset)	103
6.6. Szintetikus és analitikus formák	104
6.7. Deklináció és konjugáció: a névszói és igei paradigma	106
6.7.1. Deklináció (névszói paradigma)	107
6.7.2. Konjugáció (igei paradigma)	109
6.8. A szóalkotás folyamatai: a szókincs bővítése.....	111
6.8.1. Szóképzés (Derivációs morfológia).....	112
6.8.2. Szóhajlítás (Inflexiós morfológia)	114
6.8.3. Egyéb szóalkotási folyamatok és morfológiai jelenségek	118
6.8.3.1. Összetételek	118
6.8.3.2. Reduplikáció.....	118
6.8.3.3. Magánhangzó-váltakozás.....	120
6.8.3.4. Szórövidítés	120
6.8.3.5. Rövidítés és mozaikszóalkotás	122
6.8.3.6. Szóösszerántás	123
6.9. A morfológiai elemzés: a nyelvi szerkezetek feltárása	126
6.10. Nyelvtani kategóriák és morfológia: a szavak osztályozása	127
6.10.1. A szófajok morfológiai alapjai.....	127
6.10.2. Nyelvtani nem és névszói osztályozás	128
6.10.3. A morfológiai analógia és a regularizáció	131
6.11. Összefoglalás	132
VII. A mondat és a mondattan.....	135
7.1. A mondat fogalma	135
7.2. Szószerkezetek.....	136
7.3. Mondatrészek.....	139
7.4. Szórend és szórendi alaptípusok.....	142
7.5. Mondattípusok	146
VIII. A jelentés: szemantika és pragmatika	151
8.1. Bevezetés	151
8.2. Szemantika és pragmatika: definíciók és különbségek	152
8.3. A nyelvi jelentés típusai	153
8.4. Kompozicionalitás és referenciaprobléma.....	155
8.5. Jelentéselméletek	157
8.6. Kontextus, szándék és pragmatikai jelentés	160
8.7. Implikátúra és Grice-i maximák	162
8.8. Beszédaktus-elmélet	165
8.9. Szemantikai és pragmatikai jelenségek példákon keresztül	167

IX. Nyelvrokonság és nyelvcsaládok 171

9.1. Bevezetés a nyelvrokonság fogalmába.....	171
9.2. A történeti-összehasonlító nyelvészet módszerei	173
9.3. A nyelvek osztályozásának típusai: genealógiai, tipológiai, areális.....	175
9.4. A világ főbb nyelvcsaládjai	177
9.4.1. Indoeurópai nyelvcsalád	178
9.4.2. Sino-tibeti nyelvcsalád.....	180
9.4.3. Afroázsiai nyelvcsalád.....	181
9.4.4. Az uráli nyelvcsalád.....	181
9.4.5. Niger-kongói nyelvcsalád.....	182
9.4.6. Ausztronéz nyelvcsalád	183
9.4.7. Dravida nyelvcsalád.....	184
9.4.8. Altaji (turáni) nyelvcsalád (elmélet)	185
9.4.9. Egyéb nyelvcsaládok és izolált nyelvek	186
9.5. A magyar nyelv rokonsága.....	189
9.6. Az angol nyelv rokonsága	193
9.7. Az ukrán nyelv rokonsága	195
9.8. Összegzés.....	200

X. A nyelvek osztályozása 203

10.1. A nyelvtipológia fogalma és célja	203
10.2. A jelentéstömörítés mértéke szerinti nyelvtípusok.....	204
10.2.1. Analitikus nyelvek	205
10.2.2. Szintetikus nyelvek.....	207
10.2.3. Poliszintetikus nyelvek	209
10.3. A nyelvtani viszonyítás módja szerinti nyelvtípusok	211
10.3.1. Izoláló nyelvek.....	212
10.3.2. Agglutináló nyelvek.....	214
10.3.3. Flektáló nyelvek.....	217
10.3.4. Inkorporáló nyelvek	220
10.4. Összefoglaló táblázatok a nyelvtípusokról.....	223
10.5. A nyelvek prozódiai típusai: szóhangsúly, időzés és dallam.....	224
10.5.1. A szóhangsúly és típusai.....	225
10.5.2. Szótag-időzítés és hangsúly-időzítés	228
10.5.3. Tonális nyelvek (tónusnyelvek) és dallam.....	230
10.5.4. Intonáció (mondatdallam) típusai	232
10.5.5. Összefoglalás	233
10.5.6. Összehasonlító táblázatok.....	234
10.6. Vannak-e valódi nyelvi univerzálék?	236

XI. Nyelv és társadalom: a szociolingvisztika..... 239

11.1. Bevezetés	239
-----------------------	-----

11.2. Társadalmi változók és nyelvváltozatok.....	241
11.3. Társadalmi osztály.....	241
11.4. Biológiai nem és nyelv.....	245
11.5. Etnicitás és anyanyelv.....	247
11.6. Életkor.....	249
11.7. Nyelvváltozatok, dialektusok és regiszterek.....	251
11.7.1. Regionális változatok.....	251
11.7.2. Stílusok és regiszterek.....	252
11.8. Nyelvi attitűdök és ideológiák.....	253
11.9. Nyelvi változás és társadalmi dinamika.....	255
11.10. Nyelvtervezés és nyelvpolitika.....	257
XII. Nyelv és kultúra.....	261
12.1. Bevezetés.....	261
12.2. A nyelv kultúrafüggősége.....	262
12.3. Nyelvi relativizmus: a nyelv és a gondolkodás viszonya.....	264
12.4. Nyelvi univerzálék: közös vonások a nyelvekben.....	269
12.5. A nyelvhasználat kulturális normái.....	271
12.6. Tegezés és magázás, formális és informális stílus.....	272
12.7. Direkt és indirekt kommunikáció.....	273
12.8. Nyelvi udvariasság és az „arc” fogalma.....	275
12.9. Metafora és kultúra.....	278
12.10. Szókincs és világkép.....	281
12.11. Nyelvi tabuk és trágárságok.....	286
12.12. Az interkulturális kommunikáció kihívásai.....	290
12.13. Összegzés.....	295
XIII. Nyelvek és nyelvváltozatok:	
hány nyelv van a világon?.....	297
13.1. Bevezetés.....	297
13.2. Nyelv vagy dialektus? A kölcsönös érthetőség kritériuma.....	298
13.3. Kulturális és politikai határok: ki dönti el, mi a nyelv?.....	300
13.4. Nyelv és identitás – társadalmi és politikai tényezők.....	303
13.5. Nyelvi standardizáció és nyelvtervezés.....	306
13.6. Nyelvhalál és nyelvújjaélesztés: a nyelvek számának változása.....	309
13.7. Összegzés.....	314
XIV. Az mi és a nagy nyelvi modellek:	
nyelvészet ez vagy sem?.....	315
14.1. Bevezetés.....	315
14.2. Mit tudnak a nagy nyelvi modellek?.....	316
14.3. Nyelvészet és LLM-ek kapcsolata.....	316

14.4. Miben más a nyelvészet mint tudomány?.....	317
14.5. Kritikák és lehetőségek.....	318
14.6. Összegzés.....	320
XV. A maradandó nyelv: az írás.....	321
15.1. Az írás és a beszélt nyelv viszonya	321
15.2. Az írás kialakulása: képektől a hangokig	324
15.2.1. Képirás: a fogalmak képi rögzítése.....	324
15.2.2. A hangjelölés megszületése: szó- és betűírás	327
15.3. Írásrendszerek és nyelvek.....	332
15.4. A beszéd és az írás távolsága: kiejtés és helyesírás.....	336
15.5. Az írás hatása a nyelvre és a társadalomra	341
Utószó.....	347
Irodalomjegyzék	351

ELŐSZÓ

Ez a kötet azzal a szándékkal jött létre, hogy a nyelvészet világa iránt érdeklődő egyetemisták és főiskolások számára egy – reményeink szerint – könnyen átlátható, mégis tartalmas és olvasmányos bevezetést nyújtson. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszékének kiadványaként létrejött kötettel célunk egy olyan oktatási segédanyag megalkotása volt, amely hidat épít az általános nyelvészeti alapismeretek és a mindennapi nyelvhasználat komplexitása között.

A nyelvészet jóval több, mint pusztán a nyelvtani szabályok gyűjteménye. A nyelvészet interdiszciplináris tudomány, amely az emberi kommunikáció számos területét érinti, a kognitív folyamatoktól kezdve, egészen a társadalmi viselkedésig és a technológiai innovációkig. Jelen kötet célja, hogy áttekintést adjon erről a sokrétű tudományról. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint:

- Miben különbözik az emberi nyelv az állatok kommunikációs rendszerektől?
- Hogyan fejlődik a nyelv egyéni és társadalmi szinten?
- Milyen módon kódolja az agy a nyelvet?
- Hogyan szerveződik a nyelv a hangok, szavak és mondatok szintjén?
- Hogyan változik a nyelv a történelem és a társadalom hatására?
- Mi a szerepe az írásnak a nyelvészetben?
- Hogyan viszonyul a mesterséges intelligencia a nyelvhez?

A kötet szerkesztése során külön hangsúlyt fektettünk arra, hogy a tudományos tételek és fogalmak illusztrálása a régióban használatos nyelveken, azaz magyar, ukrán és angol példákon keresztül történjen. Így a tankönyv nem csupán elméleti bevezető, hanem releváns és gyakorlatias forrás a helyi egyetemi és főiskolai hallgatók számára.

Reményeink szerint ez a „kedvcsináló” kötet nemcsak a vizsgákra való felkészülésben nyújt segítséget a leendő nyelvészek és nyelvtanárok számára, hanem felébreszti az érdeklődést a nyelv mint a világot és saját magunkat is formáló, csodálatos és folyamatosan változó jelenség iránt. A nyelvi kompetencia és a nyelvészeti tudás a 21. században nem pusztán tudományos, hanem alapvető kulturális és identitásbeli kérdés is. Célunk, hogy a kötet elolvasása után az olvasó ne csak a nyelvre vonatkozó ismeretekkel, hanem új nyelvszemlélettel is gazdagodjon.

Külön hálával tartozunk mindazoknak, akik a kötet elkészítését támogatták: kollégáinknak, lektorainknak és hallgatóinknak, akik kérdéseikkel, ötleteikkel és visszajelzéseikkel hozzájárultak ahhoz, hogy munkánk gazdagabbá és olvasmányosabbá váljon.

Minden fejezet írásakor arra törekedtünk, hogy a tudományos alaposság mellett megőrizzük a közérthetőséget és a kedvcsináló hangnemet. Ha e könyv hatására akár csak egy olvasónk is kedvet kap a nyelvészet mélyebb tanulmányozásához, úgy érezzük, elértük célunkat.

A szerzők

I. ÁLLATI KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZEREK ÉS EMBERI NYELV

1.1. Bevezetés

Az emberi nyelv kutatásának egyik alapvető kérdése, hogy mennyiben tekinthető a nyelv teljesen egyedülálló emberi képességnek, és mennyiben helyezhető el a kommunikációs rendszerek tágabb, evolúciós kontextusában. Már a 20. század közepétől kezdve a nyelvészeti, etológiai és pszichológiai vizsgálatok sorra vetették össze az emberi nyelvet az állatok közlési rendszereivel. A kérdés kettős: egyrészt, hogy milyen alapvető hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel, másrészt, hogy ezek a párhuzamok és eltérések mit árulnak el a nyelv eredetéről, működéséről és kognitív alapjairól.

A kommunikáció tág értelemben minden olyan folyamatot magában foglal, amelyben egy egyed viselkedésével, jelzésével befolyásolja egy másik egyed viselkedését vagy belső állapotát. E meghatározás alapján az állati kommunikáció rendkívül sokféle lehet, a kémiai nyomjelzéstől a bonyolult hangadásokon át a vizuális jelzésekig. Az emberi nyelv e rendszerben csupán egy – bár rendkívül komplex – lehetséges megoldás a környezettel való kapcsolatteremtésre, a társas együttműködésre és a tudás átadására.

A nyelvészeti szakirodalom egy része (például Hockett klasszikus „tervezési jegyek” rendszere) az összehasonlítást olyan tulajdonságok listájára építi, amelyek jellemzőek az emberi nyelvre, és amelyek részben vagy egészben hiányoznak az állati kommunikációból. Más megközelítések inkább folytonosságot keresnek: azt vizsgálják, milyen kognitív és kommunikatív képességek tekinthetők előzménynek vagy részleges megfelelőnek az emberi nyelvben.

A következőkben először áttekintjük az állati kommunikáció fő formáit és csatornáit, majd bemutatjuk az összehasonlítás legfontosabb kritériumait,

végül részletesen kitérünk az emberi nyelv sajátosságaira és a hasonlóságok–különbségek mérlegére.

1.2. Az állati kommunikáció formái és csatornái

Az állati kommunikációs rendszerek sokfélesége lenyűgöző, és gyakran fajspecifikus adaptációkat tükröz. A jelzések hordozóközege (csatornája) alapvetően meghatározza a közlés hatótávolságát, időbeliségét és tartalmát. A leggyakoribb csatornák a következők:

Kémiai kommunikáció: számos rovar- és emlősfaj használ feromonokat és egyéb kémiai anyagokat a fajtársak azonosítására, párkeresésre vagy területjelölésre. Például a hangyák vegyi nyomvonalakat hagynak a táplálékforráshoz vezető útvonalon, amelyeket a kolónia többi tagja követ. A kémiai jelek tartósak lehetnek, de lassan terjednek, és általában kevésbé alkalmasak bonyolult vagy változatos információk közlésére.

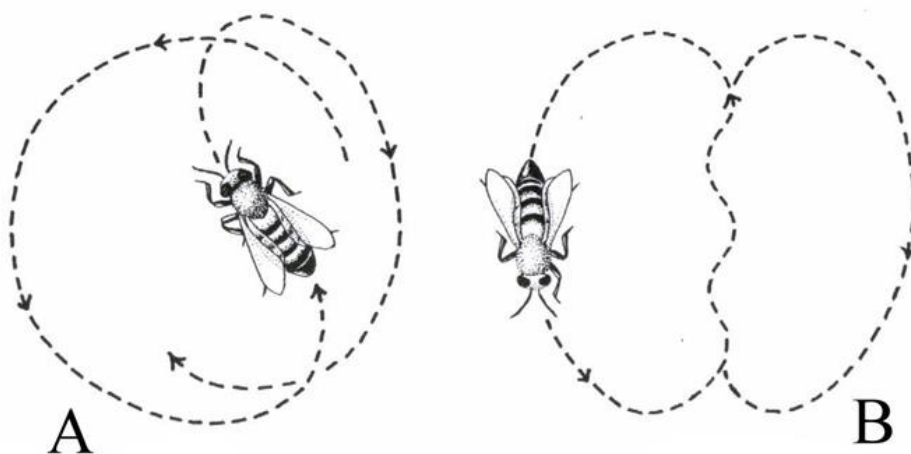
Vizuális jelek: a vizuális kommunikáció magában foglalja a testtartást, mozgást, színeket és mintázatokat. Sok madárfaj udvarlási táncokat mutat be, egyes hüllők pedig színváltással jelzik agressziójukat vagy alárendeltségüket. A vizuális jelzések előnye a gyors érzékelhetőség és a sokféle kombinációs lehetőség, hátránya viszont, hogy jellemzően közvetlen látótávolságot igényelnek, illetőleg sötétben meglehetősen korlátozottan érzékelhetők.

Tapintás és rezgés: bár ritkábban kizárólagos csatorna, a tapintási ingerek is szerepet játszanak, például a társas kötődés kialakításában (főemlősök ápoló viselkedése), vagy a ragadozók elkerülésében (egy rovarok rezgésjelzései). Vízben élő fajoknál (például ráják) a vízrezgés érzékelése kiegészítheti a vizuális és akusztikus jeleket.

Akusztikus jelek: a hangadás sok állatnál elsődleges kommunikációs forma, különösen a madaraknál és emlősöknél. A madarak énekével területet jelölnek és párt vonzanak, a főemlősök vészjelzésekkel figyelmeztetik társaikat különböző ragadozókra. A hangjelek előnye, hogy sötétben is

működnék, és a forrás helye meghatározható. Előnye a hangjelzéseknek továbbá az is, hogy térben messzebbre is eljutnak a hangjelek, így nem kell közvetlenül közel lennie a kommunikációban részt vevő feleknek, ami kétségtelenül biztonságos dolog. Hátránya viszont a hangjeleknek, hogy gyorsan elhalványulnak. Ahogy az emberi nyelvre vonatkozó, de ez esetben is érvényes közmondás tartja: szó elszáll, az írás megmarad.

Összetett példák: a legismertebb komplex állati kommunikációs rendszer a **méhek tánca**. Karl von Frisch leírása alapján tudjuk, hogy ez az összetett tánc a táplálékforrás távolságát és irányát kódolja a Nap állásához viszonyítva. Bár igen hatékony a kolónia céljaihoz, erősen kötött formátumú és nem alkalmas új, kontextustól független információk közlésére.

1. ábra. Körtánc (A) és riszáló tánc (B)

Forrás: Magyar Rovartani Társaság

Egy másik figyelemre méltó példa a **cerkófajmók vészjelzéseinek** rendszere, ahol különböző ragadozókra eltérő akusztikus jelzést adnak. Itt a jel és a reakció között szoros, részben tanult összefüggés van, de a közlés továbbra is helyzetfüggő.

1.3. Hockett „tervezési jegyei” és az összehasonlítás alapjai

Az állati kommunikáció és az emberi nyelv összevetésének egyik legismertebb kerete Charles F. Hockett (1916–2000) amerikai nyelvész munkájához kötődik. Hockett az 1960-as években tizenhárom, majd később tizenhat „design feature”-t, vagyis **tervezési jegyet** sorolt fel, amelyek az emberi nyelvet jellemzik, és amelyek különböző kombinációban jelenhetnek meg más fajok kommunikációs rendszereiben is. Az elemzés célja, hogy rendszerszinten mutassa meg, miben áll az emberi nyelv sajátossága és mennyiben találhatók részleges párhuzamok az állati világban.

1.3.1. A főbb tervezési jegyek

Az alábbiakban a leggyakrabban idézett jegyek rövid áttekintése következik, külön jelezve, hogy milyen mértékben fordulnak elő az állati kommunikációban.

- 1) **Hangalapú–auditív csatorna:** az emberi nyelv elsődleges formája hangok előállítására és észlelésére épül (a jelnyelvek esetében vizuális–manuális csatornáról beszélünk). Az állatvilágban is gyakori az akusztikus kommunikáció, így ez a jegy nem kizárólagos az emberi nyelvre.
- 2) **Átviteli gyorsaság és múlékonyosság:** a nyelvi jelek gyorsan létrejönnek és gyorsan elenyésznek, ami lehetővé teszi a folyamatos interakciót. Sok állati hangjelzés is hasonló tulajdonságú, szemben például a tartós kémiai jelekkel.
- 3) **A befogadó irányíthatósága:** az emberi kommunikációban a résztvevők gyorsan váltogathatják a beszélő és a hallgató szerepét. Ez bizonyos állatfajoknál (például néhány madárnál) is megfigyelhető, de nem univerzális.
- 4) **Kettős tagolás:** az emberi nyelv egyik alapvető jellemzője, hogy jelentés nélküli egységekből (fonémákból) állítunk össze jelentéssel

bíró egységeket (morfémák, szavak). Az állati kommunikációban ez a fajta két szintű szerkesztettség nem mutatható ki egyértelműen.

- 5) **Produktivitás és nyitottság:** az emberi nyelv nyitott rendszer, tehát új jeleket, új szerkezeteket bármikor létrehozhatunk, akár sosem látott dolgokra vonatkoztatva is. Az emberi nyelv folyamatosan változik. Az állati kommunikáció jellemzően zárt, fix jelrepertoárral.
- 6) **Helyzetfüggetlenség:** az emberi nyelv képes a múlttól, jövőről, távoli vagy elképzelt dolgokról beszélni. Az állati jelek túlnyomórészt az „itt és most”-ra vonatkoznak. Kevés kivétel akad, például a méhek tánca a távoli élelemforrásról közöl információt.
- 7) **Szimbolikusság és mesterkéeltség:** a jelalak és a jelentés kapcsolata többnyire önkényes, konvencionális. Ez az állati kommunikációban részben megfigyelhető, de sok jel motivált (például fenyegető testtartás).
- 8) **Kulturális átvitel:** az emberi nyelv tanulással sajátítható el, és generációról generációra hagyományozódik. Az állatoknál is vannak tanult jelzések (például egyes madárfajok dialektusai), de sok faj kommunikációja genetikai programozottságon alapul.

1.3.2. Az összehasonlítás tanulságai

Hockett rendszere világosan megmutatja, hogy egyes jellemzők – például a hangalapú csatorna, a gyors váltás a szerepek között, vagy a szimbolikusság bizonyos fajtái – nem kizárólag az emberi nyelvre jellemzőek. Más jegyek azonban – így a kettős tagolás, a produktivitás és a helyzetfüggetlenség – eddig nem, vagy csak erősen korlátozott formában bukkantak fel állati rendszerekben.

Az állati kommunikáció vizsgálata tehát kettős üzenetet hordoz: egyrészt vannak evolúciós előzmények és részleges párhuzamok, másrészt az emberi nyelv komplexitása és kombinatorikus szabadsága egyedülálló. Az emberi nyelv nem pusztán mennyiségi ugrás az állati jelrendszerekhez képest, hanem

minőségi különbségeket is mutat, amelyek szorosan összefüggnek az emberi kogníció és társas szerveződés sajátosságaival.

A következő rész az emberi nyelv egyedi tulajdonságairól szól, és a Hockett-féle kereten túlmutató szempontokat is tárgyalja.

1.4. Az emberi nyelv egyedi tulajdonságai

Bár Hockett tervezési jegyei rendszerszintű és átfogó keretet adnak, az összehasonlító kutatások során számos további sajátosság rajzolódott ki, amelyek mélyebb betekintést adnak az emberi nyelv mibenlétébe. Ezek részben kiegészítik, részben finomítják a klasszikus listát, és segítenek megérteni, hogy miért tekinthető a nyelv nemcsak biológiai, hanem kulturális és kognitív értelemben is egyedülálló emberi jelenségnek.

Kreativitás és kombinatorikus szabadság: az emberi nyelv lehetővé teszi, hogy végtelen számú új mondatot hozzunk létre, amelyek nagy része soha nem hangzott el korábban. Ez a produktivitás nem pusztán szókészlet-bővítést jelent, hanem a nyelvtani szabályok rugalmas alkalmazását, amelyek révén új kombinációkat képezhetünk. Például egy magyar anyanyelvű beszélő könnyedén megérti és értelmezi a „Zöld úrhajók keringtek a Jupiter jéggyűrűi között” vagy éppen a „Mária somlekvárral ízesített palacsintával kínálta a hirtelen felbukkanó űrlényeket” mondatokat, noha az azokban közöltek valóságban sosem történtek meg, és talán soha senki nem mondta ki korábban egyiket sem. Az állati kommunikációban ezzel szemben a jelrepertoár jellemzően fix: a méhek tánca nem képes „új témák” bevezetésére, a cerkófmajmok vészjelzése pedig nem variálható tetszőlegesen.

Helyzetfüggetlen kommunikáció: az emberi nyelv egyik legmarkánsabb tulajdonsága, hogy képes nem jelenlévő, múltbeli vagy jövőbeli, sőt teljesen elképzelt eseményekről is közölni információt. Ez teszi lehetővé a történetmesélést, a tervezést és az absztrakt gondolatok kifejezését. Bár a méhek tánca is egy távoli helyre vonatkozó üzenetet hordoz, a jelzés tartalma

szűk, konkrét és azonnali célú. Az emberi nyelv ezzel szemben korlátlan számú téma és absztrakció kezelésére alkalmas. Épp ezért vagyunk például képesek megvitatni egy még nem létező, de a beszélgetésünk alapján talán egyszer létrehozható találmány, például egy új eszköz jellemzőit.

Kettős tagolás és absztrakció: az emberi nyelvben a jelentés nélküli alapegységek (fonémák) kombinációiból jelentéssel rendelkező morféma és szavak jönnek létre, majd ezekből állnak össze a mondatok. Ez a kettős szerkesztettség lehetővé teszi a viszonylag kis számú alapelemből hatalmas számú üzenet létrehozását. Az állati jelrendszerekben a jelek általában „egyszintűek”: egy–egy jelalak önmagában hordoz jelentést, de nem bontható tovább kisebb, újrakombinálható egységekre.

Szándékosság és tudatos szabályhasználat: az emberi kommunikáció döntő részben tudatosan irányított: a beszélő mérlegeli, mit és hogyan mondjon, sőt manipulálhatja a hallgató tudását, vélekedését (például retorikai eszközökkel vagy iróniával). Az állati kommunikáció többnyire automatikusan, adott ingerek hatására indul be (ingerfüggő), és ritkán mutatja a tudatos célválasztás jeleit.

Metanyelviség: az emberi nyelv sajátos képessége, hogy önmagáról is tud kommunikálni. Képesek vagyunk beszélni a nyelvről, megnevezni szavakat, elemezni mondatokat, vitatni nyelvi normákat. Tulajdonképpen épp most is, amikor e sorokat írjuk, mi, szerzők, illetve amikor ezeket a mondatok olvassák a kötet olvasói, szintén a nyelvről közlünk egymással információkat, a nyelv révén, azt eszközként használva. Ez a metanyelvi képesség szorosan összefügg az absztrakcióra és reflexióra való emberi hajlammal, és az állati kommunikációban nincs bizonyított megfelelője.

Kulturális és történeti változás: az emberi nyelvek folyamatosan változnak: új szavak születnek, jelentések módosulnak, nyelvtani szerkezetek alakulnak át. Ez a változás nem csupán mellékterméke a nyelvhasználatnak, hanem a kulturális

evolúció fontos része. Bár bizonyos állati kommunikációs formák (például a madárénekek dialektusai) mutatnak változatosságot és tanult elemeket, ezek mértéke és komplexitása összehasonlíthatatlan az emberi nyelv dinamikájával.

1.5. Átmenetek és határesetek: kísérletek állatok nyelvtanítására

Az emberi nyelv és az állati kommunikáció közötti különbségek feltárásának egyik legradikálisabb módszere annak vizsgálata, hogy vajon más fajok képesek-e elsajátítani az emberi nyelv bizonyos elemeit. A 20. század második felétől számos kutatás próbálkozott főemlősökkel, főként csimpánzokkal és bonobókkal, kisebb mértékben delfinekkal és papagájokkal. A cél ezekben a kísérletekben az volt, hogy kiderüljön: a különbségek pusztán tapasztalat és tanulás kérdései-e, vagy mélyebb, kognitív és biológiai korlátok állnak a háttérben.

Kísérletek csimpánzokkal: Washoe és az amerikai jelnyelv. Az egyik legismertebb projekt a Washoe nevű nőstény csimpánz tanítása volt az amerikai jelnyelv (ASL) használatára. Gardnerék az 1960-as évek végén kezdtek vele dolgozni, és több mint 130 jelet tanítottak meg neki, amelyeket képes volt megfelelő helyzetekben használni. Washoe még új kifejezéseket is alkotott (például „vízi madár” a hattyúra), ami a kreativitás bizonyos fokát jelezte. Ugyanakkor nyelvhasználata nem mutatta a nyelvtani szerkezetek rendszeres alkalmazását, és kommunikációja továbbra is nagyrészt a konkrét helyzethez kötődött.

Bonobók és lexigramok: Kanzi esete. Kanzi, egy hím bonobó, az 1980-as évektől kezdve vett részt kutatásokban, ahol lexigramokkal – grafikus szimbólumokkal – kommunikált egy speciális billentyűzeten. Kanzi több száz szimbólumot tanult meg, megértett egyszerű, kétszintű utasításokat („Vidd a szappant a konyhába”), és új kontextusban is képes volt alkalmazni a megtanult jeleket. Teljesítménye meggyőző volt a szókincs és a megértés terén, de a nyelvtani szabályok produktív használata nála sem volt kimutatható.

2. ábra. Kanzi és a lexigramok

Forrás: Reznikova (2017), Great Ape Trust (2006) nyomán.

Delfinek és mesterséges nyelvek. Louis Herman és kollégái delfinekkal dolgoztak, akik egy mesterséges, szimbolikus „nyelv” szavait és szórendjét tanulták meg. A delfinek képesek voltak megkülönböztetni a „labdát a karikába tedd” és a „karikát a labdára tedd” típusú utasításokat, ami a szórendi érzékenység jele. Mégis, kommunikációjuk emberi partnereikkel továbbra is egyirányú volt, és nem mutatott önálló kezdeményezést összetett, új üzenetek létrehozására.

Papagájok és verbális utánpótlás: Alex példája. Irene Pepperberg híres afrikai szürke papagája, Alex, több mint száz szót ismert, és képes volt színek, formák, anyagok megnevezésére, valamint egyszerű kérdések megválaszolására. Alex teljesítménye azt jelezte, hogy bizonyos fajok az emberi hangzásokat és szavakat jelentéssel párosítva képesek használni, ám itt sem alakult ki szabályos, kreatív nyelvhasználat.

Tanulságok és korlátok. E kísérletek tanulságai kettősek:

- Egyes állatfajok meglepő mértékben képesek emberi jelek megtanulására, megértésére és akár részleges használatára is.
- A nyelvtani szerkezetek produktív alkalmazása, a kettős tagolás és a helyzetfüggetlen kreatív nyelvhasználat azonban ezekben az esetekben nem jelent meg.

A kísérletek rávilágítanak arra, hogy a nyelv bizonyos komponensei (például a jel és a jelentés párosítása, a jelek szimbolikus használata) nem kizárólag emberi sajátosságok, de a teljes rendszer – különösen a nyitottság, a szabályalapúság és a kreatív kombinációk lehetősége – egyedülállónak tűnik az embernél.

1.6. Hasonlóságok és különbségek: összegzés

Az állati kommunikáció és az emberi nyelv összevetése során egyértelműen kirajzolódnak mind a párhuzamok, mind az alapvető eltérések. Ezek rendszerezése segít abban, hogy világos képet alkossunk a kommunikáció evolúciós kontinuumáról és az emberi nyelv sajátos helyéről benne.

1.6.1. Hasonlóságok

- 1) **Csatornák közössége** – az állatok és az emberek is használnak akusztikus, vizuális, kémiai és tapintási jeleket. Az emberi nyelv elsődlegesen akusztikus, de a jelnyelvek révén vizuális–manuális csatornán is működhet. Az is tény, hogy az akusztikus csatorna révén közvetített tartalom árnyalására, kiegészítésére az ember használ vizuális jeleket (gesztusok, mimika) is, és persze az emberi kommunikációnak része a tapintás is (gondoljunk az ölelésre, simogatásra, vagy akár a testi fenytítésre), de ezek nem helyettesítik a beszédet.
- 2) **Szimbolikus jelhasználat** – néhány állatfaj (például főemlősök, papagájok) képes szimbólumokat tanulni és azokat következetesen társítani tárgyakhoz, eseményekhez.

- 3) **Tanulás és kulturális átvitel** – bizonyos állati kommunikációs formák (például madarének-dialektusok) tanulással sajátíthatók el, és generációról generációra öröklődnek kulturális módon.
- 4) **Helyzethez illeszkedő kommunikáció** – mind az állatok, mind az emberek képesek üzeneteiket az adott körülményekhez igazítani, például vészjelzéseket adni veszélyhelyzetben.

1.6.2. Különbségek

- 1) **Kettős tagolás** – az emberi nyelv egyedi módon szerkesztődik jelentés nélküli és jelentéssel bíró egységekből, ami kombinatorikus robbanást tesz lehetővé. Például az egyes nyelvek hangrendszere korlátozott számú, könnyen megszámlálható elemből (hangból) áll, ezek révén azonban az adott nyelv összes szava összerakható, felépíthető. A szavakból (a nyelvtani szabályoknak megfelelően) aztán végtelen számú mondat hozható létre.
- 2) **Produktivitás** – az emberi nyelv nyitott rendszer, végtelen számú új üzenet létrehozására képes. Az állati rendszerek jellemzően zártak.
- 3) **Helyzetfüggetlenség** – az emberi nyelv képes távoli időre és térre, valamint képzelt vagy hipotetikus helyzetekre utalni. Az állati kommunikáció túlnyomórészt az „itt és most”-ra vonatkozik.
- 4) **Szabályalapúság és szintaxis** – az emberi nyelvben a mondatok szerkezete nyelvtani szabályok által szervezett; az állati rendszerekben ez a szintaxis hiányzik vagy erősen korlátozott.
- 5) **Szándékosság és tudatos célválasztás** – az emberi nyelvhasználat nagymértékben tudatos, célirányos és stratégiai alapon nyugszik; az állati kommunikáció általában ingerfüggő.
- 6) **Metanyelvi képesség** – az ember képes a nyelvről magáról is kommunikálni; az állati kommunikációs rendszerekben nincs bizonyíték ilyen képességre.

- 7) **Gyors változás és innováció** – az emberi nyelvek folyamatosan változnak, új szavak és szó szerkezetek jönnek létre; az állati kommunikáció változása korlátozottabb mértékű.

1.7. Következtetések és tágabb jelentőség

Az állati kommunikációs rendszerek és az emberi nyelv összevetése azt mutatja, hogy a kommunikáció evolúciója nem egyik pillanatról a másikra bekövetkező „ugrás”, hanem egy hosszú folyamat eredménye. Számos alapvető képesség – például a jelzésadás, a csatornák használata, a tanult jelrepertoár – már az ember előtti fajokban is jelen volt. Ezek képezhették az emberi nyelv kialakulásának előfeltételeit.

Ugyanakkor az emberi nyelv komplexitása, nyitottsága és kreativitása olyan minőségi változást jelentett, amely alapjaiban alakította át a faj kognitív és társas működését. A nyelv lehetővé tette a tudás és tapasztalat hatékony, pontos átadását, a tervezést, a kollektív problémamegoldást, a kulturális innováció felhalmozását – mindazt, ami az emberi civilizáció fejlődésének motorja lett.

Az állati kommunikáció kutatása nemcsak abban segít, hogy jobban értsük saját nyelvünk gyökereit, hanem rávilágít a kommunikáció általános törvényszerűségeire is. Megmutatja, hogy a jelek és jelentések közötti kapcsolat, a jelrendszerek tanulhatósága és a társas interakcióban betöltött szerepük univerzális jelenségeknek számítanak az élővilágban. Az emberi nyelv ezekre az alapokra építve fejlődött tovább egyedülálló, bonyolult és sokrétű rendszerré.

Az emberi nyelv nem légtüres térben született meg, hanem az állati kommunikáció evolúciós hátteréből emelkedett ki. A hasonlóságok az ősi, közös mechanizmusokra utalnak, a különbségek pedig az emberi kogníció és társas szerveződés sajátos fejlődési útjára. E két perspektíva együttesen adja meg a teljes képet: a nyelv egyszerre folytatása és radikális megújítása az élővilág kommunikációs stratégiáinak.

1.8. Nyelvi szocializáció és emberré válás

A nyelv nem pusztán kommunikációs eszköz: az emberi gondolkodás, kultúra és társadalmi kapcsolatok alapvető szervezője. A nyelvi szocializáció folyamata révén az egyén elsajátítja nemcsak anyanyelve hangjait, szavait és nyelvtani szerkezeit, hanem a társadalmi élet szabályait, normáit, szerepeit is. Ochs és Schieffelin (1984, 1995) klasszikus meghatározása szerint a nyelvi szocializáció „kettős folyamat”: az emberek a nyelv révén válnak társadalmi lénné, miközben a társadalmi tapasztalatok alakítják nyelvi kompetenciáikat. Más szóval: a nyelv egyszerre eszköze és eredménye a társadalmi beilleszkedésnek.

1.9. A nyelv mint az emberi lét feltétele

A humánétológia és pszicholingvisztika szerint az ember egyedfejlődése során a nyelvi input kritikus jelentőségű. A kritikus periódus hipotézis (Lenneberg, 1967) azt állítja, hogy van egy életkori szakasz – nagyjából a pubertásig –, amikor a nyelv elsajátítása természetes módon, teljes hatékonysággal lehetséges. Ha ebben az időszakban a gyermek nem kap megfelelő nyelvi ingereket, később a nyelvtanulás képessége drasztikusan csökken, és a nyelvi kompetencia sohasem éri el az anyanyelvi szintet.

1.10. Elzártság és nyelvhiány: a „vad gyermekek” esete

Azok az esetek, amikor gyermekek nyelvi környezet nélkül nőnek fel – például súlyos elhanyagolás vagy elszigeteltség következtében –, drámai példákkal szolgálnak a nyelv szerepére. A nyelv szerepét talán semmi sem mutatja meg olyan drámaian, mint azok az esetek, amikor gyermekek nyelvi input nélkül nőnek fel. Az ilyen „vad gyermekek” (angolul *feral children*) történetei ritkák, de a nyelvészet, pszichológia és antropológia számára rendkívül tanulságosak.

- 1) **Genie (USA, 1970-es évek).** 20 hónapos korától 13 éves koráig egy sötét szobában, teljes elszigeteltségben tartották. Szinte semmilyen beszédet nem hallott és minimális emberi érintkezésben volt része. Megmentése

után intenzív nyelvoktatást kapott, de soha nem tudta elsajátítani az összetett mondat szerkezeteket és ragozást, társas kapcsolatai erősen korlátozottak maradtak, ami alátámasztotta a kritikus periódus hipotézist.

- 2) **Victor, az aveyroni fiú (Franciaország, 1800 körül).** Az erdőben talált, kb. 11 éves fiú évekig vadon élt, feltehetően kisgyermekként hagyták el. Jean Itard orvos és pedagógus nevelte, aki részben sikerrel fejlesztette szociális készségeit, de a nyelvet soha nem sajátította el teljesen. Victor története máig klasszikus példája annak, hogy a nyelvi tapasztalatok hiánya visszafordíthatatlan nyelvi korlátokat okoz.
- 3) **Oxana Malaya (Ukrajna, 1991).** A nyolcévesen felfedezett kislány kora gyermekkorát kutyák között töltötte, kevés emberi kapcsolattal. Mozgása, viselkedése és kommunikációja kezdetben inkább állatszerű volt. Bár később megtanult beszélni, nyelvi és szociális készségei nem érték el az átlagos szintet.
- 4) **Romániai intézeti gyermekek (1980–1990-es évek).** A Ceaușescu-rendszer idején túlszűfolt állami intézetekben felnövő gyermekek sokszor minimális egyéni figyelmet kaptak. Ennek következtében nyelvi fejlődésük jelentősen elmaradt, sőt, gyakori volt az a jelenség, hogy „intézeti nyelven” kommunikáltak, amely szűk szókészletű, egyszerűsített szerkezetű volt. A gyermekek nemcsak nyelvfejlődési késésekkel küzdöttek, hanem súlyos szociális deficitekkel is.

Ezek az esetek megerősítik, hogy a nyelvi szocializáció nem pusztán a kommunikációs képességek fejlesztését jelenti: alapvető a kognitív fejlődés, a társas viselkedés és az identitás kialakulása szempontjából is. A nyelv nem csupán szavak és nyelvtani szabályok halmaza. A nyelvi szocializáció hiánya nemcsak a beszédképesség fejlődését akadályozza, hanem a kognitív és szociális funkciók egész sorát is. A nyelv révén tanuljuk meg, hogyan kell emberként létezni más emberek között – enélkül az „emberré válás” folyamata

befejezetlen marad: biológiai szempontból nyilván emberek leszünk nyelv nélkül is, de az emberi társadalom részévé csak nyelv révén válhatunk.

A nyelv és a társadalmi beilleszkedés. A szociolingvisztika hangsúlyozza, hogy a nyelvi szocializáció mindig kulturálisan meghatározott. Heath (1983) terepmunkája például rámutatott, hogy az amerikai közösségekben a gyermekek nemcsak a nyelv formális szabályait sajátítják el, hanem a társas interakció mintáit, a beszédhez kapcsolódó értékeket és stratégiákat is. Ez magyarázza, hogy a nyelv hiánya miért jár együtt a társadalmi integráció nehézségeivel: a nyelv révén tanuljuk meg, hogyan kell viszonyulni másokhoz, miként kell kifejezni igényeket, érzelmeket, hogyan kell együttműködni és konfliktusokat kezelni.

A nyelvi szocializáció interdiszciplináris megközelítése. A nyelvtudomány, pszichológia és szociológia közös álláspontja szerint a nyelvi szocializáció biológiai adottságaink és társadalmi környezetünk összjátéka. A gyermekek veleszületett nyelvtanulási képessége csak akkor bontakozik ki, ha bőséges és gazdag nyelvi inputot kapnak. A társadalom ehhez biztosítja a mintákat, interakciós helyzeteket és kulturális kereteket. Az emberré válás folyamata így nem érthető meg a nyelv nélkül, ahogyan a nyelv sem érthető meg a társadalom nélkül.

II. ELMÉLETEK AZ EMBERI NYELV KELETKEZÉSÉRŐL

2.1. A nyelv eredete a világvallások tanításaiban

Ádám elnevezi az állatokat – a bibliai hagyomány szerint az első ember nyelvet kapott, hogy nevet adhasson minden élőlénynek.

2.1.1. Judaizmus és kereszténység

A zsidó-keresztény hagyományban a nyelv isteni eredetű. A **Teremtés könyve** elbeszéli, hogy Isten az embert saját képére teremtette, és Ádám nyelvet használva nevet ad minden állatnak. E hagyomány szerint Ádám nyelve volt az eredeti nyelv (az úgynevezett *adámi nyelv*), amelyet vagy maga Isten használt Ádám megszólítására, vagy Ádám alkotott meg a teremtés során a dolgok megnevezésére. A későbbi zsidó és keresztény gondolkodók gyakran úgy vélték, hogy ez az őseredeti nyelv a héber volt.

A **Bábel tornya** története magyarázza a nyelvek sokféleségének kialakulását: az Ószövetség szerint kezdetben „az egész földnek egy nyelve volt”, de az égig érő torony építését Isten megghiúsította azzal, hogy az addig egységes nyelvet összezavarta, így az emberek többé nem értették meg egymást. Isten tehát büntetésképpen *összezavarta az emberi nyelveket*, és innen származnak a különböző népek eltérő nyelvei. A keresztény gondolkodásban a bábeli nyelvezavar a büntetés motívuma mellett azt is jelképezi, hogy az emberiség számára Isten az egyetemes nyelvi egységet elvette, míg pünkösdkor a Szentlélek által ideiglenesen helyreállította a megértést (az „érthető nyelvek ajándéka”).

3. ábra. Bábel tornya

Forrás: Pieter Bruegel „Bábel tornya” című festménye (1563)

2.1.2. Iszlám

Az iszlám hagyomány szintén isteni eredetűnek tartja a nyelvet, de saját hangsúlyokkal. A Korán szerint Allah az embert megtanította a beszédre: „És [Allah] megtanította Ádámot *minden neveknek*” – az iszlám értelmezésben ez azt jelenti, hogy Isten adta át Ádámnak a nyelv(ek) tudását, a dolgok nevét. Azaz az első ember nyelvi képességét közvetlenül Allahtól kapta, nem magától fejlesztette ki.

Ugyanakkor a **Bábel tornya** története nem része a Koránnak. Bár néhány korai iszlám történetíró átvette a bábeli nyelvzavar motívumát – például at-Tabari szerint az eredeti emberi nyelv (amit egyesek szír nyelvnek mondtak) 72 nyelvre oszlott szét Isten beavatkozására –, a mainstream iszlám teológia szerint Isten nem azért teremtett különböző nyelveket, hogy az embereket szétszórja vagy megossza. A Korán hangsúlyozza, hogy Isten „nemzetségekre

és törzsekre osztotta” az embereket, hogy megismerjék egymást (és ne vesszenek össze) – tehát a nyelvi sokféleség is inkább a teremtés bölcsességének jele, nem büntetés. Mindent összevetve az iszlámban az emberi nyelv eredete abban áll, hogy Allah képessé tette az embert a beszédre, és Ádámnak közvetlenül megtanította a nyelvi jelek használatát.

2.1.3. Hinduizmus

A hindu vallásban a nyelv ugyancsak transzcendens forráshoz kötött, de nem egy egyszeri teremtő aktus révén, hanem az *örök kozmikus rend* részeként. A védikus hagyományban a **Vák** (Vāc) istennő a beszéd megszemélyesítője, a *szent szó* megtestesítője. Vákot a teremtő isten, Brahmá „elméjében született” leányának és egyben hitvesének tartják, aki részt vett a világ teremtésében. A hindu mitológiában így a beszéd isteni princípium: az *isteni Ige*, a hang, az *Óm* rezgése az univerzum alapja. A beszéd istennője (későbbi nevén Szaraszvatí) az isteni tudást és a nyelvi kifejezés képességét adományozza az emberiségnek.

Emiatt a hagyományos hindu felfogás szerint a nyelv (különösen a szanszkrit nyelv, amelyen a szent szövegek szólnak) szent eredetű és *öröktől fogva létező* dolog. A védikus himnuszok úgy tekintenek a nyelvre, mint ami a teremtés pillanatától jelen van: Prajapati (Brahmá) a szent szó – Vák – által hozza létre a létezőt. A nyelv ily módon nem emberi találmány, hanem a világrend része, isteni ajándék, amelyet az ember kapott.

2.1.4. Buddhizmus

A buddhizmus szemlélete eltérően közelíti meg a nyelv eredetét. Mivel a buddhista tanítás szerint a világot nem egy isten teremtette, a nyelv eredetét sem kötik egy isteni teremtő szándékához. A *Páli-kánon* egyik szútrája (az Aggañña-szutta) egy mitikus-elméleti magyarázatot ad az emberi társadalom kialakulására, benne a nyelv keletkezésére. Ebben a történetben az ősidőkben élő lények fokozatosan materializálódnak, megjelenik köztük a tulajdon és a

viszály, végül közös megegyezéssel választanak vezetőt. E folyamat részeként jelenik meg a nyelv is: a lények megegyeznek abban, hogy bizonyos hangokat társítanak bizonyos dolgokhoz – így születnek az első szavak. A buddhizmus ezzel *konvencionális*, emberi eredetűnek tekinti a nyelvet. Maga Buddha is hangsúlyozta, hogy a nyelv nem isteni kinyilatkoztatás, hanem **közmegegyezésen alapuló képződmény**.

Buddha nyíltan elutasította a brahmin papok azon elméletét, miszerint a nyelvet egy teremtető Isten „szava” hozta volna létre. Rámutatott, hogy a szavak jelentése nem velük született isteni esszencia, hanem az emberek által társított konvenció. Más szóval: **a nyelv emberi alkotás**, társadalmi megállapodás eredménye, nem pedig égből alászállt változhatatlan igazság. Így a buddhizmus szerint a nyelv keletkezése az emberi tapasztalathoz és együttéléshez kötődik, nem valamiféle transzcendens adomány.

2.1.5. Zoroasztrianizmus

Az ókori iráni vallás, a zoroasztrianizmus (mazdaizmus) szintén rendelkezik egy nyelvi eredettörténettel, amely isteni vonatkozású. A zoroasztriánus teremtetésmítoszban Ahura Mazda, a Jóisten teremti az első embert (Gayómartot, illetve a halandó emberpárt: Mashyát és Mashyanát), és mindent, ami jó. Bár a szent szövegek (Avesta) nem részletezik expliciten, hogyan kapnak az emberek nyelvet, a vallás tanításaiból kiderül, hogy a **beszéd képessége isteni ajándék** az ember számára. Ahura Mazda a saját gondolatait és tanításait nyelv által közölte a prófétával, Zarathusztrával (Zoroaszterrel). A hagyomány úgy tartja, hogy Zoroaszter egy látomásban az isteni jelenés elé került, és **Ahura Mazda szólt hozzá, tanítva őt** az igaz vallásra. A próféta kérdéseket tett fel, Isten pedig érthető emberi nyelven válaszolt neki – „úgy beszélt hozzá, mint egyik ember a másikhoz”.

E történet szerint tehát a nyelvet maga a teremtető használta az emberrel való kommunikációra, és ezzel tulajdonképpen az emberi nyelv isteni

hitelesítést nyert. A zoroasztriánus hagyomány különösen nagy jelentőséget tulajdonít a *szent szónak* vagy *igének* (*manthra*): úgy tartják, **az Ahuna Vairja** (Ahunwar) nevű szent imádságot maga Ahura Mazda hozta létre még a teremtés előtt, és e szó ereje által teremtette meg a világot. Így a nyelv a zoroasztriánus hitben is kozmikus dimenziójú: az isteni bölcsesség nyilvánul meg benne, és az ember számára a beszéd képessége a Jóisten ajándéka, amelynek révén az ember dicsérheti Istent és követheti tanításait.

2.2. Korai spekulatív (naiv) elméletek a nyelv eredetéről

A nyelvészet hajnalán – főleg a 18–19. században – számos ötletszerű elmélet született arról, hogyan jöhetett létre az emberi beszéd. Ezek többnyire közvetlen megfigyelések vagy analógiák alapján próbálták megmagyarázni a kezdeteket, de ma már **naivnak és tudományosan megalapozatlannak** tartjuk őket. Néhány klasszikus példa ezekre az elméletekre:

- 1) **Hangutánzó elmélet (Bow-wow elmélet):** eszerint az első szavak az állatok hangjainak (pl. kutyaugatás: „bow-wow”) és más természeti hangoknak az ember általi **utánzásából** származtak. A 18. századi elképzelés szerint az ősemberek a környezetükben hallható hangokat utánózva nevezték el a dolgokat, így született meg a beszéd (Herder német filozófus is ezt az ötletet vetette fel). Bár sok szó valóban hangutánzó eredetű lehet, ez az elmélet nem magyarázta meg a nyelv komplex szerkezetét – csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy az onomatopoetikus szavak léteznek.
- 2) **Indulatszó-elmélet (Pooh-pooh elmélet):** e nézet szerint a beszéd **érzelmi felkiáltásokból** fejlődött ki. Az első szavak nem tudatos megnevezések voltak, hanem ösztönös, indulati hangok: fájdalom, öröm, meglepetés stb. hatására kiadott felkiáltások (mint a „hű”, „hah”, „aj!” „juj!” stb.). Később ezek a hangok társultak bizonyos jelentésekhez és fokozatosan szavakká alakultak. A kritika szerint

azonban az indulatszavak száma és szerepe igen korlátozott, így nem építhető fel rájuk egy teljes nyelv.

- 3) **Ding-dong elmélet:** Max Müller nevezetes gúnyneve ez egy olyan feltevésre, miszerint **minden dolognak megvan a maga természeti rezonanciája**, amelyet az ember ösztönösen „visszhangzott” a legelső szavaiban. Mintha csak a világ „hangzott volna”, az ember pedig ráhangolódva kimondta volna a megfelelő hangsort. Például a „kis” jelentés valahogy természeténél fogva az *i* hanggal rokon – efféle mágikus megfeleléseket sejtet a ding-dong teória. Ez az elképzelés ma már túl spekulatívnak számít, de rámutat egy érdekes kérdésre: vannak-e hangszimbolikus összefüggések hangok és jelentések között.
- 4) **Munkaelmélet (Yo-he-ho elmélet):** ezt az elnevezést szintén Max Müller vezette be egy olyan teóriára, amely szerint a nyelv kezdete **a közös munka során kiadott hangokban** rejlik. Őseink csoportos munka közben – például nagy súlyokat emelve vagy vontatva – ritmikus hangkiáltásokat (pl. „hó-rukk”, „hej-hó”) használtak az erőfeszítés összehangolására. E hangok eredetileg semmilyen jelentést nem hordoztak, pusztán kísérőjelenségek voltak, de idővel kommunikációs szerephez jutottak. A munkadalok és ritmikus kiáltások valóban univerzálisak a kultúrákban, de ebből nem következik, hogy *minden* szavunk ilyen eredetű lenne.
- 5) **Ta-ta elmélet:** ezt a hipotézist Sir Richard Paget vetette fel 1930 körül. Lényege, hogy a beszéd **gesztusok utánzása a nyelv segítségével**. Az emberi nyelv kezdetben a kézmozdulatok artikulációja lehetett: az emberek a nyelvükkel és ajkukkal utánózták a kézjelek formáit, ezáltal **hallható gesztusokká** alakítva őket. Például a „ta-ta” hangsort Paget szerint a kéz integető

mozdulatának (búcsúzás) nyelvi leképezéseként értelmezhetjük. A ta-ta elmélet érdekes átmenetet sugall a gesztusos és a hangzó kommunikáció között, bár konkrét bizonyítékaink nincsenek rá.

- 6) **La-la elmélet:** Otto Jespersen dán nyelvész tréfás elnevezése egy olyan feltevésre, hogy a nyelv a **játékból, dalból és szerelemből** fakadt. Eszerint a korai beszéd nem praktikus célokat szolgált, hanem érzelmi-pszichológiai önkifejezés volt – például szerelmi énekek („la-la”) formájában alakult ki. Charles Darwin is elmélkedett azon, hogy talán az énekszerű hangadás előzte meg a tagolt beszédet. Bár a dallamos beszéd valóban ősi, ez az elmélet sem ad magyarázatot a nyelvtani szerkezetek eredetére.

A fenti *őselméleteket* ma már többnyire mosolyogva említjük a nyelvészet történetében. A legtöbb legfeljebb részjelenségekre tapint rá (pl. hangutánzás, érzelmkifejezés, gesztusok szerepe, az együttműködés a közös munka során), de egyik sem ad átfogó magyarázatot arra, **hogyan indult útjára az összetett nyelvi rendszer**. Ahogy a modern szakirodalom fogalmaz: ezek a teóriák inkább „irrelevánsak” a valódi kérdés szempontjából, mert azt feltételezik, hogy amint az ember rálelt a hangjelentés kapcsolat valamely módjára, a teljes nyelv automatikusan kifejlődött volna. A nyelv eredetének problémája ennél jóval összetettebb, ahogy a modern tudományos elméletek mutatják.

2.3. Modern tudományos elméletek a nyelv kialakulásáról

A 19. század végére a nyelvészeti társaságok már annyira kilátástalannak ítélték a nyelveredet kutatását, hogy egy időre **tabutémává** nyilvánították. A 20. század végén és a 21. században azonban újra fellángolt a tudományos érdeklődés a kérdés iránt. A modern elméletek már az evolúciós elvekre, a régészetre, a pszichológiára és a nyelvészeti modellekre támaszkodnak, hogy megmagyarázzák: mikor, miért és hogyan jelent meg a nyelv az embernél. E megközelítések sokrétűek, de néhány fő irány kirajzolódik.

2.3.1. Folytonosság kontra ugrásszerűség

Az egyik alapkérdés, hogy a nyelv fokozatosan, előzményeiből kifejlődve jött-e létre, vagy pedig valamilyen ugrásszerű, egyedi esemény eredménye. Az úgynevezett *folytonosságelv* hívei amellet érvelnek, hogy a nyelv túl bonyolult ahhoz, hogy hirtelen, előzmények nélkül bukkant volna fel – ezért bizonyára **az állati kommunikáció egyszerűbb formáiból alakult ki** az évmilliók során, mintegy az evolúciós folyamat részeként. E nézet szerint az emberi beszéd gyökerei visszanyúlnak elődeink (esetleg már a korai *Homo nemzetség*) kommunikációs rendszeréhez, és lépésről lépésre haladt a fejlettebb nyelv felé. Ezzel szemben a *diszkontinuitás* hívei azt vallják, hogy a nyelv **minőségileg új jelenség**, nincs igazán közeli párja az állatvilágban, tehát csakis egy evolúciós „ugrás”, valamilyen genetikai vagy agyi mutáció révén alakulhatott ki, mégpedig viszonylag rövid idő alatt. Ez utóbbi felfogás szerint a nyelv megjelenése olyan *különleges esemény* volt az emberré válás történetében, mint mondjuk a tűz használata vagy a kerék feltalálása – bár az analógia sántít, hiszen a nyelv biológiai alapú képesség.

A legtöbb mai nyelvész és evolúciókutató óvatosan *folytonosság-párti*, de elismeri, hogy a nyelv teljes kialakulását tekintve nincs folytonos átmenet a csimpánzok jelzései és az emberi beszéd között. Az alapvető kérdés ez: **mi lehetett a köztes lépések sorozata?** Egyesek – főleg a nativista nyelvészek – úgy vélik, a nyelv legfontosabb összetevői (például a nyelvtani szabályalkotás képessége) mélyen az emberi génkészletbe kódolva fejlődtek ki, és nem is kell az állati kommunikációban előzményeket keresni. Más kutatók viszont inkább a szociális tanulás és a kultúra szerepét hangsúlyozzák: szerintük a nyelv **társas innováció**, amely az ember különleges társadalmi életmódjából és kognitív képességeiből született. Michael Tomasello és követői például arra mutatnak rá, hogy az emberszabásúaknál is fellelhető *gesztuskommunikáció* kontrollált, rugalmas használata lehetett a nyelv előfutára. Eszerint először a

kézjelek és mimika rendszere alakulhatott ki őseinknél, s csak később váltak uralkodóvá a **hangzó jelek**. Mások hozzátesszik, hogy az énekszerű hangadás (ritmikus, dallamos „proto-dal”) is fontos köztes lépcsőfok lehetett – az ember korai **éneklő kommunikációja** idővel szavakká és mondatokká tagolódott.

2.3.2 Biológiai alapok és mutációk

A nyelv kialakulásának magyarázatában kulcskérdés, hogy történt-e olyan **genetikai változás**, ami megalapozta a nyelvképességet. A legismertebb példa a *FOXP2* gén, amelyről kiderült, hogy szerepet játszik a beszéd és a nyelv neurológiai folyamataiban. Ennek egyik mutációja feltehetően hozzájárult ahhoz, hogy az ember agya képes legyen a finom hangképzésre és a nyelvtani szabálytanulásra. Érdekes módon a neandervölgyiek genomjában is megtalálták ugyanezen gén modern változatát, ami azt sugallja, hogy már közös őseinkben (kb. 500–600 ezer éve) is megvolt néhány nyelvi adottság. Noam Chomsky – a generatív nyelvelmélet atyja – radikális *diszkontinuitást* feltételez: szerinte egyetlen véletlenszerű **mutáció** hozta létre a nyelv képességét az emberi agyban. Chomsky úgy érvel, hogy ez az esemény valamikor az Afrikából való kivándorlás előtt, kb. 100 ezer éve történhetett, és mivel **minden mai ember** rendelkezik a teljes nyelvi képességgel, ez a mutáció már azelőtt bekövetkezett, hogy fajunk kisebb csoportokra oszlott volna. E nézet azt hangsúlyozza, hogy a nyelvtani univerzálék (mint az új mondatok végtelen létrehozásának képessége) nem tanulás eredményei, hanem egy biológiai ugrásé. Bár Chomsky elmélete vitatott, arra irányította a figyelmet, hogy a nyelvészeti kutatásokat érdemes összekapcsolni a genetika és az neurológia eredményeivel.

2.3.3. Társas és kulturális tényezők

Számos kutató szerint a nyelv eredetét nem érthetjük meg pusztán biológiai változások leírásával – figyelembe kell venni azt is, milyen **szelektív előnyt**

jelentett a nyelv az emberi csoportoknak. Robin Dunbar evolúciós antropológus híres „szociális pletyka” *elmélete* szerint a nyelv elsősorban a társas kapcsolatok ápolására alakult ki. A főemlősöknél a csoportkohézió fenntartásának eszköze a **kurkászás** (egymás testi gondozása). Ahogy azonban az emberi ősközösségek létszáma nőtt, fizikailag lehetetlenné vált minden csoporttag rendszeres kurkászása – túl sok időbe tellett volna. Dunbar szerint erre a problémára jelentett megoldást a „**vokális kurkászás**”, vagyis az egymásnak mondott hangokkal való figyelem és törődés kifejezése. Az ember így „egyszerre több barátját is meg tudta szólítani”, miközben a kezei szabadok maradtak más tevékenység végzésére. Ez az elmélet azt sugallja, hogy a kezdeti nyelv funkciója nem a bonyolult információk átadása, hanem a **csoporttudat erősítése** volt – lényegében a *pletyka*, azaz a társakról szóló könnyed kommunikáció formájában. E hipotézis mellett szól, hogy a modern ember is rengeteg időt tölt társas csevegéssel, történetek mesélésével, ami a közösség koherenciáját növeli. A kritikusok viszont rámutattak, hogy önmagában a „vokális kurkászás” még nem magyarázza meg a nyelv szintaktikai összetettségét. Valószínű, hogy a közösségi kommunikáció igényei csak az egyik hajtóerőt jelentették.

Más teóriák a nyelv kialakulását valamiféle **rituális-szociális változással** kötik össze. Az úgynevezett *rituálé-beszéd koevolúciós elmélet* például azt veti fel, hogy először bizonyos szociális viselkedésformák (közös rituálék, táncok, gesztusok) alakítottak ki *bizalmat* és *kooperációt* az emberek között, s ez teremtette meg a talajt a megbízhatatlanabb, önkényes szóbeli kommunikáció elfogadásához. A nyelv ugyanis evolúciós rejtély abból a szempontból, hogy a szavak önmagukban nem bizonyító erejűek – nem feltétlenül igaz, amit mondunk, vagyis könnyen lehet **hazudni** a szavak, a nyelv révén. Az állati kommunikáció épp azért hatékony, mert a jelzések „őszinték” (pl. a macska dorombolását nem lehet színlelni, az automatikus).

Az emberi nyelv viszont eleve feltételezi, hogy a beszélők *megbízhatnak egymásban*, különben ignorálnák a kimondott szavakat. Néhány kutató szerint az emberi közösségekben előbb ki kellett alakulnia egy szokatlanul magas bizalmi szintet biztosító társadalmi szerkezetnek, valamiféle **erkölcsi rendnek**, hogy a nyelv, mint „olcsó jelzés” evolúciósan stabil kommunikációs eszközzé válhasson. Ezt a gondolatot viszi tovább W. Tecumseh Fitch „*anyanyelv*” *elmélete*, amely szerint kezdetben a nyelv a **rokonok közötti kommunikációra** korlátozódott (főleg az anya és gyermeke között) – vagyis a családon belüli génközösség garantálta a kellő bizalmat. Később terjedt ki a nyelv használata a tágabb közösségre. Bár nem mindenki ért egyet ezekkel a spekulatív forgatókönyvekkel, közös bennük, hogy a nyelv eredetét az **emberi társadalom és együttműködés fejlődésének részeként** kezelik.

Összegzésként, a modern elméletek azt valószínűsítik, hogy a nyelv kialakulása nem egyetlen okra vagy mozzanatra vezethető vissza, hanem **több tényező együttállásának eredménye**. Biológiai adottság kellett hozzá (agyi kapacitás, vokális szervek fejlődése), pszichológiai-kognitív innováció (szimbolikus gondolkodás, utánpótlás, emlékezet) és társadalmi szükséglet is (kooperáció, információcsere, kultúra átadása). A nyelv evolúcióját ma már multidiszciplináris módon kutatják: a nyelvészek mellett antropológusok, archeológusok, genetikusok, kognitív tudósok működnek együtt. Bár sok részletkérdés nyitott, egyre több adatra és módszerre támaszkodhatunk – így közelebb juthatunk annak megértéséhez, miként lett fajunk a „**beszélő állat**”.

2.4. Mióta létezik emberi nyelv? A nyelv kialakulásának ideje

Korai őseink sajnos rendkívül hanyagok voltak: nem készítettek írásos feljegyzéseket vagy posztokat a közösségi médiában arról, mikor kezdtek el beszélni, nyelvet használni... A nyelv keletkezésének időpontja így tehát sajnos pontosan nem rögzíthető a fossziliák alapján. **Írásos nyomok** csupán az elmúlt ~5000 évből vannak, de a beszélt nyelv ennél nyilvánvalóan

összehasonlíthatatlanul régebbi. A tudósok ezért közvetett bizonyítékok alapján próbálják megbecsülni, mikor alakulhatott ki az a **komplex nyelvi képesség**, amellyel ma minden ember rendelkezik. A becslések meglehetősen változatosak, de konszenzus van abban, hogy **a nyelv kialakulása az anatómiailag modern emberhez (*Homo sapiens*hez) kapcsolódik.**

Az ember evolúciós családfáján visszatekintve, a nyelv *lehetséges* kezdete akár a *Homo* nemzetség megjelenéséig nyúlhat. Egyes kutatók feltételezik, hogy már a korai *Homo habilis* (2 millió éve) rendelkezhetett valamiféle **őskommunikációs rendszerrel** (*protonyelvvel*), amely több volt egyszerű állati jelzéseknél. Mások inkább a *Homo erectus*ig (1,8 millió éve) vagy a *Homo heidelbergensis*ig (600 ezer éve) várnának – szerintük ekkortól lehetséges az elvont szimbólumhasználat megjelenése. Vannak, akik úgy vélik, hogy a tulajdonképpeni *emberi nyelv* csak **a modern emberrel** együtt jelent meg, mégpedig kevesebb mint 200 ezer éve. E szélsőséges nézetek azt tükrözik, hogy nem könnyű eldönteni: vajon a nyelv fokozatosan fejlődött ki (már az előember is „csevegett” valamicskét), vagy egy bizonyos ponton minőségi ugrás történt. A jelenlegi bizonyítékok több forrásból származnak.

Anatómiai jellegzetességek: például a gégében a hangszalagok hatékony működését segítő **gégecsont** (*os hyoideum*) formája már a neandervölgyi embereknél is olyan volt, mint a mai embernél – ez arra utal, hogy beszédre alkalmas hangképző apparatusuk lehetett.

Genetikai adatok: a korábban említett FOXP2 gén *neandervölgyi* változata megegyezik a miénkkel, így ők is rendelkeztek a beszéd néhány genetikai feltételével.

Régészeti leletek: a kb. 100 ezer évvel ezelőtti időszaktól kezdve megjelennek olyan *szimbolikus viselkedésre* utaló nyomok, mint a temetkezés, ékszerkészítés, barlangfestmények – ezek mind arra utalnak, hogy az emberek képesek voltak összetett jelentéseket tulajdonítani tárgyainak és

cselekedeteknek, ami erős közvetett bizonyíték a nyelv jelenlétére. Sok tudós ezt az időszakot nevezi *kognitív robbanásnak* vagy *kulturális nagy ugrásnak*, kb. 50–70 ezer éve, amikor az **elvont gondolkodás** és a **nyelv** már bizonyosan kibontakozott.

Egy érdekes módszer a nyelvek mai változatosságából indul ki. Johanna Nichols nyelvész statisztikai becslése szerint a mai nyelvcsaládok diverzitása alapján a beszélt nyelvnek **legalább 100 000 éve** jelen kell lennie az emberi fajban. Az érvelés lényege: ha minden ma élő nyelv egy közös őstől eredeztethető (amit sokan valószínűsítene), akkor ennek az ősn nyelvnek elég időt kellett kapnia, hogy a jelenleg tapasztalható hatalmas nyelvi sokféleség kialakulhasson. A genetikai és őslénytani adatok összevetése is azt valószínűsíti, hogy a nyelv **Afrikában** jelent meg, nagyjából a **középső kőkorszak** idején, tehát hozzávetőlegesen 150–170 ezer évvel ezelőtt, amikor a *Homo sapiens* evolúciója már a mai emberi formához és viselkedéshez vezetett. Egy 2025-ös génkutató elemzés például arra jutott, hogy az emberi nyelvi képesség már **legalább 135 ezer évvel ezelőtt** rendelkezésre állt, és széles körű társadalmi használata is legkésőbb 100 ezer éve kibontakozott. Ezek az adatok összhangban vannak azzal, hogy az emberiség legkorábbi kivándorlási hullámaival (Afrikából Ázsiába, Európába) a nyelv is *velünk utazott*, s már a kezdeti csoportok mind beszéltek.

Összességében tehát **nincs éles határvonal**, hogy mikortól beszélhetünk „teljes értékű” emberi nyelvről. Valószínűleg egy hosszú folyamat eredményeként, mozaikszerűen alakult ki: előzményei visszanyúlnak akár több százezer évre, de a ma ismert nyelv komplexitása az utóbbi pár-százezer évben, *fajunk keretei közt* bontakozott ki. Az biztosra vehető, hogy mire a modern ember (*Homo sapiens*) kb. 50 ezer éve **világméretű kulturális forradalmát** (művészet, temetkezés, eszközök innovációja) véghez vitte, addigra az emberi nyelv már jó ideje létezett és a gondolkodásunk motorjává vált. A nyelv azóta is fajunk meghatározó jellemzője, amely egyszerre

biológiai adottság és kulturális fejlődés eredménye – eredetének kutatása pedig továbbra is izgalmas, interdiszciplináris kihívás a tudomány számára.

2.5. Mono- vagy poligenezis? Hány őse volt az emberi nyelveknek?

A nyelv eredetének kutatásában az egyik legnagyobb kérdés, hogy a ma ismert nyelvek mind egyetlen közös őstől származnak-e („monogenezis”), vagy több, egymástól független nyelvi eredet is létezett („poligenezis”). A monogenezis hívei abból indulnak ki, hogy a nyelv biológiai alapját minden mai ember osztja: az agyi struktúrák, a hangképző apparátus és a nyelvtani képesség genetikai megalapozottsága univerzális. Mivel ezek a tulajdonságok minden Homo sapiensre jellemzők, valószínű, hogy a nyelvképesség egyetlen, az egész fajt érintő evolúciós újításként jelent meg. Ennek idejét sok kutató 100–150 ezer évvel ezelőtre teszi, amikor az Afrikában élő korai modern emberek már anatómiailag és kognitív szempontból is hasonlóak voltak a mai emberhez. Ha ez így volt, akkor a nyelv is ekkor, egyetlen közösségben született meg, majd a populációk szétvándorlásával és elszigetelődésével diverzifikálódott.

A poligenezis feltételezése szerint azonban a nyelvképesség – biológiai alapjainak megléte mellett – több helyen és időben is kialakulhatott, amikor a megfelelő társadalmi és kognitív feltételek összeadódtak. Ez nem jelenti azt, hogy a különböző „első nyelvek” gyökeresen eltérőek lettek volna funkcionálisan: mind alkalmas lehetett összetett jelentések közlésére. A poligenezis lehetőségét támogatja az a tény, hogy a nyelv formailag rendkívül változatos, és a világ nyelvei között nincs egyetlen univerzális szó- vagy hangkészlet. A monogenezis mellett viszont az szól, hogy a nyelvtani univerzálék – például a hierarchikus szerkezet, a kettős tagolódás és a végtelen kifejezhetőség – minden nyelvben jelen vannak, ami közös eredetre utalhat.

A kérdés vizsgálatában fontos módszer a **történeti-összehasonlító nyelvészet**. A nyelveket nyelvcsaládokba sorolva, majd ezek mélyebb rokonságát keresve felmerült a „makrocsaládok” és végső soron egy hipotetikus *Proto-World*

Language („világ-ősnyelv”) lehetősége. Néhány kutató – például Merritt Ruhlen – amellet érvelt, hogy a mai nyelvek legmélyebb szintű összehasonlítása visszavezethető egy több tízezer évvel ezelőtt létezett közös forrásra. Ez azonban rendkívül vitatott, mivel a nyelvi változás sebessége, a kölcsönzések és az adathiány miatt a több mint 10–12 ezer évnél régebbi kapcsolatok bizonyítása kétséges. Emiatt sok nyelvész szerint ma empirikusan nem dönthető el, hogy **egyetlen ősn nyelv** vagy **több egymástól független nyelvi kezdet** létezett-e.

A genetikai és régészeti eredmények jelenlegi értelmezése mégis inkább a monogenezis felé billenti a mérleget: mivel a nyelvképesség kialakulását valószínűleg egy fajsztű biológiai változás tette lehetővé, és a *Homo sapiens* ekkor még viszonylag kis létszámú, összefüggő populáció volt, egyetlen nyelvi eredet tűnik valószínűbbnek. Ez az ősn nyelv azonban rövid időn belül sok változaton ment keresztül, így a ma élő nyelvek között már nem lelhetők fel közvetlen nyomai.

Összességében a tudomány jelenlegi álláspontja szerint a kérdésre nincs egyértelmű és végleges válasz. A biológiai és kognitív adatok egyetlen közös nyelvi eredetet valószínűsítene, míg a nyelvi sokféleség és a történeti bizonytalanság nyitva hagyja a többes eredet lehetőségét. A „hány őse volt a nyelveknek?” kérdés ezért egyszerre nyelvészeti, antropológiai és genetikai probléma – megoldása csak a különböző tudományágak szoros együttműködésével közelíthető meg.

III. A NYELV ÉS AZ AGY

3.1. Bevezetés

A **pszicholingvisztika** és a **neurolingvisztika** a nyelvhasználat mentális és biológiai alapjait vizsgáló tudományterületek. Előbbi arra keresi a választ, hogy az emberi elme miként dolgozza fel és hozza létre a nyelvet – vagyis **hogyan értünk meg és produkálunk beszédet** –, utóbbi pedig azt kutatja, hogy mindezt milyen **agyi mechanizmusok** teszik lehetővé. E két megközelítés szorosan összefonódik: a nyelvhasználat valójában **összetett információ-feldolgozási folyamat**, amelyben egyszerre vesz részt a pszichológiai (kognitív) és az idegi (neurológiai) rendszerünk. Jelen fejezet áttekinti, hogy milyen idegi és agyi folyamatok zajlanak le a nyelv használata során, különös tekintettel a beszéd észlelésére és megértésére (a hallott nyelv feldolgozására), illetve a beszédprodukcióra (a gondolatok nyelvi megformálására és kimondására). Ennek során kiemeljük a fül és a hallás szerepét is mint a nyelvi információ elsődleges bemeneti csatornáját, valamint bemutatjuk, hogyan működik közre az idegrendszer – elsősorban az agy – a nyelvi folyamatokban. A cél, hogy képet kapjunk a nyelv és az agy kapcsolatáról.

3.2. Az agy felépítése és a nyelvi funkciók lokalizációja

Az emberi agy összetett szerv, amelynek több régiója specializálódik a nyelvi funkciók ellátására. Az agykéreg két féltékére oszlik: bal és jobb agyféltekére. A nyelv feldolgozásában általában a **bal agyfélteke domináns** (különösen a jobbkezes emberek többségénél) – ezt a jelenséget féltkei dominanciának vagy **laterizációnak** nevezzük. A 19. században végzett megfigyelések alapozták meg a nyelvi funkciók lokalizációjának elméletét. Paul Broca francia orvos egyik híres esete során egy beszédprodukciós nehézségekkel küzdő páciens (aki szinte csak a „tan” szótagot tudta kimondani) boncolása után az agy bal

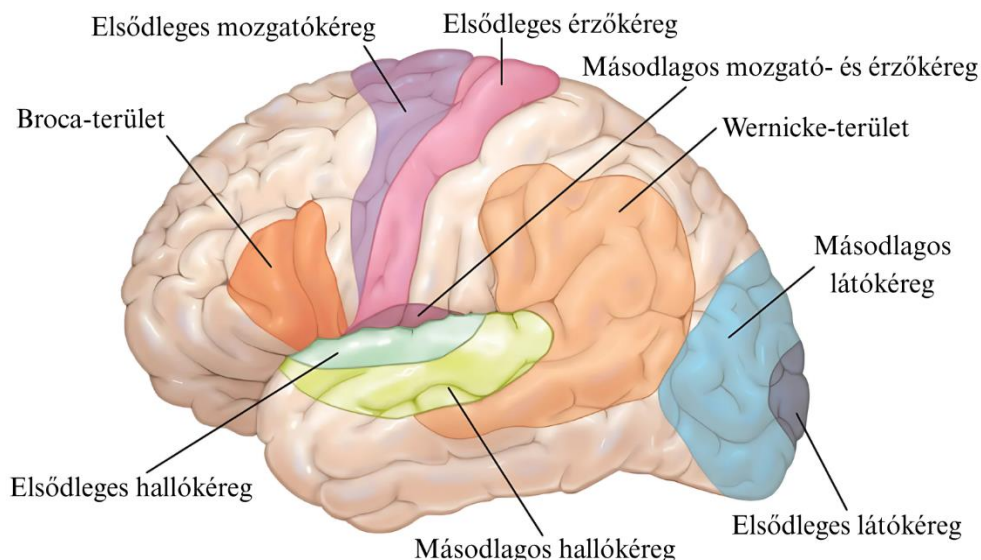
homloklebenyének egy kis területén talált sérülést. Ezt a régiót ma **Broca-területnek** nevezzük, és ma már tudjuk, hogy a beszéd létrehozásában, az artikuláció megtervezésében játszik kulcsszerepet. Nem sokkal később Carl Wernicke német orvos leírt egy másik típust: egy olyan beteg esetét, aki folyékonyan beszélt ugyan, de értelmetlen szavakat halmozott, és nem értette a hozzá intézett beszédet. Ennek háttérében a halántéklebeny bal oldali részének sérülése állt, ezt a részt ma **Wernicke-területként** ismerjük, és fő feladata a beszédhangok értelmes nyelvi egységekké alakítása, a **beszéd megértése**.

A klasszikus neurolingvisztikai modell szerint a Wernicke-terület felel a beszédhangok jelentéssel való összekapcsolásáért (hallott szó megértéséért), a Broca-terület pedig a beszédtervezésért és nyelvtani szerkesztésért (beszédprodukciónak). A két központot egy idegrostköteg, az úgynevezett **arcuate fasciculus** (ívelt köteg) köti össze. Ennek a pályának a sérülése speciális nyelvi zavart, **vezetési afáziát** eredményezhet: ilyenkor a beteg érti a beszédet és maga is folyékonyan beszél, de képtelen megismételni hallott szavakat vagy mondatokat, mintha a megértés és kimondás közti „vezeték”, kapcsolat megszakadt volna. A nyelvi zavarokat összefoglalóan **afáziáknak** nevezzük. Ide tartozik például a **Broca-afázia** (nehezített beszédprodukciónak töredezett, lassú beszéddel és egyszerű nyelvtani szerkezettel, de viszonylag ép megértéssel) és a **Wernicke-afázia** (folyékony, de összefüggéstelen beszéd, súlyos megértési zavarral). Ezek a klinikai esetek fontos bizonyítékot szolgáltatottak arra, hogy az egyes nyelvi funkciók meghatározott agyi területekhez köthetők.

Ugyanakkor ma már tudjuk, hogy a nyelvi folyamatok nem csupán két pont lokalizált tevékenységén múlnak, hanem az agy kiterjedt **hálózatai** vesznek részt bennük. A bal agyfélteke **halántéklebenyének** (temporális lebeny) hátsó-felső része – ide esik Wernicke területe – alapvető a beszédhangok feldolgozásában és a szavak megértésében, míg a **homloklebeny** (frontális lebeny) alsó-középső része – itt található Broca

területe – a szavak kiejtésének megtervezésében és a nyelvtani szerkezetek felépítésében fontos. Emellett a **fali lebeny** és más frontális területek is bekapcsolódnak például a mondatok megértésébe (figyelemmel kísérik a mondat szerkezetét, jelentését és a munkamemóriában tartják az információt, amíg a mondat végét elérjük). Az agykutatás modern eszközei – például az **agyi képalkotó eljárások** (funkcionális MRI, PET) vagy az **elektrofiziológiai mérések** (EEG, eseményhez kötött potenciálok) – azt mutatják, hogy a nyelvfeldolgozás során számos agyterület aktivitása finoman összehangolt időbeli mintázatot követ. Az **elsődleges hallókéreg** (auditoros kéreg) mindkét féltekén aktiválódik, amikor hangokat (pl. beszédhangokat) hallunk, de a nyelvi jelentés megfejtésében már főként a bal oldali hálózatok (Wernicke-terület és környezete) vesznek részt. A jobb agyfélteke eközben olyan aspektusokat kezel, mint a beszéd **prozódiaja** (hanghordozása, intonációja) és a **pragmatikus** jelentésrétegek (például a metaforák értése vagy a kontextushoz illő jelentés). Az agy **működési plaszticitása** is figyelemre méltó: például, ha sérülés éri a bal nyelvi területeket, fiatalabb korban a jobb félteke bizonyos fokig át tudja venni a nyelvi funkciókat, illetve a még fejlődő agyban (gyermekkorban) a nyelvfeldolgozás könnyebben elosztható lehet a két félteke között. Mindez jelzi, hogy a nyelv az agy integrált működésére épül, noha vannak kiemelt központjai.

Összességében elmondhatjuk, hogy az **emberi idegrendszer** különleges módon támogatja a nyelvhasználatot. A nyelvi folyamatokba bevonódnak érzékszervi pályák (elsősorban a hallórendszer), motoros vezérlőpályák (a beszédszervek mozgatására), valamint magasabb rendű asszociációs területek, amelyek az emlékezetet, a jelentésfeldolgozást és a figyelmi folyamatokat koordinálják. A következőkben részletesebben megvizsgáljuk, mi történik akkor, amikor **meghallunk és megértünk egy kimondott mondatot**, illetve amikor **megfogalmazunk és kiejtünk egy gondolatot**.

4. ábra. Az agy vázlatos felépítése

Forrás: Saját szerkesztés Britannica nyomán

3.3. A beszédészlelés és -megértés folyamata

3.3.1. A hallás és a beszédhangok észlelése

A beszédészlelés első lépcsője maga a **hallás** folyamata – ez közvetíti a külvilág nyelvi jeleit (hangokat) az agyunk felé. A **fül** bonyolult érzékszerv, melynek részei összehangoltan működnek a hanginger felfogásában és továbbításában. A **külső fül** (a fülkagyló és a hallójárat) összegyűjti a levegőben terjedő hanghullámokat és a **dobhártyára** irányítja őket. A hanghullámok rezgésbe hozzák a dobhártyát, s e rezgéseket továbbítja a **középfül** három apró csontja (kalapács, üllő, kengyel) – mechanikai erősítőként viselkedve – a **belső fülben** található folyadékkal telt **csigához**. A csiga (cochlea) belsejében speciális érzékelő sejtek, úgynevezett **szőrsejtek** helyezkednek el a baziláris membránon. Amikor a kengyel a csiga ovális ablakán keresztül rezgést kelt a folyadékban, ezek a szőrsejtek hajladoznak a hullámok ütemére. A mechanikus mozgás idegi **elektromos impulzusokká**

alakul: gyakorlatilag a szőrsejtek generálta idegimpulzusok jelentik a nyelv idegrendszeri „nyersanyagát”. A hallás lényege tehát, hogy a levegő mechanikai rezgései **idegi jelekké** konvertálódnak. Ezt a folyamatot a VIII. agyideg, azaz a **hallóideg** végzi: összegyűjti a szőrsejtektől érkező elektromos jeleket és továbbítja az agytörzs felé, onnan pedig több átkapcsolás után az agykéreg hallóközpontjaiba.

Fontos kiemelni, hogy a hallópályák **keresztveződnek**: a jobb fülből érkező jelek túlnyomórészt a bal agyféltekébe futnak be, a bal fülből jövők pedig a jobb féltekébe (ezt nevezik **kontralaterális** beidegzésnek). Ennek következtében a bal féltekei nyelvi dominancia miatt a jobb fül általában előnyt élvez a beszédhangok feldolgozásában – ezt a jelenséget kísérleti úton a **dichotikus hallgatás** módszerével mutatták ki. A dichotikus hallgatási tesztben a kísérleti személy jobb és bal fülébe egyszerre, de eltérő beszédhangokat vagy szavakat játszanak be, és tipikusan a jobb fülbe adott nyelvi ingereket idézik fel könnyebben, ami arra utal, hogy a bal agyfélteke specializáltan dolgozza fel a hallott beszédet. Természetesen mindkét félteke hallókéreg-területe részt vesz az alapvető hangészlelésben, hiszen mindkét fül információja végül mindkét oldali magasabb területekre is eljut. A feldolgozás korai szakaszában azonban már elkezdődik a specializáció: a bal félteke hallókéregének hátsó részei a **gyors, időben változó hangmintázatok** (mint amilyenek a beszédhangok) feldolgozásában jeleskednek, míg a jobb félteke inkább a **hangmagasság, dallam, intonáció** (lassabban változó akusztikai mintázatok) feldolgozásában aktívabb.

Amikor a nyers hanginger az agy hallóközpontjaiba ér, megindul a **beszédhangok azonosítása**. A beszédhangok észlelése nem triviális feladat: a beszéd egy **folyamatos akusztikai jel**, amelyben a hangok összefolynak, egymást át is fedhetik. A **koartikuláció** miatt az egymás melletti hangok hatnak egymásra (például egy hang kiejtése módosul a következő hang miatt még azelőtt, hogy azt kimondanánk), így a fülünkbe érkező hanghullám nem

tagolódik tisztán külön mássalhangzói és magánhangzói szakaszokra. Az agyunk azonban megtanulja „feldarabolni” a **folytonos beszédjelet**: azonosítja a benne lévő mintázatokat, és ezeket a mintázatokat megfelelteti a saját belső nyelvi kategóriáinak (mint amilyenek a fonémák, azaz a nyelvünk hangrendszerének egységei). Érdekes módon az emberi beszédpercepció **kategoriális** jellegű: bár a beszédhangok akusztikus jellemzői folyamatosan változhatnak (például egy *p* hang kezdődési ideje lehet rövidebb vagy hosszabb, a hangmagasságunk is változik stb.), a hallgató többnyire élesen egyik vagy másik fonémaként ismeri fel a hangot, nem pedig egy köztes értéként. Ez a **kategoriális észlelés** azt eredményezi, hogy a különböző beszélők, különböző körülmények közt kiejtett eltérő hangformáit is **ugyanannak a hangnak érzékeljük**, amennyiben azok a mi fonémakategóriánkba esnek. Így tudjuk felismerni például a *k* hangot akár férfihangon mélyebben, akár női hangon magasabban ejtik, noha a fizikai jel különbözik. Így tudjuk megérteni és ugyanazon fonéma változataiként azonosítani a *répa–reték–mogoró* mondóka *r* hangjait akkor is, ha az egyik beszélő pergőhangként, a másik pedig uvuláris (raccsoló) hangként képezi azokat. Az agy tehát kiszűri a beszédjelben azokat a **megkülönböztető jegyeket**, amelyek a nyelvünkben jelentésmegkülönböztető szereppel bírnak, és figyelmen kívül hagyja a nem releváns eltéréseket.

A beszédhangok azonosításában nagy szerepe van a tanulásnak és a kontextusnak. Csecsemőkorban eleinte még az összes emberi beszédhang közötti különbséget észleljük, de mire anyanyelvünket elsajátítjuk, az agyunk specializált lesz az anyanyelv hangjainak felismerésére, és kevésbé érzékeny az idegen nyelvben lévő, számunkra ismeretlen hangkülönbségekre. A **hallási figyelem** is kulcsfontosságú: ha zajos környezetben beszélgetünk, agyunk szelektív figyelme észrevehetően ráfókuszál a beszédpartner hangjára, kiszűrve a háttérzaj egy részét (ezt nevezzük „koktélparti jelenségnek”). Ilyen helyzetekben a két fül használata (sztereó hallás) segít behatárolni a hangforrás

irányát, ami megkönnyíti az adott beszédjelre való koncentrálást. Agyunk tehát nem passzívan „hall”, hanem aktívan keresi a jelben a nyelvi információt hordozó elemeket. Ráadásul a beszédészlelés nem csak **alulról felfelé** (*bottom-up*) halad, vagyis nem pusztán az érzékelt hangokból építkezik, hanem **felülről lefelé** (*top-down*) is befolyásolt: **a kontextus, az elvárások és a nyelvi tudás** alapján az agy előre következtet, hogy mi hangozhat el. Például, ha egy szó elejét nem halljuk tisztán egy zaj miatt, a mondat jelentése alapján mégis kitaláljuk, mi lehetett az a szó – az agy „kitölti” a hiányt. Ez az úgynevezett **fonémarestaurációs hatás**: akár hiányzó vagy kitakarva hallott hangokat is észlelhetünk, ha a szöveggörnyezet arra készítet minket. A top-down folyamatok tehát segítenek gyorsabbá és hatékonyabbá tenni a beszédészlelést, hiszen a hallgató **következtet** a következő hangra vagy szóra, így csökkenti a lehetséges megfejtések körét. Ugyanakkor a túl erős elvárás félrevezethet: néha azt „halljuk bele” egy mondatba, amire számítunk, nem pedig azt, ami valóban elhangzott, különösen akkor, ha a hangjel gyenge vagy zajos.

Összefoglalva, a beszédhangok észlelése a hallószerv és az agy első találkozási pontja a nyelvvel. A **fül**, a **hallóideg** és az **agykéreg hallóterületei** felelősek azért, hogy a fizikai hangingerből **idegi jelet**, majd az idegi jelből **nyelvi hangot** nyerjünk. Ez egy többlépcsős folyamat: fizikai transzdukción (mechanikus rezgésből idegi impulzus), alapvető hangfeldolgozás (hangmagasság, hangerő, időbeli mintázat felismerése), majd nyelvspecifikus kategorizáció (fonémák azonosítása). Mindezt az agyunk összehangolja a már meglévő nyelvi tudásunkkal és a pillanatnyi figyelmi-kognitív állapotunkkal. A következő szakaszban ezekből a felismert hangokból kell **szavakat és jelentést** formálni – ez a beszédészlelés magasabb szintje, a beszéd megértése.

3.3.2. A szavak és mondatok megértése

Amint a beérkező hangjelet sikerült **fonémasor**ra fejtenünk, az agyunk következő feladata, hogy ezt a fonémasort **szavakra** tagolja és azonosítsa a

kimondott szavakat. A folytonos beszédben a **szóhatárok** nem mindig egyértelműek (beszédben nem tartunk szünetet minden szó között, mint ahogyan írás közben megteszük), mégis anyanyelvi beszélőként többnyire gond nélkül elválasztjuk a szavakat egymástól hallás alapján. Ehhez nyelvi tudásunk számos támpontot nyújt: ismerjük a gyakori szavakat, szóalakokat, és tudjuk, milyen hangkapcsolatok, hangsúlyminták jellemzőek a nyelvünkre. Az agy például kihasználja, hogy bizonyos hangkombinációk sosem fordulnak elő a szavak belsejében, így ha ilyen határhoz ér, valószínűleg ott szóhatár van. A **szófelismerés** során a hangalakok (fonémasorozatok) összevetődnek a mentális szótárunkkal, azaz a **mentális lexikonnal**. A mentális lexikon a fejünkben tárolt szavak gyűjteménye, amely tartalmazza a szavak hangalakját, jelentését, nyelvtani jellemzőit stb. Amikor hallunk egy szót, annak hangalakja aktivál bizonyos lehetséges bejegyzéseket a mentális lexikonban – a folyamatot gyakran úgy írják le, hogy a szótöredékek **jelölteket aktiválnak**, amelyek versengenek, míg végül a megfelelő szó kerül kiválasztásra. Például, ha azt halljuk, hogy „ka...”, aktiválódhat a *kavics*, *kalap*, *kakas* stb. összes olyan szó, ami „ka” hangsorral kezdődik, de ahogy a hangfolyam folytatódik („kala...”), a nem odaillő lehetőségek gátlódnak, és a *kalap* nyer. A gyakoriság is befolyásolja a szófelismerés sebességét: a **gyakoribb szavakat** az agy gyorsabban és kevesebb hang alapján felismeri, míg a ritkább szavaknál több információ szükséges. Kísérletek bizonyítják, hogy például a lexikális döntési feladatokban (amikor el kell dönteni, hogy egy hang- vagy betűsor szó vagy értelmetlen halandzsa) a gyakori szavakra rövidebb a reakcióidő. Ez azért van, mert a gyakran használt szavak mentális reprezentációja **erősebben rögzült**, ezért könnyebben és gyorsabban aktiválódik.

A szófelismerés mellett sokszor a szavak **többértelműsége** is kihívást jelent a megértésben. Sok szónak van több jelentése (például a *kar* jelentheti a végtagot vagy egy szervezet alegységét), és akár több szó is hangozhat

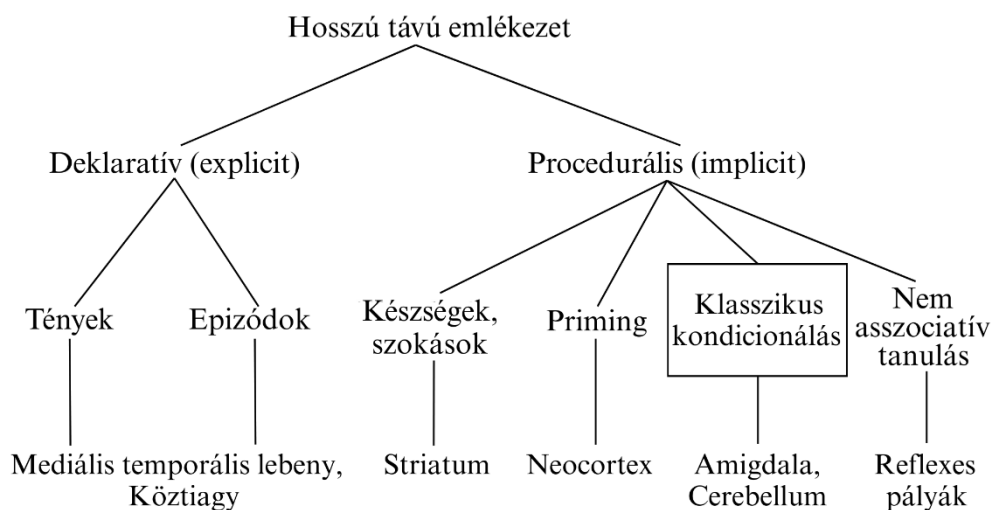
ugyanúgy (**homofónia**, pl. *szabó* mint foglalkozásnév és *Szabó* mint családnév – hangalakban nem különbözik). Ilyenkor a pontos jelentést a **kontextus** alapján döntjük el. Az agy a mondat tágabb értelmi keretét, a körülményeket, előzetes tudásunkat egyaránt felhasználja ahhoz, hogy a megfelelő jelentést válassza ki. Érdekes megfigyelés, hogy általában először párhuzamosan aktiválódhat több jelentés, majd nagyon gyorsan – milliszekundumok alatt – a kontextushoz nem illő opciók gátlás alá kerülnek. Például az angol *bank* szó hallatán az első tizedmásodpercekben az „intézmény” és a „folyópart” jelentés is felvillanhat, de amint a mondat többi része („pénzt vettem fel a bank automatájából”) egyértelműsíti, hogy melyikről van szó, a nem odaillő jelentés elhalványul. Ez a folyamat is a top-down hatás egy formája: a magasabb szintű nyelvi információ (mondatjelentés) hat vissza az alacsonyabb szintűre (a szójelentés kiválasztására).

Ha sikerült azonosítani a szavakat és azok jelentését, a következő lépés a **mondat egészé szervezése** és a **mondatjelentés megértése**. A mondat megértése magában foglalja a **nyelvtani szerkezet** (szintaxis) feldolgozását: meg kell állapítanunk, hogy a szavak milyen viszonyban állnak egymással, ki/mi kivel/mivel mit csinál a mondatban. Az agyban erre specializált folyamatok működnek, gyakran **párhuzamosan** a szófelismeréssel. Amikor például egy mondatot hallgatunk, nem várunk a végéig, hogy megértsük, hanem **valós időben, folyamatosan elemezzük**: ahogy jönnek a szavak, azonnal beillesztjük őket egy mentális mondatszerkezetbe. Ezt nevezik **inkrementális feldolgozásnak**. Az inkrementális feldolgozás miatt néha előfordul, hogy a hallgató **félreért** egy mondatot a közepén, és később korrigálnia kell az elemzését – ezt az élményt nevezzük „garden path” (kertösvény) jelenségnek. Például az „Amikor a vadász meglőtte a ... a vadkan eltűnt.” mondatot hallgatva lehet, hogy a *meglőtte* ige után automatikusan keresünk egy **tárgyat** (akit meglőttek), és mire kimondják az „... a vadkan

eltűnt” részt, kiderül, hogy valójában máshogy tagolódik a mondat (itt az „a vadkan eltűnt” egy alárendelt mellékmondat kezdete, nem a főmondat tárgya). Ilyenkor agyunknak **újra kell elemeznie** a szerkezetet, ami pillanatnyi feldolgozási zavarral jár. Az ilyen szerkezetek rámutatnak, hogy a nyelvtani elemzés valós időben történik, folyamatos, és az agy – akár tudattalanul is – **jóslásokat tesz** (előfeltételez) a mondat folytatására nyelvtani szabályok alapján. Ha a jóslat (előfeltételezés) nem válik be, módosítja az elemzést.

A mondatfeldolgozás neurális hátterében szintén több komponens áll. A **bal frontális lebeny** (beleértve a Broca-területet) nemcsak a beszédprodukcióban, hanem a **mondatmegértésben** is aktív szerepet játszik: számos kutatás szerint a bonyolult nyelvtani műveletek (például alárendelt mondatok, kötőszavas szerkezetek, áthelyezések) feldolgozásakor fokozott aktivitás figyelhető meg a bal frontális területeken. Ez arra utal, hogy a **Broca-terület** (és tágabb környezete) egyfajta **nyelvtani központként** is működik, amely segíti a szintaktikai viszonyok értelmezését. Eközben a bal halántéklebeny (beleértve a Wernicke-területet) főként a **szavak jelentésének összerakásáért** és a mondat szemantikai integritásáért felel. Ha ez a terület sérül (Wernicke-afázia), a páciens hiába hallja tisztán a szavakat, a mondat egésze értelmetlen számára, vagy saját maga értelmetlen szósalátát produkál – a szintaxis formailag lehet akár ép, de a jelentés sérül. Vannak esetek, amikor a nyelvtani feldolgozás ép, de a szavak jelentésének feldolgozása károsodik (például speciális agysérüléseknél vagy neurodegeneratív betegségeknél előfordulhat olyan, hogy valaki nyelvtanilag helyes mondatokat állít össze, de a tartalmilag releváns szavakat tévesen használja, illetve nem érti őket). Mindez alátámasztja, hogy a **nyelvtani (szintaktikai)** és **jelentésbeli (szemantikai)** feldolgozás részben elkülönülő agyi mechanizmusokra támaszkodik, bár a megértés során végül össze kell kapcsolódniuk.

A modern neurolingvisztikai kutatások modellezték is ezt a kettősséget. Az egyik elmélet, a **Deklaratív/Procedurális modell** (Ullman nevéhez fűződik), azt javasolja, hogy az emberi nyelvfeldolgozás két agyi memória- és tanulórendszert hasznosít: a **deklaratív memóriát**, amely tényeket és ismereteket tárol (ide tartozna a mentális lexikon, az egyedi szavak ismerete), és a **procedurális memóriát**, amely készségeket és folyamatokat irányít (ide sorolható a nyelvtani szabályok valós idejű alkalmazása).

5. ábra. Deklaratív és procedurális emlékezeti modellek

Forrás: Pléh (2017)

Neurológiailag a deklaratív memória inkább a halántéklebenyben (és a kapcsolódó memóriaközpontokban, pl. hippocampus) székel, míg a procedurális memória a homloklebeny–bazális ganglion körökben. E modell szerint például egy angol rendhagyó ige múlt idejét (pl. *go – went*) meg kell tanulnunk és **deklaratív úton** előhívunk (mint önálló lexikai elemet), míg egy szabályos ige múlt idejét (pl. *jump – jumped*) valós időben, **procedurális úton** képezzük (hozzáillesztjük az angol *-ed* múlt idő jelét). Bár e modell részletei vitatottak és finomításra kerültek azóta, jól szemlélteti, hogy az agy

különböző komponensei mást-mást „tudnak jól” nyelvfeldolgozás terén: van, ami a rögzült tudást tárolja, és van, ami a műveleteket végzi.

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a nyelvi megértés soha nem pusztán nyelvi elemzés: mindig a **teljes értelmi rendszerünk** vesz részt benne. Agyunk **összekapcsolja a nyelvi jelentést a világról szóló tudásunkkal** (ez a pragmatika és a világismeret integrációja). Például egy mondat megértéséhez sokszor tudnunk kell, mire utalhat, milyen helyzetben hangzik el, ki mondja és miért. Ezek az aspektusok túlmutatnak a szűken vett nyelvi központokon, és bevonják az emlékezeti, figyelmi, érzelmi hálózatokat is. A jobb agyfélteke például fontos szerepet játszik a **beszéd hangsúlyviszonyainak** és **emocionális tartalmának** értésében, valamint a **nem szó szerinti jelentések** (irónia, humor, metafora) felfogásában. A nyelvi megértés tehát agyunk integrált működésének diadala: a hallórendszer, a nyelvi specifikus területek és az általános kognitív rendszerek együttműködése nyomán jutunk el a hangok sorozatától a gondolatokig.

3.4. A beszédprodukciónak folyamata

3.4.1. Tervezés: a gondolattól a nyelvi üzenetig

A beszédprodukciónak során azt a csodálatos folyamatot követhetjük nyomon, ahogy egy gondolatból kimondott mondat lesz. Mielőtt beszélni kezdünk, a **mentális előkészítés** fázisában formálódik meg, hogy **mit akarunk mondani** (ezt nevezhetjük kommunikációs szándéknak vagy üzenetnek). Ez az üzenet még nem nyelvi formájú – inkább egy fogalmi váza annak, amit közölni szeretnénk. A pszicholingvisztikában ezt **üzenetszintnek** hívják. Ezt követően az üzenetet át kell alakítani nyelvi formává. Először kiválasztjuk a szükséges **szavakat** (lexikai elemeket) a mentális lexikonból: minden fogalmi komponenshez hozzárendeljük a megfelelő szó jelentését. Gyakran előfordul, hogy a beszélő nagyjából tudja, mit akar mondani, de egy pillanatig keresi a

megfelelő szót – ezt hívjuk a „nyelvemen van” jelenségnek, ami arra utal, hogy a fogalmi terv megvan, de a pontos lexikai elem előhívása késik. Amikor a szavakat kiválasztottuk, azok még egy absztrakt vázlatot képeznek: tudjuk a jelentésüket, de még nem feltétlenül állnak sorrendben vagy toldalékolva. A következő lépésben az agy **nyelvtani szerkezetet** rendel hozzájuk: eldönti, melyik lesz az alany, állítmány, tárgy stb., milyen ragok, viszonzszók kellenek, milyen sorrendben mondjuk ki őket. Ezt nevezzük **grammatikai kódolásnak**. Például a gondolat „a kutya kergeti a macskát” létrejöhet „a kutya kergeti a macskát” vagy „a macskát kergeti a kutya” szerkezetben is, de a nyelvtani kódolás dönt arról, hogy aktív vagy passzív szerkezetet, milyen szórendet használunk stb.

Ha a mondat vázát felépítettük, következik a **fonológiai kódolás**: meg kell határoznunk a szavak hangalakját, össze kell állítani a hangok sorozatát, ahogy ki fogjuk őket mondani. Bár a szavaknak van lexikonban tárolt hangalakja, ezt az adott mondatban alkalmaznunk kell, összeilleszteni a szavakat, esetleg alkalmazni rájuk hangsorépítési szabályokat (például egyes ragok hangalakját a szóalak hangzása befolyásolja). Végül eljutunk egy teljes mentális forgatókönyvig, amely tartalmazza a kimondandó mondat minden elemét – ekkor azonban ezt még utasításokká kell alakítani a beszédszervek számára. Ezt a folyamatot nevezzük **artikulációs tervezésnek**. Az agy motoros régiói, különösen a homloklebény hátsó részén található **motoros kéreg** (mozgatókéreg) és a premotoros területek kidolgozzák, hogy a nyelv, az ajkak, a hangszalagok, a lágy szájpadlás stb. milyen mozgássorát kell végrehajtani a kívánt hangok képzéséhez. Itt újra előtérbe kerül a **Broca-terület**, amely a bal frontális lebeny alsó részén nemcsak a nyelvtani szervezésben, de az artikuláció előkészítésében is részt vesz. Képalkotó vizsgálatok mutatják, hogy beszéd előtt, amikor az ember „felkészül” a beszédre (még mielőtt hangot adna ki), ez a terület erősen aktív. Broca-afáziás betegek nem csak nyelvtanilag

beszélnek leegyszerűsítve, de a beszédhangok kivitelezése is nehezükre esik, ami arra utal, hogy a beszédhangok pontos időzítésének és sorrendjének motoros programját ez a régió segít összeállítani. Emellett más agyi struktúrák is szerepet kapnak a folyamatos beszéd tervezésében: a **kisagy** (cerebellum) és a **bazális ganglionok** finomhangolják a mozgások időzítését és koordinációját, hogy a beszéd folyamatos és gördülékeny legyen.

A **bazális ganglionok** (más néven törzsdúcok) az agyféltekék mélyén található szürkeállomány-csoportok. Ezek az agyi központok részt vesznek az akaratlagos és automatikus mozgások szabályozásában, valamint az emlékezésben, időérzékelésben, motiválásban és bizonyos kognitív folyamatokban. Fontos szerepük van az izmok mozgásának beindításában, az izomtónus szabályozásában, és a mozgások előkészítésében is. Szerepük a beszéd során elsősorban a mozgásszabályozás és a beszéd motoros aspektusainak irányítása. Ezek a struktúrák segítenek a beszédprodukciónak szükséges izmok koordinálásában és a mozgások ütemezésében, beleértve a hangképzés és artikuláció finomhangolását. A bazális ganglionok szerepet játszanak az automatikus mozgási mintázatok vezérlésében, amelyek a beszéddel kapcsolatos mozgások gördülékenységét biztosítják. Degeneratív betegségek (például a Parkinson-kór), amelyek a bazális ganglionok dopaminerg rendszerét érintik, gyakran beszédzavarokkal járnak, például lassult, akadozó vagy monotonná váló beszéddel, ami arra utal, hogy a bazális ganglionok működése elengedhetetlen a normális beszéd folyamatokhoz.

A beszédtervezés belső folyamataiba engednek bepillantást a **nyelvbotlások** (elszólások). A nyelvbotlás tipikusan nem random hiba, hanem **szisztematikus mintázatokat** mutat, amelyekből következtethetünk a beszédprodukciónak lépéseire. Például megeshet, hogy két szó kezdőhangja kicserélődik („*felveszem a kabátom*” helyett „*kelveszem a fabátom*”), vagy egy szó hangjai összekeverednek. Az ilyen **hangcsere** típusú nyelvbotlás arra

utal, hogy a mondat grammatikailag már kész volt (hiszen két értelmes szó szerepel benne, csak hangcsere történt), tehát a hiba a fonológiai kódolásnál csúszott be – a hangok összerendelése a szóhelyekkel siklott félre. Máskor viszont **egész szavak cserélnek helyet** („*megírom az e-mailt és elküldöm a levelet*” helyett „*elküldöm az e-mailt és megírom a levelet*”), ami arra utal, hogy a gondolati tervezés során két cselekvés sorrendje felcserélődött, de mindkettő helyes szerkezetben van kifejezve. Ismét más típusú hiba, amikor egy szó eleje és vége két különböző szóval kombinálódik (például angol klasszikus példa: „*You have wasted the whole term*” – „*You have **tasted** the whole **worm***”, a *wasted* és *term* összeolvadása), ezt **kontaminációnak** hívják. Az ilyen jelenségek azt mutatják, hogy a beszédprodukción külön szinteken zajlik: először a vázlat (szófogalmi szint), aztán a hangalak, végül a kiejtés szerveződik, és mindegyik szinten külön hibák csúszhatnak be. Mivel általában nem szavak közepén tévedünk, hanem egész egységeket cserélünk fel, arra lehet következtetni, hogy **az agy még a kimondás előtt csoportosítja a hangokat szóegységenként**. A nyelvbtlások a legtöbbször a következő szabályosságokat követik: csak hasonló kategóriájú elemek cserélődnek fel (hang a hanggal, szó a szóval, főnév a főnévvel stb.), és a nyelvtani szabályok „jóváhagyásával” történnek (például ragozott szavak cseréjénél a ragok is helyes egyezésben változnak, jelezve, hogy a nyelvtani keret már megvolt). Mindez arra utal, hogy **a beszédtervezés moduláris**, több komponensből álló folyamat, és az agy egyszerre több szinten „gondolkodik előre” a beszédben.

3.4.2. Artikuláció és a beszéd kivitelezése

Ha a beszéd tervét minden szinten előkészítettük, indulhat a kivitelezés, vagyis az **artikuláció**. Az artikulációban a **beszédszerveink** vesznek részt: a tüdönk levegőt présel ki (ez a hangképzés „üzemanyaga”), a gégében a **hangszalagok** rezgése alaphangot hoz létre (ha zöngés hangot ejtünk), majd a **képzőrendszer** további elemei – a garat, a nyelv, a lágy szájpadlás, a kemény szájpadlás, a

fogak, az ajkak – formálják a különféle beszédhangokat. E szervek mozgását az agyunk tudatos kontroll nélkül, automatikusan vezérli a megtervezett program alapján. A mozgató idegimpulzusokat a **motoros kéreg** megfelelő neuronjai indítják el. Ezek a jelek az agytörzsön át haladva eljutnak a beszédizmokat beidegző **agyidegekhez**. Összesen **hét agyideg** vesz részt a beszéd és a hallás folyamatában, ezek mindegyike más izmot vagy funkciót irányít: például az **V. (háromosztatú) agyideg** az **állkapocs** mozgatásáért felel (ami a száj nyitásához-zárásához kell) és érző ágai vannak az arcról és a nyelv egy részéről; a **VII. (arcideg)** mozgatja az **ajkak** (fontos a mássalhangzók képzésénél, pl. *p, b, m, f* hangoknál); a **X. (bolygóideg)** és a **XI. (járulékos ideg)** a **gége izmait** és a **lágyszájpadlás** emelését idegzi be (nélkülözhetetlen a hangerő szabályozásához és ahhoz, hogy az orrüregbe áramló levegőt zárjuk vagy engedjük – ez dönti el pl. egy hangról, hogy orrhang-e vagy sem); a **XII. (hypoglossus) agyideg** a **nyelv izmainak** mozgatója, amely a legmozgékonyabb artikulátorunk. Ezek összehangolt tevékenysége biztosítja, hogy a kigondolt hangsort precíz időzítéssel és sorrendben valósítsuk meg. A beszéd egyébként rendkívül **gyors motoros tevékenység**: percenként átlagosan 150–200 szót is kimondhatunk, ami azt jelenti, hogy másodpercenként akár 10–15 hangot artikulálunk. Mindezt hibátlan izom-összjáték és finom idegi időzítés teszi lehetővé.

A beszéd kivitelezése közben az agy folyamatosan ellenőrzi is a folyamatot. Itt ismét előtérbe kerül a **hallás szerepe**, mint **visszacsatolási mechanizmus**. Amikor beszélünk, halljuk a saját hangunkat, és ez alapján szükség esetén azonnal apró korrekciókat végzünk. Ha például egy zaj miatt túl halkán beszélünk, a saját fülünkön keresztül észleljük, hogy a partner talán nem hallja jól, és automatikusan hangosítunk a beszédünkön, növeljük a hangerőt. A hangképzés közbeni önellenőrzés fontos a beszéd folyamatosságának fenntartásához és a hibák kijavításához. Gondoljunk csak

arra, amikor olyasmit mondunk, amit nem úgy akartunk – gyakran már kimondás közben észrevevessük a tévedést, és azonnal javítjuk („...*péntek, bocsánat, csütörtök este...*”). Ez a gyors önkorrekciónak csak úgy lehetséges, hogy a hallórendszer folyamatosan monitorozza a kimenetet. Ha a hallási visszajelzés elmarad vagy torzul, az a beszédre is kihat. Például **nagy háttérzajban** hajlamosak vagyunk **hangosabban és artikuláltabban beszélni** anélkül, hogy tudatosan elterveznénk (ez a Lombard-hatásként ismert jelenség) – mindez azért, mert a saját hangunkat nem halljuk jól, és az agy automatikusan igyekszik kompenzálni. Ugyanígy, ha valaki elveszíti a hallását, a beszéde is fokozatosan bizonytalanná, pontatlanná válhat, mivel hiányzik az auditív kontroll. Ennek megelőzésére a hallássérülteket beszédtanárok segítik, illetve a modern hallókészülékek és cochleáris implantátumok visszaadják a hallási visszajelzés egy részét, hogy a beszédprodukció fennmaradhasson.

Érdekes kísérlet az úgynevezett **késleltetett auditív visszajelzés**: ha a beszélő fülébe a saját hangját egy kis (néhány tizedmásodperces) késleltetéssel játsszák vissza, az illető beszéde akadozóvá, bizonytalanná válik. Ez is bizonyítja, mennyire rá vagyunk utalva a fülünkre még beszéd közben is. A beszéd tehát nem egyirányú folyamat, hanem **körfolyamat**: az agy utasítja a beszédszerveket, a beszédszervek hangot hoznak létre, a fül pedig visszavezeti ennek eredményét az agyhoz ellenőrzésre.

A beszédprodukció agyi irányítását tekintve megfigyelhetjük, hogy a két agyfélteke közül itt is a **bal** dominál a finom időzítésű artikulációs mozgások vezérlésében. Ezért is okoz a bal oldali motoros beszédközpont sérülése – Broca-afázia – nehézséget a beszéd kivitelezésében, míg jobb oldali megfelelőjének sérülése tipikusan nem okoz ilyen afáziát, bár a beszéd dallamossága, emocionális árnyalása csökkenhet. A jobb félteke azonban itt is közreműködik abban, hogy a beszédünk **kifejező** legyen: a hangsúlyok, hanglejtés, érzelmi hangsúlyozás kontrolljában aktív szerepe van. Ezt támasztja alá, hogy a jobb

féltekei károsodás ún. **aprózodiát** okozhat, amikor a beteg monoton hangon beszél, nem tudja modulálni a hangszínét megfelelően.

A beszédképesség roppant bonyolult voltát és agyi integrációját az is mutatja, hogy a zavarai igen szerteágazóak lehetnek. Vannak, akiknek a beszédhangok **artikulációjával** van gondjuk (ezt **dizartriának** nevezik, gyakran neurológiai sérülés vagy fejlődési zavar okozza – az izmok beidegzése vagy koordinációja nem megfelelő, a beszéd elmosódott, nehezen érthető). Másoknál a beszéd **folyamatosságát** érinti zavar, például a **dadogás** esetében, ahol az agyi beszédindító mechanizmusok akadoznak. Érdekes módon a dadogóknál is segíthet a hallási visszacsatolás megváltoztatása (például éneklés közben vagy kórusban másokkal együtt beszélve gyakran folyékonyan tudnak beszélni, mert más lesz a szenzomotoros kontroll). Ezek a példák is rámutatnak, mennyire fontos a **fül–idegrendszer–beszédszerv** hármasának harmonikus működése. A beszédprodukciónak a finom motoros képességek egyik csúcsteljesítménye, amit az agy több millió neuron összehangolt aktivitásával valósít meg, a hallás észlelő mechanizmusával szoros együttműködésben.

Összefoglalva, a fejezet áttekintette, hogyan kapcsolódik össze a nyelv és az agy a beszéd megértése és létrehozása során. Láttuk, hogy a **pszicholingvisztika** és a **neurolingvisztika** nézőpontjának egyesítésével rajzolódik ki igazán a teljes kép: a nyelvhasználat nem pusztán elvont nyelvtani szabályok alkalmazása, hanem **idegi folyamatok sorozata**, amely a beszélő és hallgató ember teljes idegrendszerét igénybe veszi. A **hallószerv** – a fül – szolgáltatja a bejáratot a beszédjel számára, átalakítva a hanghullámokat idegi jelekké. Az agy **hallókéreg** területei és nyelvi központjai feldolgozzák a bejövő hangokat, **fonémákra, szavakra és jelentésre bontva** azokat. A megértéshez szükség van a bal agyfélteke specializált nyelvi régióira (pl. Wernicke-terület a jelentésfelismeréshez, Broca-terület a szerkezetekhez), de ugyanígy a jobb

félteke és a frontális területek hozzájárulására is a kontextus, a prozódia és a jelentés árnyalatainak feldolgozásához.

A **beszédprodukciónak** folyamata a gondolat formálásától a nyelvi kódolás különböző szintjein át az artikulációs mozgások kivitelezéséig terjed. Ezt az agy mozgástervező területei (Broca-régió, motoros kéreg, kisagy stb.) irányítják, de mindvégig támaszkodnak a szenzoros visszajelzésre, elsősorban a hallásra. Az **idegrendszer** összeköttetései – a hallóideg, agyidegek, idegpályák – biztosítják, hogy a rendszer folyamatosan körkörösén működjön: a beérkező információ feldolgozása, a válaszüzenet megalkotása és kivitelezése, majd annak ellenőrzése is idegi úton zajlik.

A nyelv használata – a beszéd észlelése, megértése, illetve létrehozása – az emberi agy talán legösszetettebb képessége, amelynek köszönhetően gondolatainkat hangok formájában megoszthatjuk másokkal. E bonyolult folyamat mögött ott rejlik az evolúció során specializálódott **biológiai apparátus**: a hallás és beszéd szervei, valamint az agykéreg magasrendű régiói. A pszicholingvisztikai és neurolingvisztikai kutatások együtt tárják fel e folyamat titkait, napról napra pontosabb képet adva arról, **hogyan válik az idegi aktivitásból értelem és kommunikáció.**

IV. HOGYAN TANULJUK MEG A NYELVET? A NYELVELSAJÁTÍTÁS

4.1. Bevezetés: a feladat nagysága

A gyerekek néhány év alatt jutnak el a gügyögéstől a bonyolult, többtagú mondatokig. A nyelvelsajátítás (most az első nyelv – L1, vagyis az úgynevezett anyanyelv elsajátításáról van szó) egyszerre biológiai, kognitív és társas folyamat, amelyben a beszédhangok észlelésétől a jelentések és mondat szerkezetek felismerésén át a társalgási normák elsajátításáig számos részrendszer fejlődik összehangoltan. A fejezet célja, hogy rövid, ám tudományosan megalapozott, mégis olvasmányos áttekintést adjon a nyelvelsajátításról, kitérve a kétnyelvű fejlődésre és a második nyelv (L2) elsajátításának sajátosságaira is.

4.2. Mi a „nyelvelsajátítás”? Fogalmi keret

Nyelvelsajátításnak nevezzük azt a folyamatot, amelyben a gyermek az őt körülvevő közösség nyelvének hangrendszerét, szókincsét, alaktanát, mondattanát és használati (pragmatikai) normáit fokozatosan birtokba veszi. Az eredmény nem pusztán „helyes mondatok” reprodukálása, hanem **kommunikatív kompetencia** kialakítása: az adott kommunikatív helyzethez illő megnyilatkozások létrehozása.

Alapelvek: (i) a nyelvelsajátítás természetes, többnyire tudattalan folyamat; (ii) a környezet nyelvi inputja nélkül nem jön létre; (iii) a gyermek kreatív szabálykövetésével jár (nem előre megadott, „bemagolt” mondatokkal vagy pusztán utánzással); (iv) a fejlődés jól körülírható mérföldköveken át halad; (v) a nyelvhasználat társas beágyazottsága kezdettől meghatározó szerepet tölt be.

4.3. Biológiai és kognitív alapok

A nyelvelsajátítás emberfajra jellemző képességeken nyugszik: finomhangolt beszédészlelés, artikulációs kontroll, figyelem, emlékezet, kategorizáció. A csecsemő már az első hónapokban „ráhangolódik” az anyanyelv prosódiai sajátosságaira; később a hangok és hangkapcsolatok készlete az adott nyelv mintázataihoz igazodik. A beszédszerű hangsorok (kanonikus és variatív gagyogás) az artikulációs rendszer gyakorlásának és a nyelvi tapasztalatnak az összjátékában válnak célzottá. A nyelv azonban nem pusztán „észbeli” szerkezet: a korai **szociális kötődés** és a másokkal való közös figyelmi helyzetek a nyelvi jelentésalkotás kulcsfeltételei.

4.3.1. Hogyan kutatható az elsajátítás? Adatforrások és módszerek

- **Szülői naplók, természetes megfigyelés:** részletes, hosszanti esettanulmányok (pl. spontán megnyilatkozások gyűjtése).
- **Kísérleti eljárások:** fej- és tekintetfordításos vizsgálatok, képmondat párosítás és előhívási feladatok – mindezek lehetővé teszik a megértés vizsgálatát már a minimális produkciós szakaszban is.
- **Korpuszok és automatizált elemzés:** nagy mennyiségű gyermeki és felnőtt inputot tartalmazó adatbázisok, amelyek a fejlődési mintázatok és az input–output viszony feltérképezését segítik.

4.3.2. A hangok világa: észlelés és produkció

Korai észlelés. A csecsemők kezdetben sokféle (akár anyanyelvükben nem létező) hangkontrasztot is megkülönböztetnek; az első év során észlelésük az anyanyelvi kategóriákra „szelektálódik”. Ez azt jelenti, hogy artikulációs bázisuk, hangképző szerveik és a beszédészlelő mechanizmusaik azoknak a beszédhangoknak a képzésére, illetve megkülönböztetésére „állnak rá”, amelyek a nyelvi inputban (a gyermekek környezetében használt nyelvekben, nyelvváltozatokban) előfordulnak.

Gagyogás → **első szavak**. A 6–10. hónaptól megjelenik a kanonikus [ma-ma], [da-da] típusú szótagolás; 10–12 hónap táján a variatív sorozatok; 12 hónap körül pedig az első, stabilan jelentéshez kötött hangalakok. Gyakoriak az **egyéni „előszavak”** (protoszavak), amelyek nem felnőttnyelvi mintára épülnek (pl. egy gyermek saját, következetesen használt hívószava a „gyerünk” funkciójára).

Nyelvek közti példák:

- **Magyar:** korai, mássalhangzókból gazdag gagyogás; az artikuláció kialakulását a hangrend és a zöngéesség szerinti oppozíciók befolyásolják.
- **Angol:** gyakori [m], [b], [d] nyitott szótagokkal; sok első szó a caregiver-rutinokhoz kötődik (bye, uh-oh, go).
- **Ukrán:** a palatalizáció és a szibilánsok kontrasztja korai fonotaktikai támpont; első szavak: *мама, मामо, даї, на* stb.

Szókezdet: a holofrasztikus szakasz (kb. 12–18/20 hónap). Az első szavak többféle kommunikatív funkciót hordoznak: névadás (*cica*), kérdés (*adj!*), kommentár (*ott!*), kérdés (*mi ez?*). A gyermek gyakran egész kifejezéseket redukál eggyé: *allgone, whasat?*; magyarul: *nincs, kéé!* (‘kérem’), *még!*

Jelentéstani kísérletek. Jellemző az **alul- és túlterjesztés**: az *eb* csak a családi kutyát jelöli (alulterjesztés), ugyanakkor a *kutya* bármely négylábúra kiterjed (túlterjesztés). A jelentésfókusz fokozatosan igazodik a felnőttnormához.

Kétszavas és „távirati” beszéd (kb. 18/20–30/36 hónap). A kétszavas szerkezetekben már világos **szintaktikai és szemantikai relációk** fejezhetők ki: állítmány + tárgy (*eszem almát*), birtokos + főnév (*anya cipő*), helyhatározás (*ott autó*). A „távirati” szakaszban 3–4, majd több elemből álló megnyilatkozások születnek, de a **funkciószavak** és a **grammatikai morféimák** gyakran hiányoznak (magyar: *Anyá ad víz*, angol: *Daddy go work*). A gyermek ugyanakkor képes a szórendi és egyeztetési minták követésére.

4.3.3. Morfológia és mondattan: szabályok és kivételek

Szabálykövetés és túlszabályosítás. A gyermekek alkotó módon alkalmaznak morfológiai szabályokat: angol *bringed, mans*; magyar *gyerekekek*; ukrán *дumema* (a *думиша* – *dimu* – *dimeŭ* paradigmát időlegesen „kiegyenesítő” alak). Ezek a **túláltalánosítások** a szabályrendszer aktív jelenlétét jelzik, és később a kivételek elsajátításával visszaszorulnak.

Szerkezetépítés. A morfológiai fejlemények együtt haladnak a mondattani bonyolódással: bővül a mondathossz, megjelennek az igeidők, igemódok, alárendelések (pl. magyar: *Azt akarom, hogy...*; angol: *I think (that)...*; ukrán: *Я хочу, щоб...*). A fejlődés ütemét és mintázatát jól írják le olyan mérőszámok, mint az **átlagos morfémaszám** (MLU).

Nyelvek közti példák:

- **Magyar:** az esetragok (tárgy *-t*, *-nak/-nek*, *-ban/-ben* stb.) korán megjelennek; gyakori kezdeti stratégia a ragokra támaszkodó értelmezés (szórendtől független referenciakikötés).
- **Ukrán:** esetrendszer és igeaspektus: *Я читаю книгу* (ACC); a nőnem–hímnem igei egyeztetés múlt időben (*вона читала* vs. *він читає*) jó látható morfológiai támpont.
- **Angol:** rendhagyó múlt idejű alakok (*went, ate, brought*) későbbi stabilizálódása; a többes *-s* és 3. személy *-s* túlszabályosítása gyakori.
- **Török:** agglutinatív toldalékolás, áttetsző szabályosság (pl. többes *-lar/-ler*, birtokos és esetrag-sorozatok) – jó terep a „szabály alapú” generalizációk megfigyelésére.
- **Finn:** gazdag igeragozás és esetek; a toldalékolás szekvenciái fokozatosan állnak össze.

4.3.4. A lexikon építése: szavak, kategóriák, jelentések

A szókincs gyarapodásában kulcsfontosságú a **szegmentálás** (a folyamatos beszédből szavak kiválasztása) és a **bootstrapping**-mechanizmusok: prozódiai

hangsúlyok, fonotaktikai mintázatok, eloszlási keretek („frame”-ek), szintaxisból a jelentés felé és vissza. A névszók, igék és funkciószók aránya, valamint az új szavak „tapasztási pontjai” nyelv- és gyermekfüggőek, de a fő tendencia hasonló: kb. 18–24 hónap körül gyakori a **szókincsrobbanás**.

4.3.5. Pragmatika és diskurzus: a társalgás megtanulása

A nyelv nem csupán szerkezet és jelentés: használati szabályrendszer is. A gyerekek már igen korán elsajátítják a **beszélgetésmenedzsmment** alapjait (figyelemirányítás, kölcsönös ráhangolódás, kérdés–válasz minták), majd fokozatosan épül az **udvariassági repertoár** és a **műfaji tudás** (mesélés, magyarázat, kérés „puhítása”). Kutatási adatok tanúsítják, hogy már óvodáskorban megjelennek a **jelentéslágyító** formulák (*Kérlek szépen, hogy...; Tedd meg, hogy...*), valamint a **ható igék** udvarias kérésértékkel (*Ezt így dobálhatod...*).

4.3.6. A környezet szerepe: input és interakció

Gyermekhez irányuló beszéd (CDS). Sok nyelvi közösségben létezik jellegzetes, túlartikulált, magasabb alaphangú, redundáns ismétlésekkel teli „anyanyelv a gyermekhez” regiszter. A CDS **nem feltétele** az elsajátításnak (vannak kultúrák, ahol a csecsemőkhöz alig beszélnek közvetlenül), de az „itt és most”-ra irányuló, gyermekkel közös beszédhelyzetben zajló nyelvhasználat támogatja a tanulást. A passzív médiumok (tévé, rádió) önmagukban nem elegendőek a nyelvelsajátításhoz: interakció szükséges.

Utánzás, megerősítés, explicit tanítás. A gyermeki kreativitást és a szabálykövetést ezek önmagukban nem magyarázzák. A szülők ritkán javítanak szabályosan, és ha javítanak is, a **javítás hatása korlátozott**; a gyermek nem „mondatlistát”, hanem **szabályrendszert** épít.

4.3.7. Elméleti irányzatok és mechanizmusok

- **Nativizmus / Univerzális Grammatika:** az emberi agy nyelvspecifikus korlátokkal és predispozíciókkal rendelkezik; ez magyarázza az univerzális szakaszokat és a gyors, instrukció nélküli szabályépítést.
- **Konnektivizmus / statisztikai tanulás:** az input eloszlási mintáiból általánosító hálózatok; fontos a frekvencia, hasonlóság és mintafelismerés.
- **Szociális interakcionizmus:** a közös cselekvés, a szándékészlelés és a kulturális rutinszerveződés szerepe.
- **Híd-metaforák:** *bootstrapping* (prozódiai, szemantikai, szintaktikai), amelyek átjárót nyitnak a részrendszerek között.

A mai konszenzus vegyes: a biológiailag megalapozott korlátok és az inputban rejlő statisztikai struktúrák, valamint a társas-kognitív interakció **együttesen** viszik előre a nyelvi rendszer kialakulását.

Fejlődési mérföldkövek idővonala:

- **0–2 hónap:** reflexszerű hangadás, sírás, vegetatív hangok.
- **2–6 hónap:** gügyögés, vokális játék, kezdeti hangkapcsolatok.
- **6–10 hónap:** kanonikus gagyogás ([ma-ma], [da-da]); nyelvspecifikus hangminták felismerése.
- **10–12 hónap:** variatív gagyogás, első szavak megjelenése, proto-szavak használata.
- **12–18/20 hónap:** holofrasztikus szakasz – egy szó teljes üzenetet hordoz.
- **18/20–30/36 hónap:** kétszavas szakasz, majd „távirati” beszéd (3–4 szó, funkciószavak hiánya).
- **3–4 év:** alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetek elsajátítása; túlszabályosítások.
- **4–6 év:** bonyolult mondat szerkezetek, alárendelések, pragmatikai repertoár bővülése.

- **6+ év:** a nyelvtani rendszer közel teljes, finomhangolás a társas és írott nyelvi normák szerint.

4.4. Kétnyelvű elsajátítás (bilingvizmus)

Fogalom és helyzetek. Kétnyelvűnek azt a gyereket tekintjük, aki két nyelv egynyelvű partnereivel is képes gördülékeny beszélgetésre. A kétnyelvűvé válás **útvonalai:** (i) két nyelv ismerete párhuzamosan, születéstől fogva (szimultán L1); (ii) egymás után, kora gyermekkorban (szekvenciális L1); (iii) később, iskolai/környezeti hatásra (L2) alakul ki. A siker kulcsa az **interaktív, személyes input** – nem elegendő a pusztán „kitettség”, pl. médián keresztül.

Kódváltás és kódkeverés. A kétnyelvű gyerekek rendszeresen **váltak kódot** (pl. spanyol környezetben: *Sabes, mi school bus no tiene un stop sign*), de ez nem „zavarodottság”, hanem a két rendszer **párhuzamos működése** és a kommunikációs erőforrások rugalmas használata. Már csecsemőkorban képesek megkülönböztetni két ritmikailag közeli nyelvet is; óvodáskorra a partnerek nyelvtudásához igazítják a választott kódot.

Két külön rendszer. A kétnyelvű gyermekek azokon a pontokon, ahol a két nyelv **különbözik**, külön szabályokat sajátítanak el (pl. szórend, egyeztetés, fonémakészletek). Kétnyelvű jelnyelv–hangzó nyelv párosoknál is párhuzamos mérőkövek figyelhetők meg.

Előnyök és kihívások. Az elején lehet **szókincsben** kisebb lemaradás az egyes nyelvek esetében, de ez iskoláskorig általában kiegyenlítődik. Gyakran jelentkeznek **metanyelvi** előnyök (rugalmas szabályváltás, figyelmi kontroll). A sikert leginkább **társadalmi attitűdök** és a nyelvhasználat területei befolyásolják (nem az „agyi korlátok”).

4.5. Második nyelv (L2) elsajátítása

L1 ≠ L2? Felnőttkorban az L2 tanulása többnyire **tudatosabb**, lassabb, és ritkábban éri el a teljes anyanyelvi szintet; tipikus a **kiejtési akcentus**

fennmaradása és a **fosszilizáció** jelensége (berögzülő nem-célnyelvi minták). Ugyanakkor az L2-nyelvtan is **rendszeresen szervezett**, stádiumokon át épülő **köztes nyelvként** funkcionál.

Életkori hatások. A „kritikus/szenzitív periódus” elgondolás szerint a korai input különösen a **fonológia** anyanyelvi szintű elsajátításához kedvező; a morfoszintaxis esete tágabb. A korai, akár „csak hallott” gyermekkori érintkezés későbbi kiejtési előnyt adhat. A sikeres L2-elsajátításban meghatározó az **input minősége/mennyisége**, a **motiváció**, a **munka-memória** és a tanulási **környezet** (bevándorlás, iskola, célorientált képzés).

Oktatás és interakció. A kutatások az **érthető input**, a **feladatalapú tanulás**, az **interakció** és a **figyelem/észrevétel** szerepét emelik ki. A kimenet módosítása (*recast*, *prompting*) és a fókuszált gyakorlatok a forma–jelentés–használat hármására építenek.

4.6. Nyelv és agy: emlékezeti rendszerek és morfológia

A nyelv feldolgozása széles **neurokognitív hálózat** terméke. A **deklaratív/procedurális** modell szerint az **egyedi szóalakok és tények** főként deklaratív (hippokampusz + temporális kéreg), míg a **szabálykombinációk** (szintaxis, rendszeres toldalékolás) főként procedurális (frontális kéreg, Broca-régióhoz kapcsolódó) memóriarendszerekre támaszkodnak. Klinikai, képalkotó és időbeli lefolyást vizsgáló (ERP/MEG) eredmények mutatnak disszociációkat: pl. angolban a **rendhagyó múlt idő** (*dug*, *kept*) előhívása inkább temporális, az **-ed-toldalékos szabályos múlt idő** képzése inkább frontális aktivációkkal jár; más nyelvekben (pl. finn) is megjelenik a szabályos morfológia Broca-környéki terhelése. A morfológia–szintaxis „szekvenciális” természetét a bazális ganglionok és a dopamin-vezérelt tanulás kapcsolja a nem nyelvi készségekhez (szekvenciatanulás).

Kétnyelvű agy. A kétnyelvűség korai kezdete a bal félteke **kéregsűrűségét** és kapcsolódásait módosíthatja; a magasabb L2-proficiencia gyakran együtt jár

strukturális-funkcionális változásokkal. Idős korban a kétnyelvű életút **védőhatása** több vizsgálatban megjelent: késleltetett a memóriazavarok kezdete.

4.7. Jelnyelvi elsajátítás

A jelnyelvek **ugyanazokon a fejlődési szakaszokon** mennek át, mint a hangzó nyelvek: korai **manuális „gagyogás”**, első jelek, többjeles kombinációk, grammatikai és pragmatikai szabályok felépülése. Kétnyelvű (jel + hangzó) környezetben a két rendszer **párhuzamosan** és egymásra rezonálva fejlődik; sajátos lehetőség a **szimultán keverés** (egy jel és egy szó egyidejű produkciója) – ez sem „keveredés” a negatív értelemben, hanem két modul aktivációja.

4.8. Az ukrán–magyar kétnyelvű gyermekek nyelvelsajátítása

Az ukrán–magyar kétnyelvű gyermekek nyelvi fejlődését a két nyelv szerkezeti különbségei és a társas környezet nyelvhasználati mintái egyaránt formálják.

Fonológia:

- Korán megjelenik a magyar hangrendi sajátosságok felismerése (magánhangzó-harmónia), valamint az ukrán palatalizáció és szibiláns kontraszt kezelése.
- Kezdetben lehet fonémakeveredés (pl. ukrán [ɲ'] és magyar [ɲ] közti váltakozás), amely később szétválik.

Morfológia:

- A magyar agglutináció és az ukrán flektáló szerkezet eltérő tanulási utat ad: esetragok (magyar) vs. esetvégződések (ukrán) párhuzamosan fejlődnek.
- Túlszabályosítás mindkét nyelvben előfordulhat: *gyerekekek* (magyar), *ɔumema* (ukrán).

Mondattan:

- Magyar: rugalmas szórend, esetragok révén; az ukránban erősebb az SVO-dominancia.
- A gyermek partnertől függően alkalmazhat magyar vagy ukrán szórendet.

Lexikon:

- Szókincs-megoszlás: egyes fogalmak csak egyik nyelven ismertek (ún. „féllexikon”), de a teljes kommunikáció kétnyelvű kompetenciát tükröz.
- Kódváltás funkcionálisan motivált: például, ha egyik nyelven gyorsabban előhívható a szó.

Pragmatika:

- Udvariassági formulák és diskurzusjelölők nyelvspecifikusan alakulnak (pl. magyar *kérlek szépen* vs. ukrán *будь ласка*).

Környezeti tényezők:

- Falusi közegben gyakori a magyar dominancia a családban és az ukrán dominancia intézményes környezetben (óvoda, iskola).
- A nyelvválasztás gyakran szituációhoz és partnerhez igazodik.

4.9. Összegzés: egy integratív kép

A gyerekek a nyelvet nem „megtanulják” (pláne nem megtanítyák nekik), hanem **felfedezik** és **felépítik**: szabályok és kivételek dinamikus hálózata épül ki, amely a jelentések, formák és használati normák kölcsönhatásán alapul.

A fejlődési **szakaszok** univerzálisak, de az ütem egyéni és nyelvspecifikus. A **környezet** szerepe döntő (interaktív, „itt-és-most” input), de a gyermek nem passzív másoló, hanem **kreatív rendszerépítő**.

A **kétnyelvűség** természetes állapot a világ jelentős részén; eredménye két jól elkülönülő, mégis rugalmasan együttműködő grammatikus rendszer.

Az L2 tanulás felnőttkorban **más úton halad**, de ugyancsak szabályvezérelt és fejleszthető; az oktatásnak az értő inputra, az interakcióra és a formára fókuszáló, jelentésbe ágyazott gyakorlatokra kell épülnie.

A nyelv **neurokognitív** beágyazottsága kettős: deklaratív lexikon és procedurális szabályok – a kettő együtt teszi lehetővé a gyors és rugalmas nyelvhasználatot.

A nyelvelsajátításról ma rendelkezésre álló kép gazdag és sokszínű. A részrendszerek (fonológia, lexikon, morfológia, szintaxis, pragmatika) fejlődése szoros kölcsönhatásban zajlik, és az egyéni utak változatossága ellenére jól felismerhető univerzális húrokra fűződik fel.

V. A HANGOK VILÁGA: FONETIKA ÉS FONOLÓGIA

5.1. Bevezetés

A nyelv rendszere több szinten szerveződik, ezek közül az egyik legalsó, ugyanakkor legalapvetőbb a **hangtani szint**. A nyelvészet két fő diszciplínája foglalkozik a hangokkal: a fonetika és a fonológia. A **fonetika** a beszédhangok fizikai tulajdonságait, előállítását és érzékelését vizsgálja, míg a **fonológia** a hangok rendszerezésével, mintázataival és a jelentésmegkülönböztető szerepükkel foglalkozik. E két tudományág szoros kapcsolatban áll egymással, hiszen a fonetika elemzi a fonológia alapanyagát: a hangokat. A fonológia pedig rendszerezi a fonetikailag leírt hangokat, meghatározva, hogy mely hangoknak van jelentésmegkülönböztető funkciója az adott nyelvben. A fonetika a **beszéd fizikai aspektusait** vizsgálja, míg a fonológia a **hangok nyelvi rendszerben betöltött funkcióját** tárja fel. E két diszciplína együttesen ad teljes képet arról, hogy miért hangzó formában valósul meg az emberi nyelv. E fejezet célja, hogy röviden bemutassa a fonetika és a fonológia alapvető fogalmait és rávilágítson a két terület közötti különbségekre és kapcsolódási pontokra, mindezt közérthető formában.

5.2. Fonetika: a beszédhangok tudománya

A fonetika a beszédhangok empirikus, tudományos leírásával foglalkozik. Vizsgálja a beszédhangok képzését, akusztikai sajátosságait és észlelését. Három fő ága van: az artikulációs fonetika, az akusztikai fonetika és a perceptuális fonetika. A következő összefoglaló elsősorban az artikulációs és az akusztikus fonetikára koncentrálna.

5.2.1. Artikulációs fonetika: a hangok képzése

Az artikulációs fonetika azt vizsgálja, hogyan állítja elő az emberi vokális traktus (az emberi beszédszervek rendszere) a beszédhangokat, vagyis a **hangképző szervek működését** írja le. A hangképzés alapja a tüdőből kiáramló levegő, amely a gégén, a garaton és a szájüregen keresztül haladva alakul át beszédhangokká.

A beszédhangokat a beszédszervek vagy hangképző szervek segítségével képezzük. Az embernek nincsenek külön szervei a beszéléshez, a hangképző szervek elsődleges funkciója **élettani jellegű**, s csak másodlagosan, a nyelv megjelenésével alakult ki **artikulációs** szerepük. Az emberi beszédszervek kialakulása hosszú, több évezreden át tartó evolúciós folyamat eredménye. Az emberszabásúak hangképzési rendszere messze áll az emberétől. Még azok a (beszéd)szerveink is, amelyek szerkezetükben nem alakultak át lényegesen, olyannyira igazodtak a beszédhez, működésükben oly mértékben módosultak, hogy az emberszabásúaknak hosszú tanulási folyamat sem volna elegendő ahhoz, hogy az emberi beszédszervekhez hasonlóan gazdag hangskálát tudjanak létrehozni.

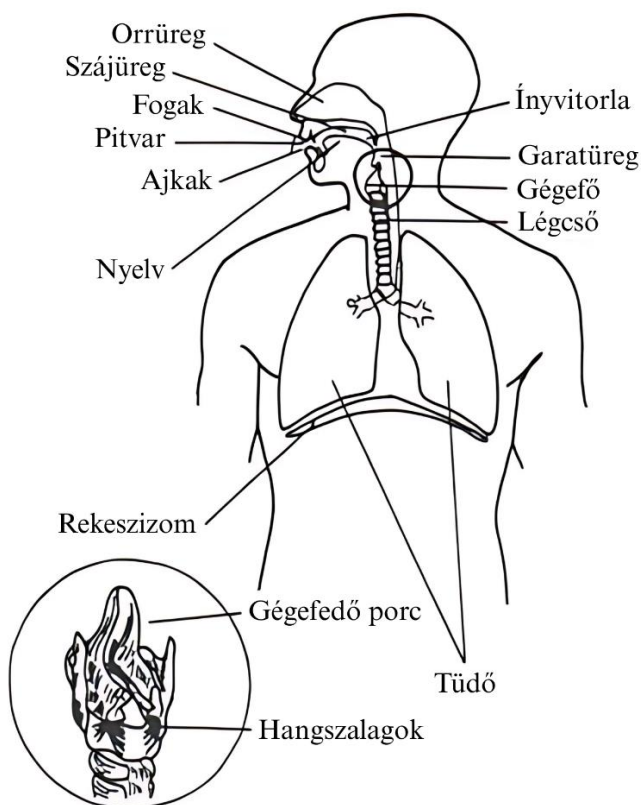
Az evolúciós fejlődés nem csupán azt jelenti, hogy a nyelvünket ma már nemcsak az étel forgatására használjuk, hanem azt is, hogy a nyelv izmai ma már számtalan olyan finom mozgásra váltak képessé, amelyek révén **sokféle hangot tudunk artikulálni**. A beszédszervekhez kapcsolódó idegpályák is átalakultak: sokkal sűrűbb és hosszabb idegpálya-hálózat kapcsolódik ma már a hangképző szervekhez, mint akár százezer évvel ezelőtt.

Az emberi beszédszervek a következők:

- a mellkasban elhelyezkedő tüdő (pulmo),
- a légcső (trachea),
- a légcső tetején található gégefő (larynx),

- a gége feletti üregrendszer, az ún. toldalékcső (garatüreg, szájüreg és orrüreg).

Az egyes részeknek természetesen további felosztása is lehetséges.

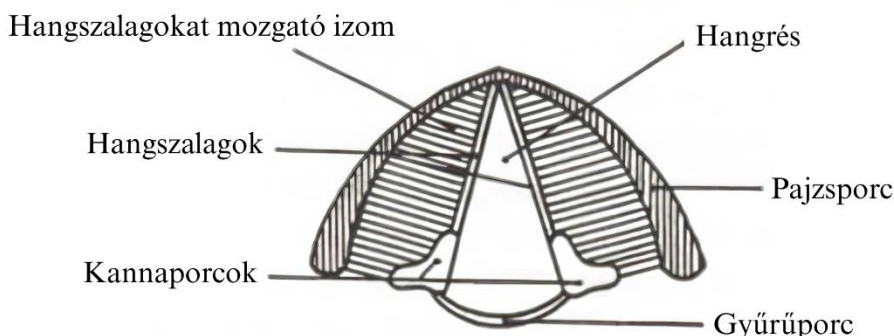
6. ábra. Az emberi hangképző szervek

Forrás: Kiefer szerk. (1994)

A **tüdő** a hangképzés első szakaszánál játszik lényeges szerepet, funkciója a hangképzéshez szükséges levegőmennyiség biztosítása. Megkülönböztetünk **élettani légzést** és **beszédlégzést**. A pusztán élettani légzés nem biztosít elegendő levegőt a hangképzéshez. A beszédlégzéshez külön fel kell erősítenünk a tüdő természetes működését. A belégzési és kilégzési fázis átlagos hossza élettani (néma) légzéskor 2 mp. Amikor azonban beszéd céljából lélegzünk, a kilégzés fázisa a belégzéshez képest jelentősen

megnyúlik (0,3 mp-től akár 40 mp-ig is terjedhet, a belélegzett levegő mennyiségének és a beszéd hosszának megfelelően). A tüdő a képzés légzési (respirációs) szakaszát képviseli. A tüdőnek a hangadásban a kilélegző (expiratív) munkája játszik fontosabb szerepet.

A **gégefő** a hangképzés második szakaszában kap szerepet, itt képződik a „nyers” hang. A tüdőből kiáramló levegő a légcsövön keresztül eljut a gégefőhöz, amely porcokból áll. A gégefőben helyezkedik el a hangszalagok nyálábja. A **hangszalagok** (chordae vocales) rugalmas, mozgékony izomkötegek, amelyek a tüdőből kiáramló levegővel együttesen hangot keltenek.

7. ábra. A gégefő keresztmetszete

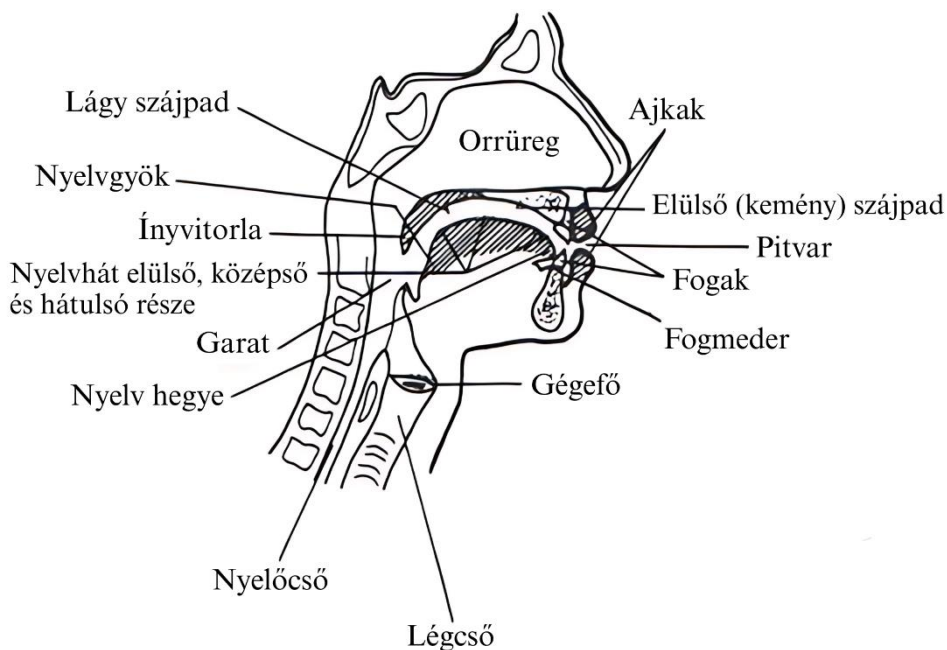
Forrás: Kiefer szerk. (1994)

A gégefőből a légáramlat a **garat- és szájüregbe** (cavitas oralis) jut. E kettős üreg a hangképzésben rezonátorként működik. A szájüregben helyezkedik el a legfontosabb artikuláló szerv, a **nyelv** (lingua). A nyelvnek megkülönböztetjük a **hegyét** (apex), a **peremét** (corona) és a **hátát** (dorsum); mindegyik szerepet játszhat a hangképzésben. A nyelv segítségével változtathatjuk (növelhetjük vagy csökkenthetjük) a szájüreg térfogatát, a kiáramló levegő útjába akadályt képezhetünk stb.

A szájüregben található további hangképző szervpár a két **ajak** (labium). E szervpár a rezonátorüregként szolgáló szájüreg kijáratának nagyságát

szabályozza, de önállóan is alkothat akadályt, amely feloldása önálló hangforrás is lehet. Az ilyen hangokat nevezzük **ajakhangoknak** (labiálisok).

A nyelv mellett hangképző (akadályalkotó) szerv a **szájpadlás**. A szájpadlást elől a **fogak** (dentes) határolják. A fogakhoz közel eső területen képzett hangokat **foghangoknak** (dentálisoknak) nevezzük. A magyar hangtani hagyomány szerint a foghangok közé soroljuk a kissé hátrább, a **fogmeder** (alveolus) táján képzett és a közvetlenül emögött létrehozott (postalveoláris) hangokat is. Ez az alapja az elülső és hátsó foghangok megkülönböztetésének. A szájpadlás nagyobb területét kitevő kemény **íny** (palatum durum) érintésével vagy megközelítésével képzett hangokat ínyhangokként emlegetik, a magyar hangtani szakirodalomban viszont ezeket a hangokat **szájpadláshangoknak** (palatalisoknak) nevezik. A szájpadláshangokon belül is megkülönböztetik az elülső és hátsó szájpadláshangok csoportját.

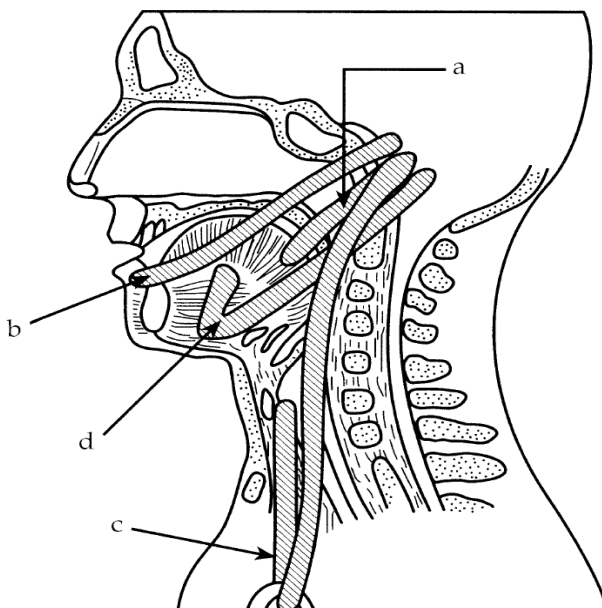

8. ábra. A hangcsatorna ábrázolása

Forrás: Kiefer szerk. (1994)

A hangképző szervek munkája folyamatjellegű, de ennek ellenére szakaszokra osztható. Az első a **neurális (idegi) szakasz**, amely során a beszédszervek „megkapják az utasítást” az agyból a hangképzésre. A tüdő képviseli a következő, **respirációs (légzési) szakaszt**, a gégefő a **fonációs szakaszt**, vagyis a zöngképzést, a toldalékcső pedig az **artikulációs periódust**, vagyis maguknak a beszédhangoknak a képzését.

A hangképzés elképesztően gyors folyamat. Folyamatos beszéd közben percenként átlagosan 200–210 szótagot ejtünk ki, másodpercenként kb. 8 hangot. Ez nagyon gyors, összehangolt és precíz izommunkát, ill. gyors idegműködést igényel. Minden hang képzésekor kb. 800 parancs „száguld” az idegpályákon, hisz az összes olyan izmunk munkában van, amely hangképző szerveinkhez kapcsolódik. A 9. ábrán azt láthatjuk, hogy a hangképző szervekhez vezető idegek különböző hosszúságúak: a „b” ideg vezet az alsó ajakhoz, a „c” ideg a hangszalagokhoz.

9. ábra. A hangképzés során használt idegpályák

Forrás: Kenesei szerk. (2011)

A hangképző szervek jellemző mozgásainak, helyzeteinek az összességét, amelyekkel egy-egy nyelv a nyelvi rendszer elemeit a beszédben megvalósítja, **artikulációs bázisnak** nevezzük. Kialakulásának kezdete az első életév második felére tehető, ekkor jelennek meg a kisgyerek hangadásában az első nyelvspecifikus hangzási jegyek. A folyamat lezárulása a pubertáskor végén történik. Ettől kezdve spontán nyelvtanulás útján már csak kivételesen képes az ember valamely idegen nyelv kiejtését akcentus nélkül elsajátítani.

Képzési jellemzőik alapján a hangok két fő csoportba sorolhatók: magán- és mássalhangzók.

5.2.1.1. Mássalhangzók

A mássalhangzók képzése során a levegő útjában valamilyen **akadály keletkezik a vokális traktusban**. A mássalhangzókat három fő jellemző (képzési jegy) alapján osztályozzák:

- **Képzés helye:** az a pont a szájüregben, ahol az akadály keletkezik. Ilyenek például a bilabiális (ajak–ajak) [p, b, m], a labiodentális (ajak–fog) [f, v], az alveoláris (fogmeder) [t, d, s, z] és a veláris (lágyszájpadlás) [k, g] hangok.
- **Képzés módja:** az akadály típusa, vagyis hogyan módosul a levegőáramlás. Például a zárhangok (plozívák) esetében a levegő teljesen elzáródik, majd hirtelen kirobban (pl. [p], [b]), a réshangoknál (frikatívák) a levegő egy szűk résen áramlik át (pl. [f], [s]), az orrhangoknál (nazálisok) pedig a levegő az orrüregben távozik (pl. [m], [n]).
- **Zöngésség:** a hangszálak állapota. Ha a hangszálak rezegnek a levegő áthaladása közben, a hang zöngés (pl. [b], [d], [g]), ha nem, akkor zöngétlen (pl. [p], [t], [k]).

1. táblázat. A magyar mássalhangzók csoportosítása

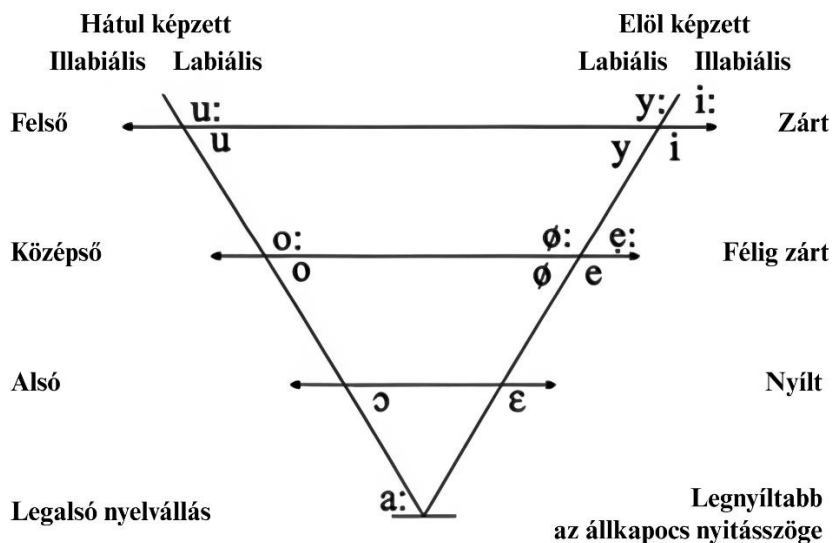
A képzés helye szerint		A képzés módja szerint								
		Zár		Rész		Zár-rész		Orrhang	Oldalsó	Pergő
		Zöngés	Zöngétlen	Zöngés	Zöngétlen	Zöngés	Zöngétlen	Zöngés	Zöngés	Zöngés
Ajak	Két ajakkal képzett	<i>b</i>	<i>p</i>					<i>m</i>		
	Ajak-fog hang			<i>v</i>	<i>f</i>					
Fog	Elülső foghang	<i>d</i>	<i>t</i>	<i>z</i>	<i>sz</i>	<i>dz</i>	<i>c</i>	<i>n</i>	<i>l</i>	<i>r</i>
	Hátulsó foghang			<i>zs</i>	<i>s</i>	<i>dzs</i>	<i>cs</i>			
Íny	Elülső ínyhang	<i>gy</i>	<i>ty</i>	<i>j</i>				<i>ny</i>		
	Hátulsó ínyhang	<i>g</i>	<i>k</i>							
Gégehang					<i>h</i>					

Forrás: Saját szerkesztés

5.2.1.2. Magánhangzók

A magánhangzók képzésekor a levegő **akadálytalanul** áramlik ki a szájüregen keresztül. A magánhangzókat főként a nyelv helyzete és az ajkak állása alapján írják le:

- **Nyelv magassága:** magas pl. [i] a „beet” szóban, közepes pl. [e] a „bait” szóban, vagy mély pl. [æ] a „bat” szóban. Magyar terminológia: a nyelv függőleges irányú mozgása szerint megkülönböztetünk felső, középső, alsó és legalsó nyelvéllésű magánhangzókat.
- **Nyelv hátulnézete:** elülső pl. [i], középső pl. [ʌ] a „butt” szóban, vagy hátsó pl. [u] a „boot” szóban. A magyar terminológia szerint a nyelv vízszintes irányú mozgása szerint vannak előlképzett (magas) és hátulképzett (mély) magánhangzók.
- **Ajkak állása:** kerekített vagy kerekítetlen. A magyar terminológia szerint ajakkerekítéses (labiális) és ajakréses (illabiális) magánhangzókat különböztetünk el.
- **Időtartam:** rövid–hosszú.

10. ábra. A magyar magánhangzók fonetikai ábrázolása

Forrás: Kiefer szerk. (1994)

5.2.2. Akusztikus fonetika: a hangok fizikai tulajdonságai

Az akusztikus fonetika a beszédhangok fizikai jelenségét, vagyis a hanghullámok tulajdonságait vizsgálja. A hanghullámok elemzése olyan eszközökkel történik, mint a spektrogram – a hang frekvenciáját, intenzitását és időtartamát jeleníti meg.

- **Frekvencia:** a hangmagasság érzékelését adja. A hangsálak rezgési sebességétől függ.
- **Amplitúdó:** a hanghullám erejét, vagyis a hangerősséget jelenti.
- **Formánsok:** a vokális traktus által felerősített frekvenciák, amelyek a magánhangzók minőségét határozzák meg. A formánsok mintázata kulcsfontosságú a magánhangzók megkülönböztetésében.

5.2.3. Percepció fonetika

A percepció fonetika a hangok észlelését és feldolgozását tanulmányozza, pl. hogyan különböztetjük meg az [s] és [ʃ] hangokat az észlelés, megértés során.

5.3. Fonológia: a hangok rendszere

A fonológia a nyelvek hangrendszerét vizsgálja: hogyan szerveződnek a hangok egy adott nyelvben, és milyen szerepet játszanak a jelentés megkülönböztetésében.

5.3.1. Fonéma és allofón

A **fonéma** a nyelv legkisebb, jelentésmegkülönböztető egysége. Nem egyetlen fizikai hang, hanem egy hangokból álló absztrakt kategória. A fonémát / / jelek közé írjuk, például: /p/ és /b/ fonémák.

Az **allofónok** egyazon fonéma különböző, kontextusfüggő megvalósulásai. Az allofónok fonetikailag eltérőek (az is előfordul, hogy a percepció során más hangként érzékelhetők), de nem változtatják meg a szó jelentését. Például az angolban a /p/ fonémának két fő allofónja van: az aspirált [p^h] a *pat* szó elején, és az aspirálatlan [p] a *spit* szóban.

Ugyanez a helyzet az angolban a [t] fonémával, amely máshogy realizálódik a szavak elején (erőteljes [t^h] pl. *top*), illetve a szavak közepén (gyenge [t], pl. *butter* – ['bʌtər]).

A magyarban nyilvánvaló, hallható különbség van a kiejtésben a *nap*, a *harang* vagy a *varangy* szó [n]-je között, mégis egyazon fonéma, mégpedig a [n] allofónjainak (fonémavariánsának) tekintjük ezeket a hangokat.

Az ukrán /b/ (v) fonéma allofónjai:

- 1) [v] – Zöngés ajak–fog (labiodentális) réshang: ez a leggyakoribb kiejtés, amikor a /b/ magánhangzó előtt áll.

Példa: *вoдa* (*voda*) – „víz”

- 2) [w] – Zöngés ajak–szájpadlás approximáns: ez a kiejtés akkor fordul elő, ha a /b/ kerek magánhangzók, például /o/ (o) vagy /y/ (u) előtt áll.

Példa: *вoвк* (*vovk*) – „farkas”, *вухo* (*vukho*) – „fül”

- 3) [ʊ] – Magánhangzóvá válás (vokalizáció): a /b/ gyakran félmagánhangzóvá alakul szó végén vagy mássalhangzó előtt.

Példa: *любов* (*lyubov*) – „szerelem”. Itt a /b/ kiejtése [ɯ] lesz a szó végén.

Példa: *всі* (*vsì*) – „mindenki”. Itt a /b/ kiejtése [ɯ] a /c/ (*sz*) mássalhangzó előtt.

- 4) [f] – Zöngétlenedés: bár ez ritkább, a /b/ zöngétlen mássalhangzók előtt zöngétlenné válhat.

Példa: *вперше* (*vpershe*) – „először”. Itt a /b/ kiejtése [f] a /π/ (*p*) előtt.

Ezek a példák jól mutatják, hogy az ukrán nyelvben egyetlen fonéma, a /b/ (*v*), hogyan nyilvánul meg különböző hangok formájában a kiejtésben, anélkül, hogy a szó jelentése megváltozna.

A fonológusok azért sorolják ezeket a hangokat egy fonémába, mivel a különbségük **soha nem módosítja a szó jelentését**.

5.3.2. Minimális párok és kiegészítő eloszlás

A fonémák azonosításának kulcsa a **minimális párok** (*minimal pairs*) vizsgálata. A minimális pár két olyan szó, amelyek **csak egyetlen hangban különböznek, de jelentésük eltérő**. Például az angolban a *pat* [pæt] és a *bat* [bæt] minimális pár, mert mást jelent a két tagja (*pat*: finom érintés; *bat*: denevér), ami azt bizonyítja, hogy a /p/ és a /b/ két külön fonéma.

Két hang között tehát akkor beszélhetünk fonológiai kontrasztról (vagyis akkor számítanak jelentésmegkülönböztető szerepűnek), ha **minimális párokat** alkotnak (csupán egyetlen hangban térnek el a szavak, amelyek jelentése más):

- *tál* – *bál*
- *hal* – *fal*
- *kér* – *kél*
- *úr* – *ír*
- *ész* – *ász*
- *ló* – *lé*

Minimális pár például az ukránban a /ɔ/, illetve /ɲ/ fonéma létét igazoló *ɔumu* vs. *numu*:

- *ɔumu* ['bɪɲ] → „verni”, „ütni”
- *numu* ['pɪɲ] → „inni”

Az /a/ és az /ɲ/ magánhangzófonémák jelentésmegkülönböztető szerepét igazolja például a *mamu* vs. *mumu* minimális pár:

- *mamu* ['matɪ] → „birtokolni”
- *mumu* ['mɪɲ] → „mosni”

Az ukránban érdekes a **kemény vs. lágy mássalhangzópárok** esete, amelyek szintén külön fonémaként viselkednek: *puc* /ris/ „rizs” vs. *puč* /riʃ/ „hiúz” – itt az /s/ vs /ʃ/ is világosan jelölt fonémapár, hiszen jelentésmegkülönböztető szerepben vannak.

Az előzőekben megismert allofónok a fonémákkal szemben kiegészítő eloszlásban állnak: soha nem fordulnak elő ugyanabban a fonetikai környezetben. Ez azt jelenti, hogy az egyik allofón megjelenése kizárja a másikat, így soha nem lehetnek minimális párok, és nem különböztetnek meg jelentést.

5.3.3. Fonotaktika: a hangok kombinációja

A fonotaktika az adott nyelvben lehetséges hangkombinációk szabályaival foglalkozik. Minden nyelvnek megvannak a saját fonotaktikai (hangsorépítési) korlátai, amelyek meghatározzák, hogy mely hangok állhatnak egymás mellett, és milyen sorrendben. Például az angolban a *stlick* hangsor nem lehet szó (mert a fonotaktikai szabályokkal ellentétes), de a *strick* lehetséges szó, mert a *st* és a *str* szekvencia megengedett.

Magyarban szó elején nem fordulhat elő három mássalhangzó torlódása: *strapa*, *sztrájk* lehetséges kölcsönszóként, de nem magyar eredetű szabályos szerkezet. Az [ɲ] hang sem állhat szó elején a magyarban (a *nyiesz* szó tehát lehetetlen).

Az ukránban, akárcsak más szláv nyelvekben, előfordulhatnak összetett mássalhangzó-torlódások a szó elején, de vannak bizonyos kombinációk,

amelyek tiltottak. Például az olyan mássalhangzó-torlódások, mint a zm (*hm*), $kð$ (*kd*) vagy $ðm$ (*bt*) nem lehetségesek a szó elején. Ezzel szemben az olyan torlódások, mint a *np* (*pr*) a *npavda* (*pravda*) – „igazság” szóban, vagy *cm* (*st*) a *cmil* (*stil*) – „asztal” szóban, szabályosak.

5.3.4. Fonológiai szabályok

A fonológiai szabályok leírják, hogyan változnak a fonémák allofónjaikká a különböző hangtani környezetekben. Ezek a szabályok magukban foglalják a hangok megváltozását (pl. asszimiláció, disszimiláció). Néhány példa:

- Hasonulás: *színpad* → [szímpad] ($n \rightarrow m$ a p hatására)
- Hangkiesés: *vajon* → [vajn]
- Hangbetoldás: *balra* → [balɛra] (kiejtéskönnyítő)
- Disszimiláció (elhasonulás): *lila-lila* → [lirla-lila] (gyermeknyelv)

5.3.5. Természetes osztályok és megkülönböztető jegyek

A fonológiai rendszerben a hangokat közös tulajdonságaik alapján osztályozzuk.

Természetes osztály példák:

- Zöngés zárhangok: [b], [d], [g]
- Magas, elől képzett, kerekítetlen magánhangzók: [i], [ɪ]

Megkülönböztető jegyek példái:

- [+zöngés], [-zöngés]
- [+orrhangú]: pl. [m], [n]
- [+folytonos]: pl. [s], [v]

5.3.6. Szupraszegmentális jelenségek

A hangoktól magasabb szinten is zajlanak hangtani jelenségek:

- Hangsúly: magyarban fix helyzetű (első szótagon), pl. *asztal*, *iskola*.
- Hanglejtés: kérdés (emelkedő), kijelentés (eső dallamvonal)
- Időtartam: *tör* – *tőr* (jelentésbeli különbség)

- Szótagstruktúra: pl. *asztal* [VC.CVC], *ló* [CV:]

5.4. Az IPA (International Phonetic Alphabet)

Az **IPA**, azaz a Nemzetközi Fonetikai Ábécé egy standard fonetikai átírási rendszer, amely minden különálló beszédhanghoz (**fonémához**) egyedi **szimbólumot** rendel. Célja, hogy a beszélt nyelvet egységes, világos írásos formába transzkribálja, függetlenül az adott nyelv hagyományos írásrendszerétől.

A **Nemzetközi Fonetikai Szövetséget** (International Phonetic Association, IPA) 1886-ban alapította Párizsban egy főként francia és brit nyelvtanárokból álló csoport Paul Passy vezetésével. Ők dolgozták ki az IPA-t, amivel a kezdeti cél az volt, hogy segítse a nyelvelsajátítást és a nyelvtanulást az élő idegen nyelvek oktatásában, és egységes fonetikai jelöléseket vezessenek be a különböző nyelvek fonémái számára. A prototípus 1888-ban jelent meg, majd az ábécé több jelentős átdolgozáson ment át (pl. 1989-es Kiel Konvenció) és folyamatosan frissül az Egyesület gondozásában és felügyeletével.

Mire hasznosítható és kik használják?

- **Nyelvtanulás és nyelvtanítás:** egyértelmű átírások segítik a pontos kiejtést, különösen idegen nyelvek tanulásakor, ahol a helyes hangképzést hangsúlyozzák – pl. angol, francia vagy ukrán nyelv oktatásakor.
- **Fonetika és nyelvészeti kutatások:** nyelvészeti elemzések során a hangok precíz leírására használják. A formális elemzésekénél nélkülözhetetlen eszköz.
- **Lexikográfia és szótárkészítés:** szótárakban a címszavakat IPA-jelöléssel látják el, hogy a nyelvhasználók könnyen megtanulják a szavak helyes kiejtését.
- **Logopédia és beszédterápia:** a beszédhibák diagnosztizálásához és kijavításához is használják.
- **Színészek, énekesek, idegen nyelvi szakemberek:** pontos kiejtés elsajátításához – pl. dialektusmunkához, fordítók számára.

Összefoglalás: a fonetika és a fonológia a nyelvészet két alapvető területe, amelyek együttesen biztosítják a beszédhangok teljes körű megértését. A fonetika a fizikai, a fonológia pedig az absztrakt, rendszerszintű megközelítést biztosítja. A fonetika segít megérteni, hogy az emberek hogyan állítják elő (képezik) és érzékelik a hangokat a vokális traktus (beszédszervek) és a hallórendszer segítségével. A fonológia pedig feltárja, hogy ezek a hangok hogyan szerveződnek rendszerré, hogyan különböztetik meg a jelentést, és milyen szabályok szerint működnek egy adott nyelvben. A fonéma és az allofón, a minimális párok és a kiegészítő eloszlás fogalmai kulcsfontosságúak a fonológia megértéséhez, és segítenek a nyelvi rendszerek elemzésében. Együttesen a fonetika és a fonológia a nyelvi szerkezet legmélyebb alapjait tárják fel, megvilágítva, hogy a puszta hangok miként válnak értelmes beszéddé.

VI. A SZAVAK BELSŐ SZERKEZETE

6.1. Bevezetés a morfológiába: a szó belső szerkezete

A morfológia, amely a görög *morphe* (forma) és *logos* (szó, tanulmány) szavakból ered, a nyelvészet azon ága, amely a szavak belső szerkezetének vizsgálatával foglalkozik. Kutatja, hogy a szavak hogyan épülnek fel kisebb, értelmes egységekből, az úgynevezett **morfémákból**. A grammatika alapvető részeként a morfológia kiegészíti a szintaxist, amely a szavak kifejezésekké, tagmondatokká és mondatokká való elrendezésére összpontosít.

A morfológia alapvető a nyelvi rendszer megértéséhez, hiszen a szavak nem egyszerű, oszthatatlan egységek, hanem komplex entitások, amelyek kisebb alkotóelemekből, úgynevezett morfémákból állnak. Míg a fonológia a beszédhangokkal és azok rendszerével foglalkozik, a morfológia a szavak „építőköveit”, a morfémákat tanulmányozza, feltárva azok jelentését és szerkezeti szerepét.

A nyelvészet tágabb kontextusában a morfológia a nyelvtan egyik alapvető részterülete, amely a **szóalakok felépítését** tárgyalja. A nyelvhasználat, amely az emberi viselkedés egyik legfontosabb és legjellegzetesebb vonása, megfigyelhető szabályszerűségeken alapul. Ezeknek a szabályszerűségeknél a feltárása, rendszerezése és magyarázata a nyelvészet feladata. A morfológia tehát nem elszigetelt terület; mélyen összefonódik a fonológiával (a hangok és a morfémák kapcsolata révén) és a mondattannal (a szavak mondatbeli viselkedése által).

Az emberi nyelv egyik legfontosabb jellemzője a **kettős tagolódás**. A kettős tagolódás egyik vonatkozása az, hogy a nyelvi közlemények, például a mondatok, önálló jelentésű kisebb egységekből, **szavakból** épülnek fel. A szavak viszont maguk is még kisebb egységekből, a **morfémákból** épülnek fel, amelyek aztán még ennél is kisebb, de már önálló jelentés nélküli darabokból, hangokból (**fonémákból**) állnak. A fonémák csupán arra

szolgálnak, hogy segítségükkel meg lehessen különböztetni egymástól a szavakat, de önmagukban nincs jelentésük. Ez a hierarchikus felépítés – hangokból morféma, morfémaiból szavak, szavakból mondatok – rendkívül hatékonyra teszi a nyelvet. Egy véges számú, jelentés nélküli hangból véges, de sokkal nagyobb számú, **jelentéssel bíró morféma** hozható létre, amelyek kombinálásával gyakorlatilag végtelen számú mondat alkotható. Ez a rendszer gazdaságos és rendkívül kifejező, lehetővé téve a komplex gondolatok kommunikációját korlátozott elemkészlettel.

Minden nyelv beszélője rendelkezik egyfajta „**mentális grammatikával**”, amely lehetővé teszi a szavak megértését és az új szavak alkotását. Ez a nyelvi tudás nagyrészt implicit, vagyis a beszélők anélkül alkalmazzák a nyelvi szabályokat, hogy tudatosan meg tudnák fogalmazni azokat. A nyelv szabályszerűségei nem olyanok, mint a helyesírás vagy a KRESZ, amelyeket tudatosan tanulunk és alkalmazunk; ehelyett az anyanyelv elsajátítása során a gyermekek ösztönösen, a környezetükből merítve sajátítják el a nyelvi rendszert. A nyelvi világmodell, amely a környezet észlelésének és megismerésének módját határozza meg, teljesen implicit módon beépül a nyelvbe. Ez az implicit tudás teszi lehetővé a nyelvi kreativitást: a beszélők képesek új szavakat és mondatokat alkotni, amelyeket korábban sosem hallottak, mégis érthetőek más anyanyelvi beszélők számára, mert a mögöttes nyelvi szabályok szerint épülnek fel. Ez a képesség a nyelv generatív természetét mutatja, túllépve a puszta memorizált formákon, és rávilágít az emberi nyelvi képesség mélységére és rugalmasságára.

6.2. A morféma és a lexikon: az építőkövek vizsgálata

A morfológia alapvető egysége a **morféma, a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egysége**. Fontos megkülönböztetni a morfémat a morfától: a morf a morféma konkrét, hangalakban megvalósuló előfordulása, míg a morféma maga egy absztrakt egység, amely több azonos funkciójú morf általánosítását jelöli. A

már ismert példából kiindulva a hangtan területéről: a **morf** az allofónnal, a **morféma** pedig a fonémával hozható párhuzamba.

A morféma a nyelv minimális kétoldalú egységeként definiálható, amely rendelkezik „kifejezési síkkal” (hangalakkal) és „tartalmi síkkal” (jelentéssel). A morfémákat a szavak összehasonlító elemzésével azonosítják, a legkisebb, ismétlődő egységeket izolálva, amelyek következetesen jelentést hordoznak. Például az ukrán *pyka* (kéz) szóban a *pyk-* egy morféma, amely a „kéz” fogalomhoz kapcsolódó alapvető lexikai jelentést hordozza, míg az *-a* egy morféma, amely grammatikai információt, például alanyesetet, egyes számot és nönemet jelez.

A morfémák nem feltétlenül jelennek meg önálló szóként. Azok a morfémák, amelyek önálló szóként is élnek (például az *és*, *de*, *is*, *ablak*, *szék*, *szerelem* stb.), úgynevezett **szabad morfémák**, míg azok, amelyek csupán más morfémákkal együtt használatosak (például a *-k* általános többesjel, a *-ban/-ben* határozórag, az *-ít* képző, vagy éppen a *fák* szóalakban a *fá-*, a *lovas* szóalakban a *lov-* töve stb.), **kötött morfémák**.

Eszerint tehát a morfémákat két fő típusra oszthatjuk:

- 1) **Szabad morfémák:** ezek önállóan is megállhatnak szóként, és nem igényelnek más morfémákat a jelentés hordozásához. Ilyenek például az angol *yes* ‘igen’ vagy *happy* ‘boldog’ morfémák. Magyarul ide tartoznak a *ház*, *asztal*, *fut* szavak. Az ukránban szabad morféma például a *hиc* ‘orr’, a *лоб* ‘homlok’, a *вн* ‘hímnemű E/3 személyes névmás = ő’, a *mpu* ‘három’ számnév, vagy éppen a *мym* ‘itt’ helyhatározószó.
- 2) **Kötött morfémák:** ezek nem fordulhatnak elő önálló szóként, mindig más morfémához, általában egy tőhöz kell kapcsolódniuk. Az angol *un-* előtag (‘nem’ vagy ‘fordított cselekvés’ jelentéssel) tipikus példa erre. A magyarban minden toldalék – legyen az képző,

jel vagy rag – kötött morféma, például a *-ból* (*ház+ból*) határozórag, a *-t* (*asztal+t*) tárgyrag, a *-ség* (*szép+ség*) képző.

Példák kötött morfémákra az ukrán nyelvből:

- **-ість:** ez a képző elvont fogalmakat jelölő főneveket hoz létre. Például a *молодість* (molodiszty) ‘fiatalság’ szó a *молодий* (molodij) ‘fiatal’ szóból származik.
- **-ець:** főleg férfi személyekre utaló szavak képzésére szolgál. Például az *українець* (ukrajínej) ‘ukrán (férfi)’ szó az *Україна* (Ukrajína) ‘Ukrajna’ szóból képződik.
- **-тель:** személyekre utal, gyakran foglalkozásokat jelöl. Például a *вчитель* (vcsityel) ‘tanító’ szó a *вчити* (vcsityi) ‘tanítani’ igéből ered.
- **-и:** ez egy tipikus többes szám rag, amely például a *тварину* (tvarini) ‘állatok’ szóban található, a *тварина* (tvarina) ‘állat’ szóból képezve.
- **-о, -ом, -і:** ezek különböző esetragok, amelyek a szavak nyelvtani szerepét jelölik. Például a *містом* (misztom) ‘várossal’ szóban az *-ом* kötött morféma jelöli az eszközhatározói esetet.

A kötött morfémák között különleges kategóriát képeznek a **fantomtövek** (vagy kötött tövek), amelyek önállóan nem léteznek szóként, csak képzett alakban fordulnak elő. Jó példa erre a magyar *guggol* ige, ahol a *gugg-* tö önállóan nem létezik főnévként. Hasonlóan, az *indok* szóban az *ind-* tö csak ebben az alakban létezik. Az olyan tovább nem bontható töveket, amelyek csak képzővel fordulnak elő, néha **gyöknek** is nevezik. Ilyen például a *kond-* a *kondul*, *kondít* szavakban, vagy a *rag-* a *ragad*, *ragaszt* szavakban.

6.3. Az allomorfok jelensége: egy morféma különböző hangalakjai

Egy morféma gyakran különböző hangalakok, úgynevezett **allomorfok** formájában jelenik meg a beszédfolyamban. Ez a jelenség rávilágít arra, hogy a morfémák absztrakt egységek, amelyek konkrét megvalósulásai a fonológiai környezettől vagy történelmi hangváltozásoktól függhetnek.

Példák allomorfokra:

– **Angol:**

- Az „in-” előtag, amely ‘nem’ jelentést hordoz, allomorfjai a következők lehetnek: „in-” (*incompatible* – összeférhetetlen), „ir-” (*irresponsible* – felelőtlen), „im-” (*impossible* – lehetetlen), „il-” (*illogical* – logikátlan).
- A múlt idő jelét írásban mindig „-ed”-nek írják, de ejtése a tövéghangzótól függően lehet [d] (*seemed* – tűnt), [t] (*kissed* – csókolt) vagy [ɪd] (*ended* – végződött).
- Az egyes számú „child” (gyermek) morféma [csájld] többes számban „children” [csild-] alakban jelenik meg.

– **Magyar:**

- A „szirom” morféma két allomorfja a „szirom” (pl. *szirommal*) és a „szirmo-” (pl. *szirmok*).
- Az „alszik” ige tövének allomorfjai: „alsz-” (*alszom*), „alud-” (*aludtál*), „al-” (*alhat*), „alv-” (*alvás*). Hasonlóan a „szép” melléknévnek is van „szép” és „sze-” (lásd: *szebb*) allomorfja.
- Vannak furcsább változatok is, mint a „pehely”/„pelyhe”, „hó”/„hav”, „hő”/„hev”.
- A „fel” és „föl” szavak a „FEL” morféma szabad váltakozású allomorfjai, azaz bármely környezetben tetszőleges változat használható.
- A „BEN” morféma allomorfjai a „-ban” (mély hangrendű szavakhoz, pl. *asztal+ban*) és a „-ben” (magas hangrendű szavakhoz, pl. *füzet+ben*). Ez a magánhangzó-harmónia jelensége.
- A „HOZ” morféma allomorfjai a „-hoz” (mély hangrendű szavakhoz, pl. *asztal+hoz*), „-hez” (magas, ajakkerekítés nélküli, pl. *szék+hez*) és „-höz” (magas, ajakkerekítéses, pl. *könyv+höz*).

- A „VEL” morféma allomorfjai a „-val” és „-vel” (magánhangzóra vagy v-re végződő szavakhoz, pl. *kapu+val*, *név+vel*), valamint a hasonult alakok (pl. *gyapot+tal*, *száj+jal*).

– **Ukrán:**

- Magánhangzó-váltakozásból eredő allomorfok:
 - /i/ és /o/ váltakozása:
 - ніс ‘orr’ → носа ‘orrát’ (birtokos eset)
 - кінь ‘ló’ → коня ‘lovat’ (tárgyeset)
 - /a/ és /и/ váltakozása:
 - свічка ‘gyertya’ → свічки ‘gyertyák’
 - ріка ‘folyó’ → річки ‘folyók’
- Mássalhangzó-váltakozásból eredő allomorfok:
 - /к/ – /ч/, /г/ – /ж/, /х/ – /ш/ váltakozása (a -ка képző előtt):
 - рука ‘kéz’ → ручка ‘fogantyú’, ‘kezecke’
 - нога ‘láb’ → ніжка ‘lábacska’
 - муха ‘légy’ → мушка ‘legyecke’
- Toldalékok allomorfjai (a toldalékok is változhatnak a fő utolsó hangjától függően, bár ez nem olyan kiterjedt jelenség, mint a magyarban a magánhangzó-harmónia miatt; az ukránban inkább a mássalhangzó-torlódások elkerülése végett alakulnak ki):
 - a birtokos eset ragja:
 - -а a kemény főre végződő szavaknál: стіл ‘asztal’ → стола ‘az asztalnak’
 - -я a lágy főre végződő szavaknál: кінь ‘ló’ → коня ‘a lónak’

Az allomorfok jelensége a nyelvi rendszer rugalmasságát és szabályszerűségét mutatja. A morféma absztrakt egységek, amelyek konkrét megvalósulásai a környezettől függenek. Az allomorfok létezése azt jelzi, hogy a nyelv nem csupán hangok és jelentések egyszerű összekapcsolása, hanem

komplex rendszer, ahol a hangalakok a fonológiai és morfológiai szabályok mentén alakulnak. Az, hogy egyes allomorfok „**szabad váltakozásban**” vannak (pl. *fel/föl*), míg mások „**kiegészítő eloszlásban**” (pl. *-ban/-ben*), a nyelvi rendszeren belüli eltérő szintű kiszámíthatóságot és szabályozottságot tükrözi. Ez a rugalmasság lehetővé teszi a fonetikai természetességet, miközben fenntartja a jelentésbeli konzisztenciát.

A morfémak azonosításához a nyelvészek a morfok környezeti előfordulásait, azaz a **disztribúciójukat** vizsgálják. Két fő típusa van a disztribúciónak: a **szabad váltakozás** (angolul: *free variation*; ukránul: *вільна варіація* vagy *вільне чергування*) és a **kiegészítő eloszlás** (*complementary distribution*; *додаткова дис Tribuneуція* vagy *додатковий розподіл*).

A **szabad váltakozás** azt jelenti, hogy két vagy több nyelvi egység (hang, morféma, szó) anélkül cserélhető fel egymással egy adott környezetben, hogy a jelentés vagy a nyelvtani funkció megváltozna. Ezek az egységek egymás szabadon váltakozó allomorfjai vagy allofónjai, illetve szinonimái. A választás általában a beszélő egyéni preferenciáján, a dialektuson vagy a stíluson múlik.

Példák:

- Angol: a *data* szó kiejtése lehet ['deɪtə] és ['da:tə] is.
- Magyar: a *fel* és *föl* igekötők (pl. *felmegy* és *fölmegy*).
- Ukrán: a *проект* és a *проект* – mindkettő helyesírásban és kiejtésben elfogadott, jelentésazonos.

A **kiegészítő eloszlás** azt a jelenséget írja le, amikor két vagy több nyelvi egység (allomorf, allofón) soha nem fordul elő ugyanabban a fonológiai vagy morfológiai környezetben, hanem egymást kizáró pozíciókban találhatók. Ha egy egység megjelenik egy adott környezetben, akkor a másik nem jelenhet meg. Ezek az egységek egymás komplementer allomorfjai vagy allofónjai, ami azt jelenti, hogy ha két morf előfordulási környezetei komplementer viszonyban állnak, vagyis nincs olyan környezet, amelyben mindkét morf

előfordulhatna. A választás a nyelvi szabályok szerint történik, és nem a beszélő preferenciájától függ. Ilyenkor az allomorfok előfordulása általában szabályszerűen megjósolható.

Példák:

- Angol: az *in-* előtag allomorfjai (*in-*, *im-*, *ir-*, *il-*). Az *-im* allomorf például csak a bilabiális mássalhangzók (*p*, *b*, *m*) előtt áll (pl. *impossible*).
- Magyar: a társhatározó ragjai, a *-val* és a *-vel* magánhangzó vagy *-v* után, míg más mássalhangzók után a *-val* és *-vel* hasonult alakjai (*hal+lal*, *szék+kel*, *kar+ral*) jelennek meg.
- Ukrán: a /r/ [g] csak idegen szavakban (*танок*, *тазда*), jelenik meg, minden más szóban a /r/ [h] (*зopa*, *запазд*) fordul elő.

Ez a megközelítés segít a nyelvészeknek feltárni a nyelvi adatokban rejlő mintázatokat (szabályszerűségeket), és megkülönböztetni a fonológiai és morfológiai változásokat. A morfológiai elemzés kulcskérdése, hogy a szóban lévő hangkülönbségek fonológiai vagy morfológiai változások következményei-e. Az, hogy egy váltakozást hangtaninak vagy alaktaninak tekintünk, gyakran elméleti megfontolásokon múlik. Például a *LÁT* morféma *lát* és *lás* allomorfja (pl. *látod*, *lásson*) egyes nyelvészek szerint alaktani, mások szerint fonológiai váltakozás.

6.4. A toldalékok típusai

A **toldalék** (angolul: *affix*, ukránul: *афікс*) olyan kötött morféma, amely önállóan nem áll meg (tehát kötött morféma), és szóhoz vagy szótőhöz kapcsolódik, hogy új szót hozzon létre vagy nyelvtani funkciót fejezzon ki. A toldalék mindig **valamilyen más morfémához kapcsolódva** jelenik meg. Szerepe lehet **szóképzés** (*derivation*) vagy **ragozás** (*inflection*).

Toldaléktípusok:**1) Előtag (prefix, prefixum, префікс):**

A szótó **elejére** kerül, és többnyire **szóképző** szerepe van.

- **Angol:** *un*-happy ('boldogtalan')
- **Magyar:** *meg*-ír ('megírni') – igekötőként funkcionáló előtag
- **Ukrán:** *не*ре-писати ('átírni')
- **Francia:** *refaire* ('újracsinálni')

2) Utótag (suffix, szuffixum, суфікс):

A szótó **végére** kerül, lehet szóképző vagy ragozó.

- **Angol:** teach-*er* ('tanár')
- **Magyar:** könyv-*ek* ('könyvek') – többes szám jele
- **Ukrán:** школ-*яр* ('iskolás')
- **Spanyol:** habl-*ar* ('beszélni') – infinitívusz jele

3) Betoldás (infix, infixum, інфікс):

A szótó **belsejébe** kerül. Sok nyelvben ritka, de egyes nyelvekben produktív.

- **Angol:** informális, pl. *fan-bloody-tastic* (nyomatékosító hatás)
- **Magyar:** nincs produktív infixum, de hangrendváltó betoldások előfordulhatnak (*kő* → *kövecske*)
- **Ukrán:** nincs rendszeres infixum, de szóalakmódosulás hangbetoldással előfordul
- **Tagalog:** *sulat* ('írni') → *sumulat* ('írt') – infix: -um-

4) Körülíró toldalék (circumfix, циркумфікс/конфікс):

Két részből áll: a szótó **elejére és végére** is toldunk elemeket.

- **Angol:** nincs produktív circumfix, de például az *enlighten* (*en-* + *-en*) esetében hasonlít a szó felépítése
- **Magyar:** *meg*-szép-*ül* ('szép lesz') – igekötő + képző, *leg*-magas-*abb*
- **Ukrán:** *но*-пис-*аму* ('írni egy kicsit') – aspektusjelölés
- **Német:** *ge*-lieb-*t* ('szeretett') – múlt idejű melléknévképzés

5) Zérótoldalék (zero affix / null morpheme, zéró morféma): olyan morféma, amelynek nincs materiális kifejeződése, de a jelentése jelen van, és a paradigma más formáiból következtethető ki. Például az ukrán *водa* ('víz') – *вод* (birtokos eset, többes szám) szóban a *вод* forma nulla végződést mutat, amely a birtokos eset többes számát jelzi. Zéró végzések lehetnek a főnév egyes szám alanyesetében (pl. *зима* – 'tél', *зим*), vagy nulla képzők (pl. *киянин* – 'kijevi', *киян*). A zéró morféma tehát olyan toldalék, amely **hangalakban nem jelenik meg**, de nyelvtani jelentése van.

- **Angol:** *sheep* (egyes szám) → *sheep* (többes szám)
- **Magyar:** *könyv* (egyes szám) → *könyv* (alanyeset) – nincs jel, de funkciója van; *mos* – E/3., jelen idejű, kijelentő módú és alanyi (határozatlan) ragozású igealak
- **Ukrán:** *стіл* ('asztal' – alanyeset) → *столів* ('asztalok' – birtokos többes) – egyes szám alanyesetben nincs jel

6.5. A nyelvtani eset

A **nyelvtani eset** (angolul: *grammatical case*, latinul: *casus*, ukránul: *відмінок*) a főnévnek, névmásnak vagy melléknévnek az **alakváltozása**, amely a **mondatban betöltött szerepét** jelzi. Az eset toldalékokkal (morfémákkal) vagy belső hangváltozással jelöli a szintaktikai viszonyokat (alany, tárgy, birtok, irány, eszköz stb.). Az esetek rendszere és száma nyelvenként eltér. Funkciói:

- Meghatározza, hogy a szó **milyen mondatrész** (alany, tárgy, határozó stb.).
- Segít a mondat **jelentésének** és **szerkezetének** megértésében, különösen rugalmas szórendű nyelvekben.

6.5.1. Latin (6 klasszikus eset)

A latin esetrendszer nagyon fejlett, a szóalakok toldalékcserével változnak.

Eset	Funkció	Példa (<i>puella</i> ‘lány’)
Nominativus	alanyeset	puella
Genitivus	birtokos eset	puellae (‘a lánynak’)
Dativus	részes eset	puellae (‘a lány részére’)
Accusativus	tárgyeset	puellam
Ablativus	eszköz, ok, hely	puellā (‘a lány által’)
Vocativus	megszólítás	puella!

6.5.2. Ukrán (7 eset)

Az ukrán szláv nyelvként szintén bő esetrendszerrel rendelkezik.

Eset	Funkció	Példa (<i>дівчина</i> ‘lány’)
Називний (nominativus)	alany	дівчина
Родовий (genitivus)	birtok, mennyiség	дівчини
Давальний (dativus)	részes	дівчині
Знахідний (accusativus)	tárgy	дівчину
Орудний (instrumentalis)	eszköz	дівчиною
Місцевий (locativus)	hely	(у) дівчині
Кличний (vocativus)	megszólítás	дівчино!

6.5.3. Magyar (kb. 18–20 eset)

A magyar **agglutináló nyelv**, sok határozóragos alakot külön esetként kezelünk.

Eset	Funkció	Példa (<i>ház</i>)
Alanyeset	alany	ház
Tárgyeset	tárgy	házat
Birtokos eset	birtok	háznak a teteje
Határozóesetek	hely, irány, eszköz	házban, házhoz, házzal, házra, házon, házról, házból stb.

6.5.4. Finn (15 eset)

A finnben – miként a magyarban is – sok **helyhatározói** eset van.

Eset	Funkció	Példa (<i>talo</i> ‘ház’)
Nominatiivi	alany	talo
Akkusatiivi	tárgy	talon
Genetiivi	birtok	talon

Eset	Funkció	Példa (<i>talo</i> ‘ház’)
Inessiivi	-ban/-ben	talossa
Elatiivi	-ból/-ből	talosta
Illatiivi	-ba/-be	taloon
Adessiivi	-nál/-nél	talolla
Ablatiivi	-tól/-től	talolta
Allatiivi	-hoz/-hez/-höz	talolle
Essiivi	állapot	talona
Translatiivi	-vá/-vé	taloksi
Abessiivi	- nélkül	talotta
Komitatiivi	-val/-vel	taloin
Instruktiivi	eszköz	taloin
Partitiivi	részeshatározói jelentés	taloa

A nyelvtani eset a szóalak toldalékváltozása, amely a mondatbeli szerepet és viszonyokat jelöli. A latin és ukrán példák mutatják a klasszikus indoeurópai esetrendszer folytonosságát. Az agglutináló nyelvekben (pl. magyar, finn) az esetek száma jóval nagyobb, a funkciók finomabban differenciáltak. Az esetek segítik a szabadabb szórendet és a nyelvtani viszonyok pontos kifejezését.

6.6. Szintetikus és analitikus formák

- 1) **Szintetikus forma:** a nyelvtani viszonyokat **toldalékokkal, alakváltoztatással** (ragozás, képzés) fejezi ki; **egyetlen szóalakban** jelenik meg az alapjelentés és a nyelvtani információ (szám, eset, igeidő, személy stb.).
- 2) **Analitikus forma:** a nyelvtani viszonyokat **különálló segéd-szavakkal** (segédige, prepozíció, partikula) és **szabad szavakkal** fejezi ki; a jelentéshez szükséges nyelvtani információ **több szóból** álló szerkezetben jelenik meg.

Példák:

Angol:

- **Szintetikus:** *speaks* ('beszél') – az -s jelöli a 3. személy egyes számot.
- **Analitikus:** *will speak* ('fog beszélni') – a jövő időt segédige fejezi ki.

Magyar:

- **Szintetikus:** *beszélek* ('én beszélek') – a személy, szám és idő egy szóban van.
- **Analitikus:** *fogok beszélni* – a jövő idő segédigével (*fog*) van kifejezve.

Ukrán:

- **Szintetikus:** *говорю* ('én beszélek') – személyrag a szó végén.
- **Analitikus:** *будь говорить* ('fogok beszélni') – a jövő idő segédigével (*будь*) van kifejezve.

Francia:

- **Szintetikus:** *je parle* ('én beszélek') – személyrag a tőhöz kapcsolódik.
- **Analitikus:** *je vais parler* ('fogok beszélni') – közeljövő segédigével (*aller*).

Latin:

- **Szintetikus:** *amabo* ('szeretni fogok') – egyetlen alakban benne van a jövő idő, személy és szám.
- **Analitikus:** kevésbé jellemző, de előfordul fordításokban, pl. *sum amaturus* ('készen állok szeretni') – perifrasztikus jövő.

Lényegi különbség:

Jellemző	Szintetikus	Analitikus
Kifejezés módja	Toldalék, alakváltoztatás	Különálló szó (segédige, előljáró)
Szóalakok száma	Egy szó	Több szó
Példa (magyar)	<i>beszélek</i>	<i>fogok beszélni</i>
Példa (angol)	<i>speaks</i>	<i>will speak</i>

A legtöbb nyelv **keverten** használ szintetikus és analitikus formákat. Az indoeurópai nyelvekben gyakran **történeti folyamat** figyelhető meg, ahol a régi szintetikus formák helyére analitikus szerkezetek lépnek (például az angol múlt idejű kötőmód részben analitikus lett). Az agglutináló nyelvek (pl. magyar, török) jellemzően **szintetikusabbak**, míg a kreol nyelvek és néhány germán nyelvjárás **analitikusabbak**.

6.7. Deklináció és konjugáció: a névszói és igei paradigma

A **deklináció** (hajlítás) és a **konjugáció** (ragozás) a szavak alakváltozásának két alapfogalma a nyelvészetben. A deklináció (névszóragozás) során a **névszói szófajú szavak** (főnevek, melléknévek, névmások, névelők) kapnak toldalékokat, amelyek a grammatikai kategóriákat – például számot (egyes/többes), esetet (alanyeset, tárgyeset stb.), nemet (hímnem, nőnem, semleges) és fokozatot – fejezik ki. Másként fogalmazva: a főnévnek, melléknévnek vagy névmásnak az adott mondatbeli szerepnek megfelelő alakjait (pl. magyarul *ház – házat – háznak*; vagy angolul *he – him – his*) a deklinációval alakítjuk ki.

Ezzel szemben a konjugáció az **igék** alakváltozása, ragozása: az igék alakját a személy, szám, igeidő, mód, aspektus és más grammatikai jellemzők határozzák meg. Egyszerű példával: a latin *amare* ‘szeretni’ ige konjugációja *amo, amas, amat* (és többes szám: *amamus, amatis, amant*), ahol az -o, -s, -t végződések a ragozott forma személyét és számát jelzik.

Az **inflexiós paradigma** (ragozási paradigma) kifejezés egy adott szó összes inflektált (ragozott) alakjának rendszerét jelöli. A névszói inflexiót követő paradigmák a *deklinációk*, míg az igei paradigmák a *konjugációk*. Például a latin első deklinációs paradigmában a nőnemű főnevek végződése -a nominativus esetben, az accusativusban pedig -am (pl. *rosa, rosam*), míg a második konjugációs igék jelen idejű ragozására jellegzetes példája a *moneo*,

mones, *monet* sorozat. A paradigmák arra is utalnak, hogy a szavak egy osztálya hasonló szabály szerint változik (pl. a latin névelők is követik a főnévragozást).

6.7.1. Deklináció (névszói paradigma)

A deklináció tehát a **névszói szófajú szavak** grammatikai kategóriáit (számát, esetét, nemét) kifejező **toldalékolása**. Például a magyar nyelvben 18 különböző eset van, amelyeket rendszerint ragokkal jelölünk. A főnévi alanyeset itt általában jelölés nélküli, pontosabban zéró morféma (pl. *ház*), az alanyi és tárgyi szerep között pedig a rag tesz különbséget: *ház* – *házat*. A többes számnak a jele *-k* (*házak*), a birtokos személyjel pedig *-m* (*házam*). A magyar esetekhez tartozik például az eszközhatározós *-val/-vel* (*asztal* – *asztallal*) vagy a helyhatározós *-ban/-ben* (*ház* – *házban*) rag.

Példák a deklinációra:

Magyar: *ház* (nominativus: *ház*, accusativus: *házat*, dativus: *háznak*, instrumentalis: *házzal*, lokativus: *házban* stb.) – összesen **18 eset** ragjai szabályos sorrendben.

Angol: a főnevek többsége csak többes számban kap *-s* toldalékot (pl. *book* – *books*), a névmások viszont külön alakokat használnak (pl. *he* – *him* – *his* személyre vonatkozó alany-, tárgy- és birtokos esetben). Az angolban a birtoklás gyakran a főnév végéhez tett *'s*-szel jelzett (*John* – *John's book*). A melléknevek fokozása (*big*, *bigger*, *biggest*) *-er*, *-est* képzőkkel történik. Összességében az angolt elemibb inflexió jellemzi: nincs független esetragozás a főneveken, de a többes szám, birtoklás és névmási esetek határozott formákkal jelennek meg.

Ukrán: az ukrán főnevek hetes számú esetrendszerű ragozásúak. Például a *мова* ('nyelv') szó ragozása: nominativus *мова* (alany), genitivus *мови* ('nyelv*(é)*' – birtok/kötött formában), dativus *мові*, acc. *мову*, instr. *мовою*, lok. *мові*, vok. *мово*. Minden eset egy-egy szerepkört jelöl (tárgy, eszköz, stb.). Az ukránban ráadásul a nemek (hím, nő, semleges) és a szám (egyes,

többes) kötelezően egyeznek a névmásokkal és melléknemekkel, erős egyeztetéssel. Összefoglalva, az ukrán deklináció klasszikus példa a bőséges indoeurópai esetvégződésekre.

Latin: a klasszikus latin deklinációk **hat eset** + lokativus szerinti elrendezést követnek: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, ablativus és egy ritkábban használt lokativus (pl. *Romae* – ‘Rómában’). Egy főnév teljes ragozása például a *rosa* ‘rózsa’ főnév eseteivel: *rosa* (alany), *rosae* (birtok/alárendelés), *rosae* (részeshatározó), *rosam* (tárgy), *rosā* (határozós – cselekvési eszköz), *rosa* (megszólítás – vocat.). A *puella* ‘leány’ szót ugyanígy ragozzák (*puella*, *puellae*, *puellae*, *puellam*, *puellā*, *puella*). A latinak hagyományosan öt deklinációja van (az esetek végződéseinek szerint csoportosítva), melyek mindegyikére jellegzetes paradigma jellemző.

Német: a német főnevek hím-, nő- és semlegesneműek, és a német nyelv **négy esete** szabályozza alakjukat: nominativus, accusativus, dativus és genitivus. Például a ‘férfi’ szó ragozása: *der Mann* (alany), *den Mann* (tárgy), *dem Mann* (részeshatározó), *des Mannes* (birtok/határozós). A nemeknek és eseteknek megfelelően a névelők és melléknemek is változnak (pl. *der–den–dem–des* hímnemű határozott névelői). A többes szám képzése is többféle lehet (*-e*, *-en*, *-er*, néha magánhangzováltással), illetve van néhány gyenge főnév, amely minden többesítéssel *-n* vagy *-en* alakokra végződik. Összességében a német deklinációban egyszerre több funkciót is jelezhet egy–egy rag.

Mindezek alapján látható, hogy egyes nyelvek **gazdag esetragozást** mutatnak (magyar, ukrán/latin), míg mások legfeljebb **maradványos vagy speciális eseteket** használnak (angol, német részben). A deklináció paradigmáit jól tükrözik a nyelvek nyelvtani táblázatai, amelyek megmutatják, hogy egy–egy főnév vagy melléknév többi alakja hogyan alakul a különböző esetek és szám szerint (a latin és német példákat lásd fent).

6.7.2. Konjugáció (igei paradigma)

A konjugáció az **igék ragozását** jelenti: azt a folyamatot, amikor egy ige alakja változik a személy és szám, valamint az igeidő, mód, aspektus, illetve egyes nyelvekben az igeragozás egyéb jellemzői szerint. Például a **magyar igéknek** két főbb **igeragozási típusa** van (határozott és határozatlan, más megnevezéssel tárgyas és alanyi), és az igealakokból kiolvasható a **mód** (kijelentő, feltételes, felszólító), az **igeidő** (jelen, múlt, jövő), a **személy** (1., 2., 3.) és a **szám** (egyes, többes). Egy példa: a *lát* ige esetében határozatlan (alanyi) ragozásban a jelen idő egyes szám első személyű alak *látok*, második *látsz*, harmadik *lát*, többes szám első *látunk*, második *láttok*, harmadik *látnak*. A magyarnak mindemellett bonyolultabb múltidő képzése és igeragjai vannak (*volt/van*-szerű igealakokkal), de itt a személyeket és a számot is minden alakban külön jelöljük.

Más nyelvek igei példái:

Angol: az igék ragozása főleg a jelenben és múltban jelentkezik. A legtöbb ige csak a 3. személy egyes számú jelen idejű alakja képződik -s-sel (*walk – [he] walks*). A múlt idő képzése általánosan -ed képzővel történik (*walk – walked*), illetve a rendhagyó igenél belső változással (*sing – sang*). Ezen kívül az angol az igeidőket gyakran **segédigékkel** oldja meg (*I will go, I have gone*), amelyek nem az ige belső változatához, hanem külön igehez kapcsolódnak (ezeket a szakirodalom nem tekinti az ige szoros konjugációjának).

Ukrán: az ukrán igenél megkülönböztetik az alanyi és bővített igeidőket, de leginkább a jelen és múlt sorrend fontos. A jelen időben például a *nucamu* 'írni' ige: 1. személy *nuuy* ('írok'), 2. *nuueu* ('írsz'), 3. *nuue* ('ír'). A múlt idő alakjai a nemtől és számtól függenek: *nucab* ('írt' – hímnem), *nucala* (nőnem). Az ukránban az igeiket is ragozhatjuk mód (pl. kijelentő/feltételes), személy (1., 2., 3.) és szám szerint. Emellett léteznek kisegítő igék (pl. *bymu* a jövő idő alkotásához) és az aspektusváltás is tipikus (befejezett *nucab*, folyamatos *cnucyba*).

Latin: a latin igéket hagyományosan négy konjugációs osztályba sorolják, melyek mindegyikének jellegzetes végződése van (pl. *amō, amās, amat; monō, monēs, monet*, illetve *legō, legīs, legit* és *audiō, audīs, audit*). Minden személyhez és számhoz egy végződés tartozik. A latin leírásában gyakran használnak „princípium alakokat” a ragozás bemutatására (például *amō, amāre, amāvī, amātum* – ‘szeretni’), de lényegében *amō, amās, amat, amāmus, amātis, amant* jelenti a teljes jelen időt. Nyelvek közötti eltérés például az is, hogy néhány modern nyelvben (pl. francia, spanyol) az alany gyakran kimarad, de a ragozások jól kirajzolják a személyt (pl. *hablo, hablas, habla* spanyolul ‘beszélek, beszélsz, beszél’ – mint 1., 2., 3. személy egyes szám).

Német: a német igék többnyire „gyenge” vagy „erős” ragozásúak. A gyenge igék a múltat és befejezett melléknévi igenevet *-t/-et* képzővel képezik (pl. *machen – machte, gemacht*), az erős igék pedig belső magánhangzót váltással (pl. *gehen – ging, gegangen*). A jelen időben egyes szám első személyű alak gyakran *-e* végződést (*ich gehe*), a második *-st* (*du gehst*), a harmadik *-t* végződést kap (*er geht*). Számunkra ismerősebb példa: *sein* ige (‘lenni’): *ich bin, du bist, er/sie/es ist, wir sind, ihr seid, sie sind* (bár a német igék szigorúan vett ragozása nem ennyire gazdag, mivel a nyelv erősen elemző, a fenti személy- és számbeli eltérések itt is megvannak).

A fenti példákból látható, hogy bármely nyelvnél a konjugációs paradigma az összes igei alakot jelenti. Ahogy a névszói paradigmák a **névszói toldalékok** osztályát, úgy a verbális paradigmák az **igei toldalékokat** mutatják be. A **rendhagyó igék** (pl. angol *sing–sang–sung*, német *gehen–ging–gegangen*) kivételként jelennek meg a rendszerben, de a paradigma fogalma ekkor is érvényes – csak nincsenek képzők, hanem ún. „törzs” vagy belső változás alapján olvashatók ki az alakok. Magyarul például a határozott/határozatlan ragozási osztály, vagy a német erős/gyenge igék mutatják, hogy a paradigmákon belül több fő minta él egymás mellett.

Összefoglalva, a **deklináció** és **konjugáció** a nyelvek morfológiájában kulcsfogalmak. A deklináció az állítmány alatti névszói szavak alakváltoztatását jelenti (esetragozás), a konjugáció pedig az igék ragozását (személy-, szám- és igeidő-jelölés). A különböző nyelvek közt nagy eltérések vannak – például a magyar **teljesen agglutináló rendszerű**, 18 esettel és határozott/határozatlan igékkel, míg a modern angol már majdnem **teljesen analitikus** (csak pár ragozást őrzött meg). Az ukrán vagy a latin inkább gazdag, helyzetspecifikus deklinációt mutat (7–7 eset), a francia és spanyol pedig főként igei ragozásokkal élnek, némi melléknévi egyeztetéssel. A névszói és igei paradigmák tanulmányozása azért fontos, mert ezek a keretek jelentik a szóalakok teljes rendszerét egy adott nyelvben, és a grammatikai értelmezés alapját szolgáltatják. A ragozási paradigmáknak a megértése alapvető fontosságú a nyelvek összehasonlító és leíró nyelvtanában.

6.8. A szóalkotás folyamatai: a szókincs bővítése

A nyelv folyamatosan bővíti szókincsét. A szókészlet bővítésének módja a **kölcsönzés** (azaz más nyelvekből átvett szavak használata, meghonosítása), de a szókészlet bővíthető különböző morfológiai folyamatok révén is. A **szóalkotás** a szótári tételek alaktani eszközökkel történő létrehozását jelenti. Nem minden toldalékolt vagy összetett szó számít szóalkotásnak, csak azok, amelyek **önálló szótári tételt** alkotnak, azaz valamilyen értelemben idiomatikusak. Ez a folyamatos bővülés a nyelvi rendszer dinamikus természetét mutatja.

A szóalkotás, vagy **derivatológia**, gyakran a lexikológia (a szókincs tanulmányozása) és a morfológia közötti területként helyezkedik el, mivel új szavak morfológiai elvek felhasználásával történő létrehozásával foglalkozik. Ez a terület rávilágít arra, hogy a szavak nem csupán elszigetelt lexikai egységek, hanem belsőleg strukturált entitások, amelyek jelentésüket és grammatikai tulajdonságaikat alkotóelemeikből nyerik.

A szóalkotás mindig újításnak minősül, egyfajta „deviáns” viselkedés a konvenciótól, mivel a már létező alakulatok mintájára készül. Az innováció és a **produktivitás** kulcsszerepet játszik ebben. A produktivitás azt jelenti, hogy egy képző vagy szóösszetételi minta szabadon alkalmazható egy nyílt szóosztály minden tagjára. Ez a **nyelvi kreativitás** alapja: a beszélők a mentális grammatikájuk segítségével képesek új szavakat generálni, amelyek a mögöttes morfológiai szabályoknak megfelelően érthetőek mások számára, még akkor is, ha az adott szót korábban sosem hallották. Ez a képesség a nyelv generatív jellegét hangsúlyozza, túlmutatva a puszta memorizált formákon.

6.8.1. Szóképzés (Derivációs morfológia)

A szóképzés során új szavak jönnek létre meglévőkől, jellemzően képzők hozzáadásával. Ezek a képzők új jelentést adnak a szónak, vagy megváltoztatják annak szófaját.

Magyar példák:

- **Melléknévből ige:** „szép” (melléknév) → „szépít” (ige), „erős” (melléknév) → „erősít” (ige), „meleg” (melléknév) → „melegít” (ige), „bátor” (melléknév) → „bátorít” (ige), „szomorú” (melléknév) → „szomorít” (ige), „tisztá” (melléknév) → „tisztít” (ige).
- **Főnévből ige:** „máz” (főnév) → „mázol” (ige), „ház” (főnév) → „házal” (ige).
- **Produktív képzők:**
 - „-hat/-het” (bármilyen tárgyas igehez illeszthető): „írhat”, „láthat”.
 - „-ság/-ség” (szinte bármely melléknévből elvont főnevet képez): „szépség”, „jószág”.
 - „-nyi” (bármilyen mértékegységként értelmezhető szóhoz illeszthető): „kilónyi”, „maroknyi”, „városnyi”.

- „-ékeny/-ékony” (mediális igékből melléknévet képez, jelentése egységes: ‘hajlamos az illető folyamatra’): „folyékony”, „hajlékony”.
- **Nem produktív képzők:**
 - „-nok” (pl. „pohárnok”, „kincstárnok”, de nem létezik „jegynök” – ‘jegyárus’).
 - A „segéd” szó (a „segít” igéből) képzője („-éd”) talán csak a „beszéd” szóban található meg.

Angol példák:

- „lock” (ige) → „lockable” (melléknév, ‘zárható’).
- Az „un-” előtag érdekes példa a homofóniára, azaz két különböző morféma azonos hangalakokkal való megjelenésére. Az egyik melléknemekhez kapcsolódik, és a ‘nem’ jelentést adja (pl. „unwise” – ‘nem bölcs’). A másik igékhez kapcsolódik, és a „fordított cselekvés” jelentését hordozza (pl. „untie” – ‘kicsomóz’). Ez a különbség magyarázza az „unlockable” szó két lehetséges jelentését: ‘nem zárható’ (*un- + lockable*) és ‘kioldható’ (*unlock + -able*).

Ukrán példák:

- Főnévből → Ige (*іменник* → *дієслово*)
 - камінь (kő) → кам’яніти (megkövülni) — képző: -іти
 - лист (levél) → листуватися (levelezni) — képző: -ува-ся
- Melléknévből → Főnév (*прикметник* → *іменник*)
 - добрий (jó) → доброта (jóság) — képző: -ота
 - старий (öreg) → старість (öregség, vénység) — képző: -ість
- Főnévből → Melléknév (*іменник* → *прикметник*)
 - село (faluk) → сільський (falusi) — képző: -ський
 - золото (arany) → золотий (arany-, aranyszínű) — képző: -ий
- Ige → Főnév (*дієслово* → *іменник*)

- читати (olvasni) → читання (olvasás) — képző: -ння
- малювати (rajzolni) → малювання (rajzolás) — képző: -ння
- Melléknév → Melléknévi igenév (*дієслово* → *дієприкметник*)
 - варити (főzni) → варений (főtt) — képző: -ений
 - спати (aludni) → сплячий (alvó) — képző: -ячий

A szóképzés során a toldalékok hierarchikusan, meghatározott sorrendben kapcsolódnak a tőhöz. Az angol „un-lock-able” példájánál a „lockable” képződik először, majd ehhez kapcsolódik az „un-” előtag. Ez a hierarchikus szerkezet a szavak belső felépítésének rendezettségét mutatja.

A hagyományos magyar nyelvtan a toldalékokat három osztályba sorolja: **képző**, **jel** és **rag**. Alapszabályként képzőt követhet képző, jel, rag; a jelet jel és rag; a ragot semmi. Ez a besorolás azonban problémás és rávilágít a morfológiai kategóriák fluiditására és a nyelvi elemzés kihívásaira. Például a szófajváltással járó képzések (mint a helynevekből melléknevet képző „-i” képző, pl. „budapesti lakosok”) erősen hatnak a mondattani viszonyokra, elmosva a határt a ragokkal. Hasonlóan, a főnévi igenév „-ni” toldalékát képzőnek tekintik, pedig csak személyrag követheti, és domináns mondattani szerepe, lexikalizálódás hiánya és áttetszősége alapján inkább akár jel vagy rag is lehetne. Ez a példa is azt mutatja, hogy a nyelvi kategóriák nem mindig élesek, és a nyelvészeti elemzésnek a funkciókat és kölcsönös függőségeket kell megértenie, nem csupán címkéznie. A hagyományos, merev osztályozás gyakran nem tükrözi a nyelvhasználat dinamikus valóságát.

6.8.2. Szóhajlítás (Inflexió morfológia)

A **szóhajlítás** (inflexió) olyan morfológiai folyamat, amely nyelvtani viszonyokat fejez ki a mondaton belül, anélkül, hogy új szót hozna létre vagy megváltoztatná a szó alapszófaját. Az angol nyelvben viszonylag kevés inflexió morféma található, például a múlt időt jelölő „-ed” (*walked*) vagy a

többes számot jelölő „-s” (*cats*). A magyar nyelv azonban agglutináló jellege miatt rendkívül gazdag és komplex szóhajlítási rendszerrel rendelkezik.

Magyar példák:

- **Többes szám:** a magyar főneveknek többféle többes számuk van. A leggyakoribb az általános („füzet-ek”) és a birtokos szerkezeten belüli („füzet-e-i-m”). A birtokos személyragok esetében is megfigyelhető a tő hangalakjától függő allomorfia, pl. „hordó-i-m” (ahol csak a több birtok „-i”-je és a birtokos „-m”-je jelenik meg) vs. „bolt-ja-i-m” (ahol a „-ja” is megjelenik); a birtoktöbbségitő jel összes allomorfja: -i, -ai/-ei, -jai/-jei.
- **Hasonulás a toldalékolás során:** a „VEL” morféma „-val” és „-vel” alakban csak magánhangzóra vagy v-re végződő szavakhoz kapcsolódik (pl. „kapu-val”, „név-vel”). Bármely más mássalhangzóra végződő szó esetén az allomorf az illető mássalhangzóval kezdődik (pl. „gyapot-tal”, „száj-jal”): a toldalék kezdő mássalhangzója ugyanis hasonul.
- **Rendhagyó esetek:** vannak olyan esetek, ahol a toldalékolt alakok nem követnek logikus vagy hangalaki szabályokat. Például a „-t” tárgyragos alakoknál a „vajat” / „bajt” vagy „fejet” / „pejt” párok esetében nincs közvetlen logikai vagy hangalaki indok a különböző formákra.
- **Hiányos paradigmák és kivételes alakok:** előfordul, hogy egy szó ragozási paradigmájából hiányzik egy vagy több alak, amely hasonló szavaknál megvan (pl. a „zajlik” vagy „csuklik” igék gyakran hiányolják a felszólító módú alakokat, ellentétben az „oszlik” igével). Gyakori, hogy egy lexéma paradigmájában vannak kivételek, különösen a gyakran használt igéknél (pl. „megyek”,

„mész”, „ment”). Az újonnan képzett igék sosem mutatnak hiányos vagy kivételes paradigmákat.

- **Szuppléció (Suppletion):** ez a jelenség akkor fordul elő, amikor egy tő alakja a paradigmában egyáltalán nem hasonlít a szabályoshoz, azaz nincs fonetikai kapcsolat a tő és a ragozott alak között. A magyarban a „van” ige jelen idejű alakjai (*van, vagyok, vagy* stb.) és múlt idejű alakja (*volt*), valamint jövő idejű alakja (*lesz*) közötti különbség példát szolgáltat a szupplécióra.

A magyar toldalékolás komplexitása, a számos allomorf, a rendhagyó esetek és a szuppléció mind azt mutatják, hogy a nyelv nem tökéletesen szabályos rendszer. A történelmi folyamatok során kialakult szabálytalanságokat a beszélőknek egyszerűen meg kell tanulniuk, gyakran a szavak gyakori használata révén.

Az ukránban rengeteg példa van inflexiós morfológiára, mivel az ukrán flektáló nyelv, és a szavak végződései a nyelvtani funkciót, számot, nemet, esetet vagy személyt jelzik. Néhány példa:

Főnévragozás (eset, szám, nem):

- *стіл* ('asztal', hímnem, alanyeset egyes szám) → *стола* (birtokos eset) → *столи* (többes szám alanyeset)
- *книга* ('könyv', nőnem, alanyeset egyes szám) → *книгу* (birtokos eset) → *книгаму* (eszközhatározói eset, többes szám)

Melléknév ragozása (egyeztetés nemben, számban, esetben):

- *гарний* ('szép', hímnem) → *гарна* (nőnem) → *гарне* (semleges nem)
- Többes szám: *гарні* (bármely nem)

Igeragozás (személy, szám):

- *писати* ('írni') – jelen idő:
 - *пишу* (1. sz. egyes)
 - *пишеш* (2. sz. egyes)

- *нуше* (3. sz. egyes)
- *нушемо* (1. sz. többes)
- *нушеме* (2. sz. többes)
- *нушуть* (3. sz. többes)

Tekintsünk meg egy magyar–ukrán párhuzamos példatárat az inflexiós morfológia fő típusaira, hogy lássuk a hasonló nyelvtani kategóriák működését a két nyelvben.

Főnévragozás (eset, szám):

Kategória	Magyar példa	Ukrán példa
Alanyeset egyes	ház	дім
Birtokos eset	háznak a teteje	даху (пошкодження даху)
Többes szám	házak	доми
Többes + esethasználat	házakban	у домах

Melléknév egyeztetése (nem, szám, eset):

Kategória	Magyar példa	Ukrán példa
Hímnem egyes	szép fiú	гарний хлопець
Nőnem egyes	szép lány	гарна дівчина
Semleges nem	szép város	гарне місто
Többes szám	szép épületek	гарні будинки

Birtokos személyrag (magyarban) / **Birtokos szerkezet** (ukránban): a magyarban inflexió jelzi a birtokost (*könyv-em*), míg az ukránban külön birtokos névmás + főnév kombináció.

Kategória	Magyar példa	Ukrán példa
1. sz. egyes	könyvem	моя книга
2. sz. egyes	könyved	твоя книга
3. sz. egyes	könyve	його / її книга

6.8.3. Egyéb szóalkotási folyamatok és morfológiai jelenségek

A szóképzésen és szóhajlításon kívül számos más folyamat is hozzájárul a szókincs bővítéséhez és a nyelvi kifejezésmód gazdagításához.

6.8.3.1. Összetételek

Az **összetétel** (angolul: *compounding*, ukránul: *словоскладання*) két vagy több meglévő szó egyesítése új szó létrehozása céljából.

- **Magyar példák:** „látványpékség”, „installálópince”, „kutyagumi”. Ezek a példák produktív mintákat mutatnak, amelyek alapján új összetételek hozhatók létre.
- **Jelentéstani mintázatok:** az összetételek nem véletlenszerű kombinációk, hanem specifikus jelentéstani mintázatokat követnek. Például a „-szünet” végű összetételek legalább két mintába illeszkednek:
 - Az előtagban jelölt dolog kedvéért tartott szünet (pl. „ebédszünet”, „cigaretta-szünet”, „kávészünet”).
 - Az előtaggal jelölt dolog szakad meg, és így keletkezik a szünet (pl. „áramszünet”, „adásszünet”, „mosolyszünet”).
- **Előtag:** az összetett szó előtagja (általában a jobboldali elem) határozza meg a szó kategóriáját és alapjelentését. Például az angol *toenail clipper accident* (‘lábkörömvágó baleset’) egy baleset, nem pedig körömvágó. Az összetételek révén a beszélők komplex kapcsolatokat fejezhetnek ki tömör formában, tükrözve a fogalmak kategorizálásának és összekapcsolásának mentális folyamatait.

6.8.3.2. Reduplikáció

A **reduplikáció** vagy **megkettőzés** (angolul: *reduplication*, ukránul: *редупликація*) egy szóalkotási és morfológiai eljárás, amikor egy szó, szótő vagy morféma teljesen vagy részlegesen megismétlődik, és ez jelentésmódosulást vagy új nyelvtani funkciót hoz létre. Ez lehet:

- **Teljes reduplikáció** – a teljes szó vagy tő ismétlődik.
- **Részleges reduplikáció** – csak a szó egy része (például első szótag) ismétlődik, gyakran hangváltozással.
- **Ikonikus (jelentést erősítő) reduplikáció** – az ismétlés jelentésbeli „fokozást” fejez ki.
- **Nyelvtani (grammatikai) reduplikáció** – igeidő, szám vagy aspektus kifejezésére szolgál.

Példák:

Magyar: a magyarban nem produktív nyelvtani folyamat, de vannak szóalkotási minták a hangutánzó vagy hangfestő szavakban, például:

- *pici-pici, lassan-lassan* – fokozás, hangsúlyozás.
- *csiri-biri, pörög-forog* – játékos, hangutánzó ismétlés.
- Ikerszavak: *csigabiga, süsü-müsü* (néha hangváltással).

Indonéz / Maláj: itt nagyon produktív:

- *buku* „könyv” → *buku-buku* „könyvek” (többes szám jelölése).
- *hati* „szív” → *hati-hati* „vigyázz!” (óvatosságot fejez ki).
- Teljes reduplikáció jelzi a pluralitást vagy intenzitást.

Hawai’i: a reduplikáció főként részleges:

- *hele* „menni” → *helehele* „járálni ide-oda” (ismétlődő cselekvés).
- *wiki* „gyors” → *wikiwiki* „nagyon gyors” (fokozás).

Latin / Görög: itt főleg nyelvtani funkciót tölt be:

- Latin: *curro* „futok” → *cucurri* „futottam” (perfektum képzés reduplikációval: *cu-* az ige kezdő mássalhangzójának megismétlése).
- Görög: *λύω* „oldok” → *λέλυκα* „oldottam” (perfektum).

Angol: nem nyelvtani, inkább stiláris vagy játékos:

- *bye-bye, goody-goody, no-no*.
- Gyakran változó magánhangzóval (ablaut reduplikáció): *flip-flop, zig-zag, ding-dong*.

Ukrán: nem rendszeres nyelvtani eszköz, inkább expresszív:

- *тихо-тихо* „nagyon halkan”.
- *далеко-далеко* „nagyon messze”.
- Hangfestő: *блиск-блиск, гун-гун*.

6.8.3.3. Magánhangzó-váltakozás

A **magánhangzó-váltakozás (ablaut)** a szó belsejében történik és jelentéskülönbséget jelöl. Ez a jelenség különösen jellemző az indoeurópai nyelvekre.

- **Angol példák:** „sing” (énekel), „sang” (énekelt), „sung” (énekelve volt/elénekelte), „song” (éneke).
- **Német példák:** „sprechen” (beszélni, általános, nem ragozott forma, szótári alak), „spricht” (ragozott forma: ő beszél), „sprach” (beszélt), „gesprochen” (beszélve volt), „Spruch” (mondás), „Sprüche” (mondások).
- **Arab példák:** az arab és rokon nyelvekben a szócsoportházalék lényegében mássalhangzók „lyukas” sora, amelyben a „lyukat” más-más magánhangzóval kitöltve különböző szavakat kapunk. Például a „k-t-b” morféma (ahol a kötőjel az üres helyeket jelképezi) az írással kapcsolatos jelentéssel rendelkezik: „katab” (ő írt), „kátib” (író), „kitáb” (könyv), „maktab” (iroda), „jektub” (ő ír). Hasonlóan a „g-l-sz” gyök az üléssel kapcsolatos jelentéseket fejezi ki. Ez a „nem-konkatenatív” morfológia alapvetően eltér a magyar nyelv agglutináló jellegétől, és rávilágít a morfológiai rendszerek sokszínűségére.

6.8.3.4. Szórövidítés

A **szórövidítés** vagy **klipszesítés** (angolul: *clipping*, ukránul: *усічення* vagy *усікання слова*) egy szóalkotási mód, amikor egy hosszabb szó részét levágjuk, és a maradékot használjuk önálló szóként, a jelentés megőrzésével.

Fő típusai:

- **Hátsó klipszesítés** (*back clipping*) – a szó végének elhagyása, pl. *professor* → *prof*
- **Elülső klipszesítés** (*fore clipping*) – a szó elejének elhagyása: pl. *telephone* → *phone*
- **Középső klipszesítés** (*middle clipping*) – a szó eleje és vége is levágódik: pl. *influenza* → *flu*
- **Összetett klipszesítés** (*complex clipping*) – több szóból alkotott kifejezés rövidül meg: pl. *sci-fi* (*science fiction*), *sitcom* (*situation comedy*).

További példák:

Angol:

- *exam* ← *examination* ('vizsga')
- *ad* ← *advertisement* ('hirdetés')
- *flu* ← *influenza* ('influenza')
- *phone* ← *telephone* ('telefon')
- *fridge* ← *refrigerator* ('hűtőszekrény')

Sok rövidített alak annyira elterjedt, hogy már az alapváltozat kevésbé használatos (az angolban a *flu* sokkal gyakoribb, mint az *influenza*).

Magyar:

A magyarban is gyakori, bár inkább szlengben és az informális nyelvben:

- *prof* ← *professzor*
- *kondi* ← *konditerem* vagy *kondicionáló edzés*
- *szoci* ← *szocializmus, szocialista* (szövegkörnyezettől függ)
- *doksi* ← *dokumentum*
- *szabi* ← *szabadság* (munkahelyi értelemben)

Ukrán:

Az ukránban szintén előfordul, de leginkább informális beszédben:

- *uniвер* ← *uniверситет* ('egyetem')

- *фак* ← *факультет* ('kar', pl. *філфак* – *філологічний факультет*)
- *фото* ← *фотографія* ('fotó')

Az ismertetett szóalkotási módhoz bizonyos tekintetben hasonló, ám mégis eltérő módszere a szókészlet bővítésének a rövidítés és a mozaikszóalkotás.

6.8.3.5. Rövidítés és mozaikszóalkotás

A **rövidítés** (angolul: *abbreviation*, ukránul: *аббревіатура* vagy *скорочення*) olyan írásbeli rövid forma, amely egy hosszabb szó vagy kifejezés írott változatát rövidíti le. A kiejtés gyakran az eredeti szó teljes formáját követi, nem a rövidített betűket mondjuk ki. Célja: helytakarékoság, gyorsabb írás, formális vagy szakmai szövegekben tömörítés.

Fő típusok:

- **Betűrövidítés** – betűk kiejtése egyenként: *BBC* → [bi: bi: si:].
- **Hagyományos szórövidítés** – a szó egy részét elhagyják, ponttal vagy anélkül: *Dr.* (*doktor*), *kg* (*kilogramm*).

Nyelv	Eredeti	Rövidítés	Megjegyzés
Angol	Doctor	Dr.	Kiejtés: <i>Doctor</i>
	kilogram	kg	Mértékegység
	Professor	Prof.	Formális írásban
Magyar	kilogramm	kg	Csak „kilogramm”-ként ejtjük ki
	utca	u.	Címekben
	január	jan.	Naptárakban
Ukrán	професор	проф.	Kiejtés: <i>професор</i>
	сторінка	с.	Az <i>oldal</i> rövidítése
	академік	акад.	Az <i>akadémikus</i> rövidítése

A **mozaikszó** (angolul: *acronym*, ukránul: *акронім*) egy új szó, amely egy kifejezés kezdőbetűiből (vagy ritkán szótagjaiból) áll össze, és szóként ejtjük ki. Különbőség a rövidítéshez képest: itt a betűkből új kiejtett szó lesz, nem csak írott rövidítés.

Nyelv	Eredeti kifejezés	Mozaikszó	Kiejtés
Angol	North Atlantic Treaty Organization	NATO	['neɪtoʊ]
	Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation	LASER	['leɪzər]
	Self-Contained Underwater Breathing Apparatus	SCUBA	['sku:bə]
Magyar	Magyar Tudományos Akadémia	MTA	[ɛm te: ɒ]
	Lézeres Sebészeti Rendszer	LÉZER	[lézer]
	Ferencvárosi Torna Club	FTC	[eftécé]
Ukrán	Організація Північноатлантичного договору	HATO	['nato]
	Міністерство освіти і науки	МОН	[mon]
	Зовнішнє незалежне оцінювання	ЗНО	[zeneo]

6.8.3.6. Szóösszerántás

A **szóösszerántás** (angolul: *blending*, ukránul: *злиття слів* vagy *блендинг*) olyan szóalkotási mód, amikor két (ritkábban több) szó egy-egy részét összevonjuk úgy, hogy egy új szó keletkezik, amelynek jelentése a két forrásszó jelentésének keveréke. A módszer jellemzően szótagok vagy hangcsoportok összeolvasztásával működik. Gyakran szlengben, márkanévben, média és reklámnyelvben fordul elő, de egyes esetekben teljesen általános köznyelvi szóvá válik.

Típusai:

- **Elülső + hátsó rész összevonása:** pl. *smoke* + *fog* → *smog*
- **Töredék + teljes szó:** pl. *motor* + *hotel* → *motel*
- **Töredék + töredék:** pl. *breakfast* + *lunch* → *brunch*

Angol példák:

Új szó	Forrásszavak	Jelentés
smog	smoke + fog	füst és köd keveréke
brunch	breakfast + lunch	késő reggeli/korai ebéd

Új szó	Forrásszavak	Jelentés
motel	motor + hotel	autósoknak kialakított szállás
webinar	web + seminar	online szeminárium

Magyar példák:

A magyarban a blending nem olyan termékeny, mint az angolban, de létezik, főként szlengben, márkanevekben és reklámszövegekben. Az ilyen szavak gyakran humoros vagy reklámcélú alkotások, rendszerint nem válnak állandó köznyelvi elemmé.

Új szó	Forrásszavak	Jelentés
kávéautomata	kávé + automata	italautomata kávéra
szállakás	szálloda + lakás	lakás szállodai szolgáltatásokkal
policeleb	politikus + celeb	médiában szereplő politikus

Ukrán példák:

Az ukránban főleg az informális nyelvhasználatban, a médiában és a reklámyelvben elterjedt; az angol eredetű blend szavak (pl. *інфотейнмент*, *вебінар*) közvetlen átvétele is gyakori, főleg a szaknyelvekben.

Új szó	Forrásszavak	Jelentés
бульбопюре	бульба + пюре	krumplipüré
інфотейнмент	інформація + entertainment	tájékoztatás + szórakoztatás
велотур	велосипед + тур	kerékpártúra
кіберспорт	кібер + спорт	e-sport

6.8.3.7. Visszaalakítás

A **visszaalakítás** (angolul: *back-formation*, ukránul: *зворотне творення слова*) az a szóalkotási mód, amikor egy meglévő szóból eltávolítunk egy utótagot (vagy annak vélt utótagját), és így hozunk létre egy új szót. Gyakran a folyamat mögött téves elemzés áll: a beszélők azt hiszik, hogy a hosszabb

szó egy egyszerűbb szóból képzett származék, ezért „visszaalakítják” azt, az így létrejött szó azonban nem feltétlenül létezett korábban.

Angol példák:

Az angolban ez a folyamat nagyon produktív:

Új szó	Forrásszó	Magyarázat
edit	editor	Az <i>editor</i> alapján feltételezett igealak
televise	television	A <i>television</i> alapján feltételezett igealak
babysit	babysitter	A <i>babysitter</i> főnévből visszaalakítva
donate	donation	A <i>donation</i> főnévből „visszaalkotva”
burgle	burglar	A <i>burglar</i> főnévből képzett ige (brit angol)

Magyar példák

A magyarban is előfordul, bár nem annyira gyakran, mint az angolban. Gyakran idegen szavakból vagy szlengből jön létre:

Új szó	Forrásszó	Magyarázat
szkennel	szkenner	Az eszköz neve alapján képzett ige
disszidál	disszidens	A <i>disszidens</i> főnévből képzett ige
politizál	politika	Feltételezett ige a főnévből
adminol	admin	Szleng, az <i>adminisztrátor</i> rövidítéséből képzett ige

Ukrán példák:

Új szó	Forrásszó	Magyarázat
редагувати (szerkeszteni)	редактор (szerkesztő)	Főnévből képzett ige
телетранслювати (közvetíteni)	телетрансляція (tévéközvetítés)	Főnévből képzett ige
ліцензувати (licencelni)	ліцензія (licenc)	Idegen szó alapján
вербувати (toborozni)	вербувальник (toborzó)	Személynévből visszaalakított ige

Új szó	Forrásszó	Magyarázat
аналізувати (elemezni)	аналіз (elemzés)	Főnévből képzett ige

6.9. A morfológiai elemzés: a nyelvi szerkezetek feltárása

A morfológiai elemzés a nyelvészek egyik alapvető feladata, különösen egy új nyelv megismerésekor. Célja a jelentéssel bíró egységek, a **morfémák** felfedezése, azok funkcióinak leírása, és az őket alkotó nyelvi adatokban rejlő mintázatok feltárása. Ennek során a morfok környezeti előfordulásait, azaz disztribúciójukat vizsgálják.

A számítógépes nyelvészet, azon belül a **gépi morfológia**, a morfológiai elemzés gyakorlati alkalmazása. Célja az írott szöveg szavainak elemi alkotórészeikre (morfémákra) bontása és nyelvtani tulajdonságaik megjelenítése. Ez a terület különösen nagy kihívásokkal néz szembe az agglutináló nyelvek, mint például a magyar, a finn, az észt és a török esetében.

Ezekben a nyelvekben a toldalékolás és a szóösszetételek révén elvileg több milliárd különböző szóalak létezhet. Egy egyszerű szótár, amely felsorolná ezeket az alakokat, egyszerűen nem férne el a mai számítógépeken. Ezért a szóellenőrző programok és más nyelvi alkalmazások morfológiai elemző modult használnak, amely a szóalakokat morféma kombinációjaként ismeri fel. Ez a megközelítés validálja a morféma elméleti koncepcióját mint nyelvi építőköveket, és rávilágít arra, hogy a morfológiai elemzés nem csupán elméleti, hanem rendkívül praktikus jelentőséggel is bír.

A gépi morfológia modulja minden szót külön, környezetéből kiszakítva vizsgál. Emiatt nem tudja megmondani, hogy egy szóalak az adott kontextusban éppen milyen szerepet tölt be, csak azt, hogy a környezettől függően milyen szerepeket tölthet be. Például a „termet” szó lehet a „termet” főnév alanyesete, vagy a „terem” főnév tárgyesete. A szófaji címkézéshez, azaz a szó pontos szerepének meghatározásához a szó környezetét, a mondat

szintaxisát is vizsgálni kell. Ez a jelenség rávilágít az elszigetelt szóalakok belső kétértelműségére, és arra, hogy a morfológia szükséges, de nem elegendő szintje a teljes nyelvi elemzésnek. A valós problémák, mint a helyesírás-ellenőrzés, gyakran ösztönzik az elméleti fejlődést és fordítva.

6.10. Nyelvtani kategóriák és morfológia: a szavak osztályozása

A szavak osztályozása, vagyis a szófajok meghatározása, alapvető a nyelvtanban. Ez az osztályozás a szó mondatbeli szerepe, ragozási lehetőségei és jelentéstani jellemzői alapján történik. Fontos megjegyezni, hogy a nagyobb, nyílt szóosztályok (főnevek, melléknevek, igék) esetében a ragozási mintázatok a legmegbízhatóbb osztályozási alap. A szófajok osztályozásának fő kritériumai a szemantikai, morfológiai és szintaktikai kritériumok.

6.10.1. A szófajok morfológiai alapjai

A „szófajiság” elsősorban grammatikai kategória, nem pedig jelentéstani. Például a *ceruza* főnév, de nem azért, mert tárgyat jelöl, hanem mert **grammatikailag főnévként viselkedik** (főnévi toldalékokat vesz fel, illetve a mondatban is akként jelenik meg). Könnyű belátni, hogy a **szófaj** olyan grammatikai kategória, ahol a szó jelentése a szófaji besorolásban kisebb szerepet játszik, mint a morfológiai jellemzők és mondatbeli szerep. A következő mondatokban például nem ismerjük a kiemelt szavak jelentését, mégis meg tudjuk határozni a szófajukat:

- Az asztalon hevert egy **cöp**.
- A szomszédom rendszeresen **gelilál**.
- A **pazitálás** hasznos az egészségre.

A hagyományos, jelentéstani alapú szófaj-meghatározások (pl. az ige cselekvést, történést, létezést fejez ki) problémásak, mert gyakran átfedések vannak (pl. a *futás* főnév, de cselekvést fejez ki). A *szabad* szó példája jól mutatja az átmeneti eseteket: **melléknévként** (*szabad ember*) és **igeként** (*Józsinnak nem szabad dohányoznia*) is viselkedhet, mivel gyakran jelenik meg

azonos kontextusban személytelen igékkel. Ez a jelenség azt mutatja, hogy a nyelvi kategóriák nem mindig élesek, és a **morfológiai viselkedés** a legmegbízhatóbb kritérium a szófajok meghatározására.

A szófajiság nyelvenként eltérő lehet. Például a francia *j'ai sommeil* (szó szerint: 'álmoságom van') a magyar *álmos vagyok* kifejezésnek felel meg: a franciában **főnév**, a magyarban **melléknév** az alapja. Ez a különbség rávilágít arra, hogy a nyelvi kategorizáció nem a valóság közvetlen leképezése, hanem egy nyelvspecifikus észlelési mód, amely az adott nyelv belső rendszerét tükrözi.

A különböző nyelvekben a grammatikai kategóriák és a szófajok rendszere számos eltérést mutat, ami megnehezíti egyetlen, univerzális szófaji rendszer felépítését minden nyelv számára. Míg a **főnév** és az **ige** minden nyelvben megkülönböztethető, más szófajok jelentős eltéréseket mutatnak (pl. egyes észak-amerikai és afrikai nyelvekben nincs különbség a határozószó és a melléknév között; a melléknéveket az igékkel csoportosítják a kínai és burmai nyelvekben). A szavak egyik szófajból a másikba való átmenetének jelensége is bonyolítja az osztályozást.

6.10.2. Nyelvtani nem és névszói osztályozás

A **nyelvtani (grammatikai) nem** a nyelvekben meglévő morfológiai-szintaktikai kategória, amelynek keretében a főnevek meghatározott csoportokba sorolódnak, és ez a besorolás kihat a velük egyeztetett szavak (melléknévek, névmások, igék) alakjára. Nem mindig esik egybe a természetes nemmel (biológiai hím/nő), sokszor pusztán nyelvtani sajátosság.

– Nyelvtani nem:

- **Latin:** három nem (hímnem – *magister*, nőnem – *magistra*, semleges – *templum*).
- **Román:** a román nyelvben a főneveknek három neme van: hímnem, nőnem és semlegesnem. Ez tisztán nyelvtani kategória, nem a természetes nemen alapszik. A nemet a névelők és

számnevek alakjai jelölik (pl. *un om* – egy ember, *o masă* – egy asztal, *un scaun* – egy szék).

- **Német:** három nem, névelőkkel jelölve (*der Mann, die Frau, das Kind*). Érdekes, hogy a németben a *das Mädchen* ('leány') semlegesnemű, ami szemantikailag nem indokolt.
- **Spanyol:** két nem, főleg -o/-a végződésben (*niño, niña*).

A nyelvtani nem kiváló példa arra, hogy a nyelvek hogyan kategorizálják a világot olyan módon, amely a valóságtól eltérő, önkényesnek tűnhet. Az, hogy a beszélők ösztönösen alkalmazzák ezeket a szabályokat, még ha logikátlanak is tűnnek, aláhúzza a mentális grammatika implicit természetét és azt, hogy a nyelv hogyan alakítja a környező világunkat.

– **Névszói osztályozás:**

- **Indonéz:** az indonéz nyelvben nincs nyelvtani nem, de a számnevek és főnevek között úgynevezett **számláló szavakat** (*classifier words*) használnak. Például „orang” (személyekre), „ékor” (állatokra), „buah” (könyvekre, gyümölcsökre, házakra).
- **Maori:** a maori nyelvben a főneveket a birtokos viszony alapján két csoportba sorolják: „a” (elidegeníthető birtok, pl. „te ika a te tangata” – az ember hala) és „o” (elidegeníthetetlen birtok, pl. „te maahunga o te tangata” – az ember feje). Az, hogy a „gyermek” és a „rabszolga” elidegeníthető, míg a „szülők” és „testvérek” elidegeníthetetlen birtoknak számítanak, mélyebb kulturális modelleket tükröz a kapcsolatokról és a tulajdonról. A morfológia révén a nyelvi kategóriák betekintést nyújthatnak egy adott beszélőközösség „nyelvi világmodelljébe”, feltárva, hogy a nyelv hogyan szervezi a valóságot.
- **Szuahéli:** a suahéli nyelvben a nemek helyett szó eleji osztályjelölők vannak, amelyek a főnevek jelentése szerint

csoportosítanak (pl. emberek, tárgyak, absztrakt fogalmak), de funkciójuk hasonló. Ezek megváltoztathatják a szó jelentését (pl. „m-tu” – ember, „ki-tu” – dolog, „u-tu” – emberség). Egyes bantu nyelvekben akár húsz névszói osztály is létezhet.

- **Fidzsi:** a mondat alanya különböző jelölést kap attól függően, hogy tulajdonnév vagy köznév.

A nyelvtani (grammatikai) nem funkciói:

- **Egyeztetés (kongruencia):** meghatározza a melléknevek, névmások, névelők, sőt egyes nyelvekben az igék alakját.
- **Szemantikai jelölés:** néha kifejezheti a természetes nemet.
- **Nyelvtani osztályozás:** kategóriát ad a főnevek rendszerezéséhez, néha az igei egyeztetéshez.
- **Stilisztikai/poétikai hatás:** pl. személyes névmások használata allegóriákban.

A magyar, török és számos nyelvben nincs grammatikai nem, az egyeztetés és jelentés **független a biológiai nemtől** (török *o* = ‘ő’ mindkét nemre).

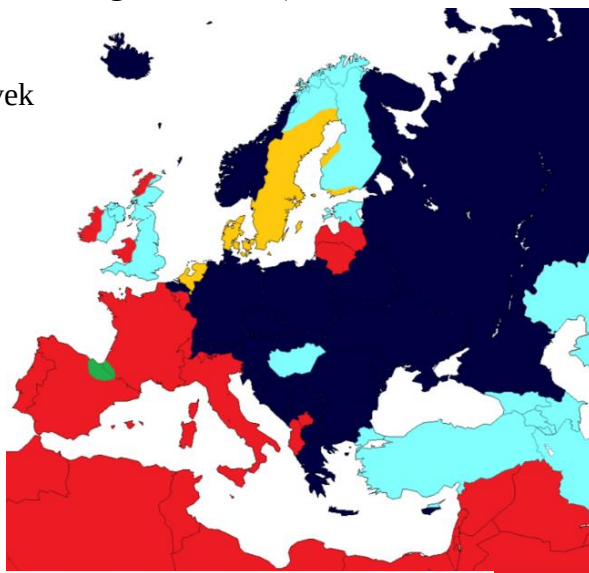
□ a nem kategóriája nélküli nyelvek

■ közös nem és semlegesnem

■ élő és élettelen – a baszk nyelv

■ hímnem és nőnem

■ hímn-, nő- és semlegesnem

11. ábra. A nyelvtani (grammatikai) nem az európai nyelvekben

Forrás: Wikipédia

6.10.3. A morfológiai analógia és a regularizáció

A nyelvi változásokat gyakran a morfológiai analógia és a regularizáció jelenségei vezetik. A **morfológiai analógia** alapvetően a morfológiai mintázatok egységesülése felé vezet. Gyakori, hogy olyan alaktani váltakozások tűnnek el, amelyek hangváltozás nyomát viselik magukon. Például a „homok” szó régen „*homkot” volt, de mára nincs „*homk-” allomorfja. Hasonlóan, a „böglyö” többes száma sokaknál „böglyök” a régebbi „böglyök” helyett. Ez a **regularizáció**, azaz az analógiás változás, amely egyes alakokat vagy egész szóosztályok bizonyos alakjait egy nagyobb, szabályosabb osztály alakjaihoz teszi hasonlóvá.

Az analógia azonban hathat a szabályos minta ellenében is, amikor kivételes töosztályok mintájára egy korábban szabályos tő is szabálytalanná válhat. Például a „sátor” szó többes száma régen „sátorok” alakban volt szabályos, ma azonban inkább „sátrak” a jellemző. Hasonlóan, a „motor” többes száma egyes beszélőknél „motrok”.

Ezek a folyamatok a **morfológizálódás** és **fonologizálódás** elvével magyarázhatók, amelyet gyakran így fogalmaznak meg: „a múlt fonetikája a jelen fonológiája, és a jelen fonológiája a jövő morfológiája”. Ez a megállapítás egy ciklikus nyelvi változást ír le, ahol a környezettől függő hangtani váltakozások (fonológia) idővel alaktani megfeleléssé (morfológia) válhatnak. Például az egykori „*teremet” tárgyesetű alakban bekövetkezett hangkivetés, amely a „termet” alakot eredményezte, egy ilyen morfológizálódási folyamat eredménye. Ez a jelenség azt mutatja, hogy a nyelv folyamatosan belső koherenciára és kiszámíthatóságra törekszik, még a folyamatos változás közepette is.

Nyelvosztályok toldalékolás szempontjából:

- 1) **Izoláló (analitikus):** a szavak egyalakúak, nincsenek toldalékok; a morféma és a szó fogalma egybeesik. A nyelvtani viszonyokat szórend

és segédszavak fejezik ki. Példanyelvek: kínai, vietnami, angol (nagyreszt). Nyelvi példák:

- a. Kínai: *wo ta ni* (én üt téged)
- b. Angol: *(s)he could have gone* (mehetett volna)

2) **Agglutináló (ragozó):** az egyes viszonyokat kifejező toldalékok jól elkülöníthetően, egymás után helyezkednek el. Példanyelvek: magyar, finn, észt, török. Nyelvi példák:

- a. Magyar: *egész+ség+es+ség+ünk+től*
- b. Finn: *taloissani* (a házaimból)

3) **Flektáló (hajlító):** a szavak nehezen szegmentálhatóak, a toldalékok és a tövek egybeolvadnak, a toldalékok nem tagolódnak további toldalékokra. Példanyelvek: görög, latin, ukrán, német. Nyelvi példák:

- a. Latin: *schola* (iskola, alanyeset) → *scholae* (birtokos/részes eset) → *scholis* (többes szám részes/ablativus eset)

6.11. Összefoglalás

A morfológia a nyelvészet alapvető pillére, amely elengedhetetlen a szavak és a nyelvi komponensek belső szerkezetének megértéséhez. A szavak belső szerkezetének vizsgálata alapvető a nyelvtan (grammatika) egészének megértéséhez, hiszen a nyelv nem csupán hangok és jelentések halmaza, hanem egy komplex, hierarchikusan szervezett rendszer.

A morfémák, mint a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egységei, szabad vagy kötött formában léteznek, és nyelvtani szabályok teszik lehetővé kombinációjukat képzők és toldalékok révén. A szóképzés új szavakat hoz létre, gyakran szófajt is változtatva, míg a szóhajlítás nyelvtani viszonyokat fejez ki a szó alapszófajának megváltoztatása nélkül. A nyelvtani kategóriák, mint a szófajok, a nyelvtani nem vagy a nyelvtani eset, elsősorban a morfológiai mintázatok alapján szerveződnek, nem pedig pusztán jelentéstani alapon. Ez a tény rávilágít arra, hogy a nyelv saját belső logikája szerint kategorizálja a valóságot, ami nem mindig egyezik meg a fogalmi vagy valóságbeli felosztással.

A magyar nyelv agglutináló jellege, amelyet a jól elkülönülő, egymás után ragasztott toldalékok jellemeznek, rendkívül sok szóalakot eredményez. Ez a

morfológiai gazdagság kihívást jelent a gépi feldolgozásban, de egyúttal rávilágít a rendszerességre és a produktivitásra, amely lehetővé teszi a nyelvi kreativitást. A hangrendi illeszkedés és a hasonulások a magyar morfológia jellegzetes fonológiai vonatkozásai, amelyek a hangtani és alaktani szintek közötti szoros kapcsolatot mutatják. Az arab, indonéz és maori nyelvek példái bemutatják, hogy a nyelvi rendszerek hogyan alkalmaznak eltérő stratégiákat a jelentés és a grammatikai viszonyok kódolására.

A morfológiai tudás jelentősége túlmutat a pusztán nyelvtani leíráson. Alapvető a nyelvelsajátítás folyamatában, ahol a beszélők implicit módon sajátítják el a komplex szabályokat, anélkül, hogy tudatosan megfogalmaznák azokat. A nyelvi kreativitás, azaz az új szavak alkotásának és a mondatok generálásának képessége, a morfológiai szabályok produktív alkalmazásán alapul. A morfológiai kategóriák és folyamatok tükrözik, hogyan kategorizálja és strukturálja a nyelv a valóságot, hozzájárulva a „nyelvi világmodell” megértéséhez. A morfológia tehát a nyelvi kompetencia (a beszélő implicit tudása a nyelvről) és a performancia (a tényleges nyelvhasználat) metszéspontjában helyezkedik el. A képesség, hogy új szóalakokat generáljunk és megértsünk, kezeljük az allomorfiát, és tudatosan alkalmazzuk a komplex fonológiai-morfológiai szabályokat, az emberi nyelvi képesség mélységét mutatja. Ezáltal a morfológia nem csupán egy statikus szabályrendszer, hanem egy dinamikus, élő rendszer, amelyet folyamatosan alakítanak mind a belső nyelvi nyomások, mind a külső kommunikációs igények.

VII. A MONDAT ÉS A MONDATTAN

7.1. A mondat fogalma

A **mondat** a nyelv grammatikai rendszerének legnagyobb egysége: hangalak és jelentés egysége, amely egy teljes gondolatot fejez ki. A mondat egy **predikatív viszonyon** (alany–állítmány) és egy **illokúciós erőn** (kijelentés, kérdés, felszólítás stb.) alapul, önálló közlésre alkalmas. A mondat nyelvi (grammatikai) objektum; a **kimondott** (vagy leírt, esetleg énekelt) **megnyilatkozás** ennek konkrét használata. **Formális nézőpontból:** a mondat összetevőkből (konstituensekből) felépülő hierarchikus szerkezet, amelyben **fő mondatrészek** és **bővítmények** alkotnak kifejezéseket.

A mondat nyelvi (grammatikai) egység, míg a konkrét megnyilatkozás ennek beszédbeli megvalósulása. A mondat tipikusan szavakból és szó szerkezetekből épül fel; nem csupán szavak halmaza, hanem azok **szerkesztett sorrendje** ad értelmes egységet. Például szavak pusztá felsorolása nem alkot értelmes mondatot, mert hiányzik belőle a **nyelvtani rend** és szerkezet, ami a szavakat összefűzi jelentéssel. A mondat tehát **grammatikai (nyelvtani) szabályok** szerint felépülő szókapcsolatok összessége, amelyet a nyelvben való jártasságunk alapján tudunk jól vagy rosszul formálnak ítélni. A nyelv anyanyelvi beszélői **nyelvtani ítéleteik** révén felismerik, mely szó sorozatok alkotnak jól formált mondatot, és melyek nem. A helyes mondatokat **grammatikailag helyes** vagy **jól formált** mondatoknak nevezzük, a nyelvtanilag hibásakat pedig rosszul szerkesztettnek tekintjük, kötetünkben pedig csillaggal (*) jelöljük.

- **Magyar:** *Szőke fiúk szaladgálnak.* – ez jól formált mondat, szemben a *, *„Fiúk szőke szaladgálnak.”* sorrendű szóhalmazzal, amely értelmetlen és grammatikailag hibás (a csillag, amint említettük, a helytelen szerkesztésű mondatot jelöli).

- **Angol:** *Sally likes Bob.* – helyes angol mondat, míg *,*Likes Bob Sally.*” szóösszetételként nem alkot értelmes mondatot.
- **Ukrán:** *Дівчата співують пісню.* (‘A lányok dalt énekelnek.’) – helyes mondat; ezzel szemben a *,*Дівчата співає пісню.*” sorrend és egyeztetés szempontjából hibás (többes számú alanyhoz egyes számú ige).

Egy mondat minimálisan akár egyetlen szóból is állhat, ha az önmagában képes egy teljes gondolatot kifejezni. Például magyarul az *„Esik.”* (az *esik* ige önálló használata) teljes mondatnak számít, amely a *„Esik az eső.”* összetettebb formával azonos tartalmat fejez ki. Ugyanígy az angolban a *„It is raining.”* teljes mondat, míg ukránul az *„Іде дощ.”* (‘Esik az eső.’) vagy egyszerűen *„Дощить.”* (‘Esik.’) fejezi ki ugyanezt. A különböző nyelvek eltérhetnek abban, hogy mit tekintenek kötelező elemnek egy grammatikailag teljes mondathoz: például angolul **kötelező alanyt kitenni** (még ha csupán semleges *it* névmás is, ahogy az *„It rains.”* esetében), míg a magyarban vagy az ukránban a személyes alanyt nem szükséges kimondani, mert **az ige ragozása utal a szereplőre.**

Összességében a mondat fogalma tehát: **önálló gondolatot kifejező, grammatikailag megszerkesztett nyelvi egység**, amelynek létrejöttéhez a szavak megfelelő formában és sorrendben való kombinációja szükséges.

7.2. Szószerkezetek

A **szószerkezet** (vagy mondattani **frázis**) két vagy több szó összetartozó csoportja a mondatban, amely belső hierarchiával rendelkezik. A szószerkezetben tipikusan van egy **fej** (*head*), mely a kifejezés központi eleme, és meghatározza az egész szerkezet nyelvtani tulajdonságait. A fejhez kapcsolódhatnak **bővítmények**: kötelező **vonzatok** (*arguments*), melyeket a fej jelentése megkövetel, és szabadon hozzáadható **adjunktumok** (módosítók). A fej szófaja alapján nevezzük el a frázist: beszélhetünk például

főnévi frázisról (*nominal phrase*), **igei frázisról** (*verbal phrase*) stb. A frázis nem más, mint a fej kategóriájának maximális kiterjesztése, azaz a lehető legteljesebb szókapcsolat, amelyet az adott fej alkothat a szükséges és lehetséges bővítményekkel.

- **Magyar:** *piros alma* (főnévi szószerkezet: melléknév + főnév); *nagyon okos* (melléknévi szószerkezet: határozószó + melléknév); *az asztal alatt* (névutós szószerkezet: főnév + névutó).
- **Angol:** *beautiful house* ('szép ház', főnévi frázis melléknévvel); *very smart* ('nagyon okos', melléknévi frázis módosítóval); *under the table* ('az asztal alatt', előljárós szószerkezet – *prepositional phrase*).
- **Ukrán:** *гарний будинок* ('szép ház', melléknév + főnév); *дуже гарний* ('nagyon szép', melléknévi frázis); *нід столом* ('az asztal alatt', előljárós szerkezet).
- **Német:** *schönes Haus* ('szép ház', jelzős főnévi szerkezet).
- **Spanyol:** *casa bonita* ('szép ház', jelzős főnévi szerkezet, ahol a melléknév követi a főnevet).

Ezek a szószerkezetek önmagukban nem teljes mondatok, de a **mondat építőelemeiként** funkcionálnak. Például a *piros alma* egy főnévi csoport, amely egy mondat alanyaként vagy tárgyaként szerepelhet, de magában állva csak egy fogalom (nem teljes közlés). A szószerkezeteket a mondatban **összetevőkként (konstituensekként)** kezeljük.

A **szintaxis** egyik feladata az, hogy feltárja a mondat **hierarchikus szerkezetét**, vagyis azt, hogy a szavak hogyan alkotnak kisebb-nagyobb frázisokat, és azok miként kapcsolódnak egymáshoz. A mondat elemzésekor kiderül, hogy a szavak lineáris sorrendje mögött fa-struktúra (összetevők beágyazódó csoportjai) húzódik meg, ami magyarázza például a kétértelműségek létrejöttét is.

Vegyünk egy konkrét példamondatot és nézzük meg a frázis szerkezetét:

Szeretem a szép virágokat. – Ebben a mondatban az ige (*szeretem*) a mondat feje, egy **igei frázis** központja. Az *a szép virágokat* rész egy **főnévi frázis**, amely a *szeretem* ige **vonzata** (kötelező bővítménye, tárgya). A főnévi frázison belül a *virágokat* főnév a frázis **feje**, míg a határozott névelő (*a*) és a melléknévi módosító (*szép*) ennek bővítményei: a *szép* jelző ebben a szerkezetben **adjunktum** (szabad bővítmény), a *virágokat* főnévhez kapcsolódva, az *a* névelő pedig a főnév kötelező kísérlője (nyelvtanilag megkövetelt elem a magyarban), tehát **vonzata** a főnévnek. Az így felépülő **hierarchikus frázisstruktúra** teszi lehetővé, hogy a mondat jelentése egyértelmű legyen. Ha a fenti mondatban változtatnánk a szerkezeten (pl. *, „*Szeretem a virágokat szép.*”), az grammatikailag hibás vagy értelmezhetetlen lenne, mert megsérti a frázisok belső szerkezeti szabályait. Ebből jól látszik, hogy a mondatok szerkesztése nyelvtani szabályok szerint történik.

- **Lexikai egységek:** főnév (N), ige (V), melléknév (Adj), határozószó (Adv), névelő/determiner (Det), kötőszó (C/Comp), névutó/prepozíció (P).
- **Kifejezések:** NP (névszói kifejezés), VP (igei kifejezés), PP (prepozíciós/névutós kifejezés), AP (melléknévi kifejezés), CP (mondatbevezető kifejezés *hogy / that / ıyo* típusú bevezetővel).
- **Fej–bővítmény viszony:** a fej (N, V, P stb.) kiválasztja és **valenciája** szerint elvárja az argumentumokat; a többi összetevő többnyire **adjunktum** (szabadabb, ismételhető módosító).

Példák (valencia):

- Angol: *give* [V] → **Subj** NP + **Obj** NP + (indirekt) **Goal** PP (*give the book to Mary*).
- Magyar: *ad* [V] → **Subj** NP + **Obj** NP(-t) + **Cél** NP (*János odaadta a könyvet Marinak*).

- Ukrán: *damu* [V] → **Підмет** NP + **Додаток** NP(Acc) + **Одержувач** NP(Dat) (*Іван дав Марії книжку*).

Összefoglalva, a **mondattan** (szintaxis) a **mondatrészek és mondatok belső felépítését** tanulmányozza, különös tekintettel arra, hogyan kombinálódnak a szavak és szó szerkezetek grammatikailag helyes mondatokká. Ennek kapcsán alapvető fontosságú a **konstituensek** felismerése (mely szavak tartoznak szorosabban össze, egy frázist alakítva), a **grammatikai funkciók** azonosítása, valamint a **szórendi szabályszerűségek** megértése.

7.3. Mondatrészek

A hagyományos nyelvtan a mondat alkotóelemeit **mondatrészeknek** nevezi. A legfontosabb mondatrészek közé tartozik az **alany**, az **állítmány**, a **tárgy**, a **határozó** és a **jelző**. Ezek a kategóriák a mondatban betöltött **grammatikai funkciókat** jelölik, amelyek gyakran – bár nem mindig – megfelelnek bizonyos **jelentéstani szerepeknek** is (például az alany tipikusan a cselekvést végző vagy a témaként szolgáló entitás). Minden nyelvben meg lehet határozni valamilyen módon az alapvető mondatrészeket (mint az alany, az állítmány igéje, a tárgy stb.) akár esetragok, akár szórendi pozíciók alapján.

- 1) **Alany (*subject, підмет*):** a mondat főszereplője, amelyről az állítmány állít valamit. Általában az a szereplő vagy dolog, aki/ami a cselekvést végzi vagy akiről/amiről a kijelentés szól. Nyelve válogatja, milyen eszközzel ismerhető fel: például magyarban többnyire **alanyeset** (nominativus) jelöli, míg angolban jellemzően a **szórendbeli helye** (ige előtt álló kifejezés) utal rá.
- 2) **Állítmány (*predicate, присудок*):** a mondat központi része, ami megállapítást tesz az alanyról. Leggyakrabban **igei állítmány**, azaz ragozott ige, amely kijelöli az esemény idejét, módját, és összefűzi a mondatot. Lehet **névszói állítmány** is (névszói-igei állítmány

segédigével, pl. *lenni*). Például: „*A kutya éhes.*” – ebben a mondatban az *éhes* melléknév az állítmány, amelyhez a *lenni* ige értendő.

- 3) **Tárgy (object, доданок):** az a mondatrész, amelyre a cselekvés irányul, vagy amit az ige valamilyen módon érint, vagy amely a cselekvés eredménye. Tipikusan az ige vonzata, amely a **kit? mit?** kérdésekre válaszol. Például: „*Péter olvassa a könyvet.*” – itt *a könyvet* a tárgy. A tárgyat sok nyelv külön esetraggal jelöli (pl. magyarban tárgyeset *-t*, ukránban accusativus eset, ukránul: *знахідний відмінок*), míg angolban főként a szórend (ige után álló főnévi kifejezés) azonosítja.
- 4) **Határozó (adverb, обставина):** a cselekvés vagy állapot körülményeit (helyét, idejét, módját, okát stb.) kifejező bővítmény. Például: „*Péter hétfőn olvasta a könyvet a parkban.*” – itt a *hétfőn* időhatározó, a *parkban* helyhatározó. A határozók általában szabadon elhagyhatók vagy hozzáadhatók a mondathoz, nem kötelező vonzatai az igének.
- 5) **Jelző (attribute, означення):** általában egy főnévhez kapcsolódó mondatrész, amely annak valamely tulajdonságát fejezi ki. Lehet **minőségjelző** (pl. *piros alma*), **menyiségjelző** (pl. *hét alma*) stb. A jelző szorosan kapcsolódik a főnévi frázishoz, része annak a szerkezetnek. Hagyományosan a jelzőt is mondatrésznek tekintjük, bár a modern elemzésekben inkább a főnévi frázis belső elemeként tartjuk számon, nem külön mondattani funkcióként a mondat szintjén.

A mondatrészek felismerése segít megérteni a mondat szerkezetét és jelentését. Különösen fontos ez akkor, amikor egy nyelvben a szórend viszonylag szabad: ilyenkor az esetjelölés, egyeztetés ad támpontot. Például a magyarban egy ragozott ige alanya rendszerint alanyesetben (nominativus) van, a tárgy pedig tárgyesetben (accusativus). Ugyanakkor nem szabad

összetéveszteni a morfológiai esetragot a grammatikai funkcióval: attól, hogy egy főnév alanyesetű, nem biztos, hogy alany is. Például: az „*Elromlott Péter biciklije.*” mondatban *Péter* alanyesetben áll, mégsem alanya a mondatnak, hanem birtokos jelzője. Fordítva is igaz: nem minden alany áll alanyesetben (például: „*Péternek el kell indulnia.*” – itt *Péternek* a mondat alanya, mégis részes esetben van kifejezve). A **grammatikai funkciókat** ezért a mondat egészének viszonyrendszerében kell azonosítani, nem pusztán a szórendi vagy morfológiai jel alapján.

Nézzünk néhány példamondatot a különböző nyelvekből, és azonosítsuk bennük az alanyt, állítmányt, tárgyat (adott esetben határozót):

- **Magyar:** *A macska elkapta az egeret.* – (alany: **a macska**; állítmány: **elkapta**; tárgy: **az egeret**.)

A macska az asztalon ül. – (alany: **a macska**; állítmány: **ül**; helyhatározó: **az asztalon**.)

A kutya ugat. – (alany: **a kutya**; állítmány: **ugat**; – tárgy nincs, mert az *ugat* ige nem vonz tárgyat, önálló cselekvést jelöl.)

- **Angol:** *The cat caught the mouse.* – (subject: **the cat**; predicate (verb): **caught**; object: **the mouse**.)

The cat is on the table. – (subject: **the cat**; predicate: **is**; locative adverbial: **on the table**.)

The dog barks. – (subject: **the dog**; predicate: **barks**; – no object, the verb is intransitive.)

- **Ukrán:** *Kim спіймав мишу.* (Kit spijmav myshu – ‘A macska elkapta az egeret.’) – (alany: **кіт** ‘macska’; állítmány: **спіймав** ‘elkapta’; tárgy: **мишу** ‘egeret’.)

Kim сидить на столі. (Kit s’ydyt’ na stoli – ‘A macska az asztalon ül.’) – (alany: **кіт**; állítmány: **сидить** ‘ül’; helyhatározó: **на столі** ‘az asztalon’.)

- Собака гавкає.* (Sobaka havkaje – ‘A kutya ugat.’) – (alany: **собака** ‘kutya’; állítmány: **гавкає** ‘ugat’; – nincs tárgy, az ige intranszitiv.)
- **Német:** *Die Katze fing die Maus.* (‘A macska elkapta az egeret.’) – (alany: **Die Katze**; állítmány: **fing** ‘elkapta’ – egyszerű múlt; tárgy: **die Maus**.)
 - **Spanyol:** *El gato atrapó al ratón.* (‘A macska elkapta az egeret.’) – (alany: **el gato**; állítmány: **atrapó** ‘elkapta’; tárgy: **al ratón** – az *al* előjáró jelzi a határozott tárgyat, mivel élőlényről van szó).

E példák rámutatnak, hogy különböző nyelvekben eltérő eszközökkel jelölik a mondatrészeket. Az **angolban** a szórend a fő jelölő: a tipikus alany–állítmány–tárgy (SVO) sorrendben az első főnévi csoport az alany, az ige után következő pedig a tárgy. Az **ukránban** és általában a **ragozó nyelvekben** a szórend rugalmasabb, itt az alanyt és tárgyat főleg a **névszórágok** (esetvégződések) különböztetik meg: pl. *kim* alanyeset, *muuy* tárgyeset. A **magyarban** mindkét stratégia érvényesül: az igeik ragozása és az esetvégződések is jelzik a mondatrészek szerepét, ezért a szórend viszonylag szabadon változhat a kommunikációs hangsúlynak megfelelően. Ugyanakkor a magyarban is van egy *semleges* mondatrend (általában alany–állítmány–tárgy sorrend egy kijelentő mondatban), amely semleges hangsúlyviszonyokat tükröz.

7.4. Szórend és szórendi alaptípusok

A **szórend** azt mutatja, hogy a mondat egyes elemei milyen sorrendben követik egymást. A szórend az adott nyelv **szintaktikai szabályainak** fontos része: megszabja, hogy a mondatrészek milyen permutációja tekinthető grammatikailag helyesnek és gyakran jelentéskülönbségekkel is járhat. Vannak **kötött szórendű** nyelvek – például az angol –, amelyekben a szavak sorrendje erősen meghatározott, mert ez jelöli a grammatikai viszonyokat. Más nyelvek, így a magyar vagy az ukrán, **viszonylag szabad szórendűek**, azaz a

mondatrészek többféle sorrendje is lehetséges, mert a nyelvtani viszonyokat inkább toldalékok (ragok, egyeztetés) jelzik. Fontos azonban kiemelni, hogy a „szabad szórend” nem jelent összevisszaságot: a magyarban sem tetszőleges a szavak sorrendje, hanem más elvek – például a **fókusz** és a **topik** szerkezet – vezérlik. A *szabad* kifejezés inkább arra utal, hogy többféle mondatrend is helyes lehet attól függően, mit akarunk kihangsúlyozni. Például magyarul: „*János meglátogatta Pétert tegnap.*” (semleges kijelentés) vs. „*Tegnap látogatta meg János Pétert.*” (a *tegnap* előrehozásával az idő kerül kontrasztív hangsúlyra), továbbá „*Pétert látogatta meg tegnap János*” (a *Péter* előre kerülése azt jelzi, hogy konkrétan Pétert látogatta meg, nem pedig valaki mást). Mindhárom mondat helyes, de mást helyez középpontba.

A nyelveket tipikusan az **alany (S = Szubjektum)**, **ige (V = Verbum)** és **tárgy (O = Objektum)** alapvető sorrendje szerint szokták típusokba sorolni. Elméletileg 6 lehetséges sorrendkombináció van (SVO, SOV, VSO, VOS, OVS, OSV), de a világ nyelvei közül alapvetően csak négy szórendi típust használnak gyakran: **SVO**, **SOV**, **VSO**, **VOS**. A két leggyakoribb típus az SOV és az SVO: a nyelvek nagyjából 44%-a **SOV** (pl. török, japán), kb. 35%-a **SVO** (pl. angol, spanyol). A VSO rend jóval ritkább (kb. 19%, pl. arab, ír), míg a további lehetséges változatok (OVS, OSV) igen ritkán fordulnak elő tipikus alapszórendként. A nyelvek többsége tehát alanyt tesz az ige elé; a fő választvonal az ige és a tárgy sorrendje szerint húzódik: vannak **ige–tárgy (VO)** nyelvek és **tárgy–ige (OV)** nyelvek. Érdekes módon a szórendi típus gyakran összefügg más szerkezeti sajátosságokkal is: például egy **VO nyelvben** jellemző, hogy az előljárósók a főnév előtt állnak, a melléknév a főnév előtt van, míg egy **OV nyelvben** ennek sokszor fordítottja igaz (ez természetesen nem merev szabály, de egy gyakori tendencia).

A **magyar alapszórendjét** nehéz egy szóval vagy egy képlettel jellemezni, mert a magyar szórend erősen **kontextusfüggő**. Hagyományosan a

magyar mondatot **topik–komment** szerkezetűnek mondják, ahol a mondat elején álló rész (topik) a kiindulópont (amiről beszélünk), az utána következő pedig a kommentár (állítás róla), amelyen belül van a fókuszpozíció az ige előtt. Alapállapotban a magyar is SVO-nak tűnhet (pl. „*Péter megevett egy almát.*” – alany, majd ige, majd tárgy), de ugyanebben a mondatban számos más sorrend is lehetséges grammatikusan: „*Egy almát evett meg Péter.*”, „*Péter egy almát evett meg.*”, „*Megevett Péter egy almát.*” stb., amelyek más-más hangsúlyt és kontrasztot hordoznak. Így a **magyar szórend rendkívül rugalmas**, ám nem véletlenszerű: a sorrendi változtatás mindig valamilyen jelentésbeli/pragmatikai célt szolgál (például fókuszálást). Ugyanakkor a magyarban legalább olyan gyakori az SOV szórend is: „*Mari kenyeret eszik.*” Ahogy Kenesei István (2011) írja *A nyelv és a nyelvek* c. művében: „*Azt szoktuk mondani, hogy a magyarban szabad szórend van. Ha ezen azt értjük, hogy sokkal több szórendi változata lehet egy mondatnak, mint az európai nyelvek nagy részében, akkor nem állítottunk valótlan.*” – de mindig van oka és meghatározott funkciója annak, melyik változatot használjuk.

Ezzel szemben például az **angol erősen kötött szórendű**: állításban SVO a norma, és ettől csak meghatározott esetekben lehet eltérni. Ha az angolban felcseréljük a szórendet („*The book reads John.*” vagy „*Read John the book.*”), az vagy értelmetlen mondatot hoz létre, vagy egész mást fog jelenteni. Ugyanakkor az angolban is vannak kivételek a deklaratív SVO rendre: kérdő mondatokban az ige (pontosabban a segédige) kerül az alany elé, pl. „*Is John reading the book?*” (igen/nem kérdés, VSO sorrendben), illetve bizonyos stílusú vagy tagadó kifejezésekkel előfordulhat inverzió.

A **német nyelv** érdekes módon kétféle szórendet is mutat: főmondatban úgynevezett **V2 szórend** érvényesül – a ragozott ige a mondat második helyén áll, így ha az alany az első, akkor SVO a sorrend („*Eva liest das Buch.*” – ‘Éva olvassa a könyvet.’), de ha nem az alany van elől, akkor is a második helyre

kerül az ige („*Das Buch liest Eva.*” – ‘A könyvet olvassa Éva.’ – itt a tárgy került előre). Alárendelt mellékmondatokban viszont a német **SOV** szórend érvényesül: „..., *dass Eva das Buch liest.*” (‘..., hogy Éva a könyvet olvassa.’ – itt a ragozott *liest* ige a végére kerül). Látható, hogy a nyelvek kreatívan kombinálhatják a szórendi szabályokat különböző környezetekben.

Az **ukrán nyelv** alapszórendjének a tipológiában általában az SVO-t szokás megadni, mivel ez a semleges sorrend egy kijelentő mondatban. Például: „*Єва читає книгу.*” (‘Éva olvas egy könyvet.’ – alany, ige, tárgy). Ugyanakkor az esetragozás miatt az ukrán is engedi a szórend variációit hangsúlyváltozás nélkül is: „*Книгу читає Єва.*” (‘A könyvet olvassa Éva.’) is helyes mondat, csupán a tárgyat tettük előre (például kontrasztív helyzetben, amikor azt emeljük ki, hogy Éva könyvet olvas, nem pedig újságot). Tehát az ukrán szórendje is viszonylag rugalmas, bár a magyarhoz képest kevésbé használja a szórendet mondattani szerepek jelölésére, inkább stilisztikai és információ-szerkezeti okokból változtatja.

Összefoglalva, a szórend nyelvenként eltérő szerepet kap a grammatikában. Bizonyos nyelvekben (pl. angol, francia) elsődlegesen a szórend jelöli, hogy ki/mi az alany és ki/mi a tárgy, míg más nyelvekben (pl. latin, magyar) a ragozás a fő hordozója ezen információnak, ezért ott a szórend szabadabb és inkább a kommunikációs hangsúlyt szabályozza. A nyelvtipológia négy fő alapszórendi típust különböztet meg (SOV, SVO, VSO, VOS), de sok nyelv nem sorolható be egyértelműen egy típusba, mert többféle mintát is mutat (ilyen pl. a magyar vagy a német). Mindazonáltal minden mondatban van valamilyen **szintaktikai rend**, ami a beszélők számára a jól formáltság érzését kelti, és amelynek ismerete a nyelvtan elsajátításának része.

7.5. Mondattípusok

A mondatokat **kommunikációs funkciójuk** szerint különböző típusokba soroljuk. A leggyakoribb felosztás a **mondat modalitása** alapján négy fő típust különböztet meg:

- 1) **Kijelentő mondat (*declarative sentence; розповідне речення*):** olyan mondat, amellyel a beszélő kijelentést, állítást tesz, információt közöl. A kijelentő mondatok általában semleges szórendűek és ereszkedő hanglejtésűek. Például: „*Ez egy könyv.*” – egyszerű tényközlés. Az ilyen mondatok igazságértékkel bírnak (lehetnek igazak vagy hamisak), és tipikusan állításra használjuk őket (minden eddig tárgyalt példa – ha nem kérdés vagy felszólítás – kijelentő mondat volt).
- 2) **Kérdő mondat (*interrogative sentence; питальне речення*):** a beszélő ezzel információt kérdez, bizonytalanságot fejez ki vagy megerősítést vár. Formailag gyakran speciális szórendet vagy partikula használatát igényli. Például a magyarban a **kérdő mondat** lehet csak kérdő hangsúlyú („*Ez egy könyv?*” – pusztán a hanglejtés jelzi a kérdést), vagy használhat kérdőszót: „*Mi ez?*” (‘Micsoda ez?’). Angolban a kérdéshez az alany és az ige (vagy segédige) felcserélése szükséges: „*Is this a book?*”. Ukránban a kérdést jelölheti a *чи* partikula az elején („*Чи це книга?*” – ‘Könyv ez?’), de gyakran pusztán az intonáció különbözteti meg a kijelentéstől. A kérdő mondatoknak két fő típusa van: az **eldöntendő kérdés** (*yes/no question; запитання так-ні*), melyre igen/nem a válasz – pl. „*Ez egy könyv?*” –, és a **kiegészítendő kérdés** (*wh-question; спеціальне запитання*), mely kérdőszót tartalmaz – pl. „*Hol szoktál olvasni?*” (*Where do you read?*). A kérdő mondatok végén írásban kérdőjel (?)

áll. Funkciójuk szerint információt szereznek vagy a beszélőtől a hallgató felé irányuló válaszadást provokálnak.

- 3) **Felszólító mondat (*imperative sentence; наказове речення*):** a beszélő ezzel a mondattal a hallgatót valamilyen cselekvésre szólítja fel, parancsot, kérést, tanácsot fejez ki. A formája gyakran speciális igeragozást kíván: pl. a magyarban az igének **felszólító módban** kell állnia („*Add ide a könyvet!*”), az angolban általában alany nélkül, főnévi igével fejezzük ki („*Give me the book!*”), spanyolban külön imperatívusz alak van („*¡Dame el libro!*”). Az alany gyakran el is marad ezekben a mondatokban (mert egyes/többes 2. személyben értendő). A felszólító mondatok intonációja sok nyelvben határozott, parancsoló, írásban felkiáltójel (!) zárja. Használatuk tipikusan direktív beszédaktus: utasítás, kérés, parancs kifejezésére szolgálnak.
- 4) **Felkiáltó mondat (*exclamative sentence; окличне речення*):** erős érzelmet, indulatszerű reakciót kifejező mondat. Formailag gyakran megegyezik a kijelentő mondattal, de intenzív hanglejtéssel, gyakran felkiáltójellel fejezzük ki. Például: „*Milyen gyönyörű ez a táj!*” vagy „*De csodás napunk van!*”. A felkiáltó mondat elsősorban **érzelemkifejező** funkciójú. Egyes nyelvekben léteznek sajátos felkiáltó szavak vagy szerkezetek is, pl. az angolban „*What a wonderful day!*”, a spanyolban „*¡Qué hermoso día!*” stb.

A magyar nyelvtani hagyomány olykor külön említ egy **óhajtó mondat** típust is, amely kívánságot fejez ki (tipikusan a „*Bárcsak...*” szóval vagy feltételes módú igével, pl. „*Bárcsak itt lenne!*”). Ezt tekinthetjük a felszólító/felkiáltó mondattal rokon kategóriának, hiszen egy vágyott cselekvést vagy állapotot fogalmaz meg indulati árnyalattal. A legtöbb nyelvben azonban nincs külön grammatikai alakja az óhajtó mondatnak, hanem más módokon (felszólító móddal, kötőmóddal, partikulákkal) fejezik ki a kívánságot.

Most lássunk minden felsorolt mondattípusra példákat magyarul, angolul és ukránul, illetve egy-egy példát német és spanyol nyelven:

– **Magyar:**

- Kijelentő: *Ez egy könyv.* (állító, semleges közlés)
- Kérdő: *Ez egy könyv?* (igen/nem kérdés, csak intonációban különbözik) / *Mi ez?* (kérdőszóval kezdődő kérdés)
- Felszólító: *Add ide a könyvet!* (felszólítás E/2. személyben)

– **Angol:**

- Declarative: *This is a book.*
- Interrogative: *Is this a book?* / *What is this?*
- Imperative: *Give me the book!*

– **Ukrán:**

- Розповідне (kijelentő): *Це книга.* ('Ez egy könyv.')
- Питальне (kérdő): *Це книга?* ('Ez egy könyv?' intonációval) / *Що це?* ('Mi ez?')
- Наказове (felszólító): *Дай мені книгу!* ('Add ide a könyvet!')

– **Német:**

- *Das ist ein Buch.* – (kijelentő mondat: 'Ez egy könyv.')

– **Spanyol:**

- *Este es un libro.* – (kijelentő mondat: 'Ez egy könyv.')

Tagadás (negáció): angol *not* (*Peter did **not** read the book*); magyar *nem* (*Péter **nem** olvasta el a könyvet*); ukrán *не* (*Петро **не** прочитав книгу*).

A tagadás a mondatban kifejezett állítás érvénytelenítésének, ellentétbe fordításának nyelvi eszköze. Segítségével a beszélő kijelenti, hogy egy esemény, állapot vagy tulajdonság nem áll fenn. A tagadás a legtöbb nyelvben külön morfémaival vagy szóval fejeződik ki, gyakran az ige előtt vagy a mondat elején elhelyezkedve. Például magyarul a *nem* és *se(m)* szavakat használjuk: *Nem olvasok könyvet.*; *Neki se(m) kellene itt lennie.*

Az ukrán nyelvben a tagadást elsősorban a **не** szóval fejezik ki, amely az ige előtt áll: *Я не читаю книгу.* ('Nem olvasok könyvet.'). Az angolban a tagadó elem leggyakrabban a **not**, amely segédigéhez kapcsolódik (*I do not read books*), vagy összevonva jelenik meg (*don't, isn't, can't*). Sok nyelvben – például a francia és az arab nyelvben – a tagadás kettős formában jelenhet meg: francia *Je ne parle pas français.* ('Nem beszélek franciául.'), arab *lā afhamu* ('nem értem'), ahol a *lā* az ige előtt áll.

A tagadás **különféle mondat típusokban** is megjelenhet. Lehet kijelentő mondatokban (*Nem jött el*), kérdő mondatokban (*Nem jön el? / Чиба він не поїде? / Isn't he coming?*), sőt felszólító alakban is (*Ne menj oda! / He üdu mydu! / Don't go there!*). Egyes nyelvekben – például az olaszban (*Non vado a scuola oggi.* – 'Ma nem megyek iskolába.') – a tagadószó szigorúan rögzített helyen áll, míg más nyelvekben a pozíció rugalmasabb.

A tagadás kifejezése kulturális és nyelvtani sajátosságokat is hordozhat: egyes nyelvekben a **kettős tagadás** előfordul (*I haven't got nothing* – a nem standard angolban, *Я нічого не бачу* – ukránul), míg másokban kerülendő. A tagadás tehát nemcsak alapvető szemantikai művelet, hanem fontos nyelvtani és pragmatikai jelenség is, amely jól mutatja, mennyire eltérhetnek a világ nyelvei a szerkezetek és a használat szintjén.

Amint a fenti példák mutatják, a különböző mondat típusok sokszor **külön grammatikai jellegzetességekkel** bírnak. A kérdő mondatok gyakran szórendcserével vagy kérdő partikulákkal járnak, a felszólítók saját ragozással. Ugyanakkor egy nyelv **mondatelemző rendszerében** ezek mind a mondat **kommunikációs célját** tükrözik, nem pusztán formális osztályok. A legtöbb nyelvben a kijelentő mondat az alap, semleges forma, erre épülnek a többi típus szabályai – például a kérdés gyakran a kijelentő mondat átalakításával keletkezik (szórend vagy intonáció megváltoztatásával), a felszólítás pedig egy speciális igealakkal a kijelentő mondat helyett. Fontos megjegyezni, hogy a

mondat típusa és annak **beszédaktus-funkciója** rendszerint megfelel egymásnak (direkt módon): kijelentő mondatot használunk kijelentésre, kérdőt kérdezésre, felszólítót felszólításra. Természetesen léteznek indirekt beszédaktusok, amikor **a forma és a funkció eltér** – pl. „*Be tudnád csukni az ablakot?*” grammatikailag kérdő mondat, de valójában kérés, a valódi cél pedig felszólítás: csukd be az ablakot. Összességében a mondattípusok ismerete segít megérteni, hogyan kódolja a nyelv a **beszélő szándékát** és a mondat kommunikatív erejét.

VIII. A JELENTÉS: SZEMANTIKA ÉS PRAGMATIKA

8.1. Bevezetés

A nyelvhasználat egyik legfőbb célja, hogy **jelentést közvetítsen**. Amikor beszélünk vagy írunk, nem pusztán hangokat, szavakat, mondatokat hozunk létre, hanem valamit állítani, kérni, ígérni, magyarázni szeretnénk. A „jelentés” azonban nem egyszerű fogalom: több rétege van, és eltérő szempontok szerint vizsgálhatjuk. A nyelvi kifejezések jelentése két egymással szorosan összefüggő, de mégis különböző tudományterületen át, a **szemantikában** és a **pragmatikában** vizsgálható.

A **szemantika** a nyelvi jelek – szavak, kifejezések és mondatok – **kontextusfüggetlen**, távoli vagy jelenlévő referensekhez (jelöltekhez, tárgyakhoz, fogalmakhoz) fűződő kapcsolatait és jelentését tanulmányozza. Más szóval, a szemantika azt vizsgálja, **mit jelent önmagában egy nyelvi egység** (pl. a „*macska*” szó vagy az „*A macska az asztalon van.*” mondat) a nyelv szókincsének és szerkezetének szabályai szerint.

Ezzel szemben a **pragmatika** a nyelvhasználat során megjelenő **kontextuális jelentést** és kommunikációs tényezőket elemzi: a beszélő szándékát, a hallgató értelmezését, a beszédhelyzetet és egyéb extra-nyelvi tényezőket. A pragmatika tehát azt vizsgálja, hogy egy adott nyelvi alakzat **mit jelent a tényleges beszédhelyzetben**, hogyan jut el a szövegháttérből az értelmezésig.

Ennek megfelelően a szemantika elsősorban a szavak és mondatok konvencionális jelentésére fókuszál (azt vizsgálja, mit takar a nyelvi egység), míg a pragmatika a beszédhelyzetből, a hallgató szövegértéséből és a beszélő szándékából fakadó, gyakran burkolt vagy kiegészített jelentéseket tárgyalja. A két terület különválasztható ugyan, de a mindennapi nyelvhasználatban szorosan összefonódik. Egy mondat jelentése egyszerre függ attól, hogy

milyen szavakból és nyelvtani szerkezetből áll, és attól, hogy ki, kinek, mikor, hol és milyen céllal mondja.

8.2. Szemantika és pragmatika: definíciók és különbségek

A **szemantika** a jelek és jelöltek viszonyát tanulmányozza, vagyis azt a jelentést, amit a nyelvi jelek (szavak, mondatok) hordoznak. Más megfogalmazásban a szemantika a jelek és a tárgyak, fogalmak vagy referensek közötti **összefüggést** kutatja. Például a magyar „kutya” szó szemantikailag az állatvilág egy kutyafajtájú emlősére vonatkozó konvencionális jelentést hordoz (a denotatív jelentést), ami a szó jelöltje (vagyis a kutyák osztálya) felé mutat. A **pragmatika** viszont azt vizsgálja, hogyan értelmezzük a nyelvi jeleket egy adott kommunikációs helyzetben: figyelembe veszi a beszélő szándékát, a hallgató tudását, a kontextuális tényezőket. A pragmatika foglalkozik olyan kérdésekkel, mint amikor valaki azt mondja, hogy „Mennyi az idő?”, valójában kérdésként értelmezzük, vagy esetleg rejtett felszólításként („Kinyitnád az ablakot?”) – tehát a kimondott mondat **történeti vagy rejtett üzenetét** vizsgálja. Összefoglalva, a szemantika a *nyelvi forma* és a *jelölt (referencia)* kapcsolatával, a pragmatika pedig a *nyelvhasználat* és a *kommunikációs szándék* viszonyaival foglalkozik.

Például a szemantika rögzíti, hogy a „Következő héten szeretnék egy kutyát.” mondat ezt jelenti: a beszélő jövőbeli időpontban kíván egy (további) kutyát; ehhez nem kell tudni, ki a beszélő vagy mi a beszélő célja. A pragmatika viszont rámutat, hogy ha valaki ezt egy állatkereskedésben mondja, a mondat mögött egy konkrét **kérés** vagy **szándék** húzódhat (például a beszélő segítséget vár a kutyavásárlás megszervezésében), ami a mondat önmagában vett szemantikai jelentésén túl további implikált információkat hordoz. A különbség szemantikailag az, hogy melyik része tulajdonítható nyelvünk **tartalmi rendszerének** (szókincsnek, jelentésszabályoknak) és melyik része a **nyelvhasználat dinamikus feltételeinek**.

8.3. A nyelvi jelentés típusai

A nyelvi jelentés sokféle formában jelenhet meg. A **lexikai jelentés** a szavak szótári jelentésére utal: például a „fa” szó lexikai jelentése az angiosperm birodalom azon élőlényekre vonatkozik, amelyeknek törzse és lombja van. A **grammatikai jelentés** (vagy morfoszintaktikai jelentés) a nyelv szerkezetéhez kapcsolódik: ide tartoznak a toldalékok, ragok, segédszavak jelölte grammatikai viszonyok és viszonyrendszerek, mint pl. a szám (egyes/többes), igeragozás (múlt/jelen/jövő idő) vagy a fokozás (például magyarban a *-bb* fokjel). Így a „ház” lexikai jelentése az épülettípusra vonatkozik, míg a magyar „házak” alakban a *-k* rag grammatikailag a többes számot jelöli.

Más megközelítésben a jelentést szokták **denotatív** (fogalmi, kifejező) és **konnotatív** (asszociatív, emocionális) oldalra bontani. A denotatív jelentés a „szótári” jelentés, amikor egy szó konkrét fogalmat vagy tárgykört jelöl: például a „kutya” szó denotációja a kutyafélék osztálya. Ezzel szemben a konnotatív jelentés a szóhoz társult nem-lexikai, gyakran kulturális vagy érzelmi asszociációkat jelenti. Például a „kutya” szó konnotációként felidézheti a hűséget vagy a ragaszkodást, míg a „hazug” szó denotatív jelentése az, aki nem mond igazat, konnotatív jelentése viszont erősen negatív – a magyar nyelvben például különböző szószerkezetekkel („jár a szája”, „játssza az esztét”, „világol”, „kamuzik” stb.) jelezhető az ilyen ember megvetése. Hasonlóan, a „haza” szó denotatív módon országot, szülőföldet jelent, de konnotatív értelemben mély érzelmi töltetet hordozhat (elsősorban magyarul, ahol a „haza” = „otthon, felmenők földje”). Ugyanez az angol „home” szóval („otthon”), illetve az ukrán „вітчизна” / „Батьківщина” kifejezésekkel mutatkozó különbségben is megfigyelhető.

A szemantikai irodalomban gyakran szokás elkülöníteni **fogalmi (konceptuális) jelentést** és **asszociatív jelentést** (lásd Leech 1981 elméletét). A fogalmi jelentés a szó lényegi „jelentésrétege”, amit a szótárak próbálnak

leírni (pl. „villa: evéshez használható, rendszerint fémből készült szerszám”). Az asszociatív jelentés az a gazdag repertoár, amit egy–egy szó felidézhet az emberben – például a „villa” esetén: a nagyit idézi, vagy a kertben is hasznosítható kerti villa. Ezt a megkülönböztetést a szakirodalomban gyakran használják, bár inkább terminológiai finomság, és a hétköznapi nyelvben is szóba jöhet: a tanár a diákoknak elmagyarázhatja, hogy a „jelentés” szó lexikai jelentéseihez tartozik a „szótári definíció” és az „érzelmi felhang”.

A további klasszifikációk közé tartoznak a **nyelvi játékok** jelentéstartalmai (pl. metaforikus, ironikus jelentés), a kontextuális jelentések (deixis: itt, most, én, te stb. határozott szerepe), valamint az úgynevezett **mögöttes jelentés** és **implikátúra** – amelyeket később részletezünk a pragmatika témájánál. Szemantikailag beszélhetünk még a *sense* és *reference* (jelentés és kapcsolódás) megkülönböztetéséről Frege nyomán: egy nyelvi kifejezés lehet, hogy más-más „jelentéssel” (értelemmel) bír különböző környezetekben, miközben azonos dologra – azonos jelenségre – utal. Például az angol „morning star” és „evening star” kifejezéseknek eltérő a *sense*-e, mégis ugyanazt az égitestet – a Vénuszt – jelölik denotatíván. Magyarul a „hajnalcsillag” és „esthajnalcsillag” példája hasonló: mindkettő a Vénuszt jelenti referenciában, de más-más fogalmi kifejezéssel. Ukrajnában ezt a jelenséget a *ранкова зоря* és *вечірня зоря* kifejezésekkel szemléltethetjük.

Összefoglalva, a nyelvi jelentés típusai közé tartozik a **lexikai** vs. **grammatikai** jelentés, a **denotatív** vs. **konnotatív** (illetve fogalmi vs. asszociatív) jelentés, továbbá a **sense** és **reference** megkülönböztetése. Ezek a kategóriák összefüggenek: egy szó lexikai jelentése általában tartalmazza denotatív fogalmi összetevőjét, valamint egy adott nyelvi közösségben kialakult asszociációkat (konnotációt). A pragmatikai szemlélet pedig kiemeli, hogy a kontextus, a beszélő szándéka és a hallgató tudása további jelentésrétegeket hozhat létre egy mondat teljes értelmezésében.

8.4. Kompozicionalitás és referenciaprobléma

A jelentés konstruálásának egyik alapelve a **kompozicionalitás**. Ez a hipotézis – széles körben elfogadva – azt mondja ki, hogy egy összetett nyelvi kifejezés (pl. mondat) jelentése **egyszerűbben megérthető részek** (szavak, kifejezések) jelentéséből és az adott **nyelvtani szerkezetből** vezethető le. Másképp fogalmazva: a mondat jelentése a mondatot alkotó szavak jelentéseinek és a bennük lévő grammatikai szabályoknak **összetett alkalmazásából** következik. Ezt Frege posztulátumaként is ismerjük (a logikai szemantikában **Frege-elv**). Például a *nagy* melléknév, a *macska* főnév és a *van* létige jelentése összhangban állva adja meg, hogy az „*A nagy macska van*” azt jelenti, hogy valaki arra utal: létezik egy macska, amelyre igaz, hogy az nagy, és az adott pillanatban jelen van valahol, tehát nem kitalált lény. Ha kicserélünk szavakat – mondjuk az angol „*The big cat is here*” mondatot –, a jelentés analóg módon adódik ki: *The* (határozott névelő), *big* (‘nagy’ jelentésű melléknév), *cat* (‘macska’ jelentésű főnév), *is* (létige), *here* (‘itt’) – ezek együttesen határozzák meg az egész mondat jelentését (‘A nagy macska itt van’).

A kompozicionalitás elve azonban nem jelenti azt, hogy a nyelv minden tartalma *egyszerűen* a részek összessége lenne. Vannak olyan kifejezések, mint az idiómák vagy metaforák, ahol a szó szerinti kompozicionális jelentés nem fejezi ki a tényleges jelentést. Például magyarul a „követni valakit a példájában” esetleg logikusan is értelmezhető a szavak összevonásával, de az idiomatikus „példát mutatni valakinek” nem analóg magyar kifejezés („mutatja a példát”), mégis a köznyelvi jelentés így jön létre. Az angol „kick the bucket” szó szerinti részekből összeálló jelentése („rúgni a vödörbe”) különbözik attól a metaforikus jelentéstől, hogy „meghalni”. Ilyen esetekben a pragmatikai aspektus vezeti el a hallgatót a teljes jelentéshez: tudni kell, hogy ez egy **állandósult szókapcsolat**. Az ilyen jelenségek mutatják, hogy a nyelvi kompozicionalitás elmélete nem nélkülözheti a pragmatikát – a nyelvi

kontextust és a nyelvhasználat szokásait –, de a modern szemantikában általában így is elfogadott *alapjellegű* elv a **kompozicionalitás** elvárása. A kompozicionális szemantika területén működő formális szemantikusok például a matematikai logika eszközeivel írják le, hogyan épül fel a mondatok jelentése komponenseik jelentéséből egy levezető szabályrendszerrel (ld. Montague-grammatika).

A szemantika tárgyalja az **idő**, **aspektus** és **modalitás** kérdéseit is. A magyarban az igekötők (*meg-*, *el-*, *ki-*) gyakran jelzik a cselekvés teljességét (*megírta a levelet* – befejezett; *írta a levelet* – folyamatban lévő). Az ukránban az igeaspektus morfológiailag kódolt (*чумаму* – imperfektív, *почумаму* – perfektív). Az angolban ez inkább igeidőkkel és kifejezésekkel történik (*She was reading the book* vs. *She read the book*).

A **referenciális jelenség** kapcsán a szemantika és a pragmatika is kiemelt témaköröket kínál. A referenciálás a nyelv egyes elemeinek a világban való „irányultságát” vagy „megnevezését” jelenti. Ennek kapcsán beszélünk olyan kifejezésekről, mint a *mutató névmások* és *személyes névmások*, amelyek jelentése a beszédhelyzettől függően változik. Például a magyar „ő” névmás szemantikailag semleges tekintetben ezt jelenti: ‘valaki harmadik személyű, nem az első vagy második’. Ha nincs megadva nemek szerinti megkülönböztetés, a hallgatónak a **kontextusból kell kikövetkeztetnie**, hogy az „ő” férfire vagy nőre utal-e. Ugyanez angolul külön van szabályozva: *he* (férfi), *she* (nő), *it* (semleges). Az ukránban a harmadik személyre szintén három alak van: *він* (férfi), *вона* (nő), *воно* (semleges). Tehát a magyar „ő” általánosabb, pragmatikusan több értelmű jelentést tartalmazhat, amit a beszélőnek kell pontosítania (vagy a hallgatónak kikövetkeztetnie a beszédhelyzetből). Hasonlóan, a helyre és időre mutató névmások (deixisek) – magyarul *itt*, *ott*, *most*, *akkor* – jelentése minden nyelvben a kontextustól függően változik. Az angol *here* és *now*, az ukrán *тут* és *зараз* mind

indexikálisak: csak a beszéd aktuális helyét és idejét jelölik. A szemantika részletesen megvizsgálja, hogy egy mutató névmás formálisan hogyan kapcsolódik a jelöltjéhez (például vannak formális nyelvi modellek a deiktikus kifejezések jelentésére), míg a pragmatika azt kutatja, hogyan látjuk be a beszélő kiindulópontját, amikor halljuk ezeket.

A referenciára példa az ún. **határozott névszók használata**: ha magyarul azt mondjuk: „*A macska felmászott a fára*”, a határozott névelő (*a*) arra utal, hogy van egy konkrét, beszédközösség által ismert macska. Ez a konkrét referens ismerete a hallgatónak is ad némi plusz információt: akár „ott hátul” is láttuk a macskát korábban. Ugyanez angolul is előfordul: „*The cat climbed up the tree*” – mindkét nyelvben a határozott névelő a referens beazonosításában segít. Ugyanakkor az ukránban nincs külön névelőrendszer: a *кишка* szó önmagában is utalhat egy beszédkontextusban ismert macskára, és a határozottságot mondat szerkezet vagy a beszélő hangsúlya is jelezheti. Így a nyelvkontrasztion keresztül is érdemes szemléltetni, hogy a referenciális kifejezések (és a nyelvtani eszközök, mint a névelők vagy birtokos szerkezetek) hogyan változnak nyelvenként. A pragmatika itt azt vizsgálja, a hallgató hogyan találja meg a beszélő által gondolt konkrét referens(ek)e(t) a beszédhelyzet és a nyelvi formák együttesének alapján.

Összefoglalva, a kompozicionalitás elve és a referenciálás kérdései a szemantika alapkérdései közé tartoznak. A kompozicionalitás megmondja, hogyan épül fel a jelentés a részek alapján; a referenciálás pedig azt, hogy egy-egy kifejezés milyen konkrét dolgokra utal. E témakörökben különböző jelentéseméletek dolgoznak ki rendszereket, amelyekről az alábbiakban olvashat.

8.5. Jelentéseméletek

A **jelentéseméletek** a nyelvi jelentés természetét és szerveződését próbálják leírni különböző szempontból. A szemantikai kutatások során többféle főbb irányzat alakult ki, amelyek némelyike egymással is versengő nézeteket

képvisel. A hagyományos filozófiai megközelítés *referencialista* vagy *tartalom-elméleti* alapokon nyugszik. Például Frege és Russell nézetei szerint a kijelentések jelentését az határozza meg, hogy mely állítások igazak, illetve mely objektumokra utalnak. Ebből bontakozott ki az ún. **igazságfeltételes szemantika** (Tarski, Davidson): a mondatok jelentését az határozza meg, hogy milyen valósági viszonyok esetén válnak igazzá, milyen „lehetséges világokban” valósak. Például az „*A macska az asztalon van*” jelentését úgy értelmezzük, hogy igaz a kijelentés akkor – és csak akkor –, ha létezik egy macska és egy asztal, és az adott világban a macska rajta van az asztalon. Az ilyen szemantikák rendre matematikai formalizmussal (logikai modelltechnikával) dolgoznak.

Ezzel párhuzamosan fejlődött ki a **kognitív szemantika** is (Lakoff, Fillmore és mások munkái), amely a jelentést a mentális reprezentációk és koncepciók szintjén vizsgálja. Eszerint a szavak és mondatok jelentése a beszélők fejében meglévő **fogalmi struktúrákból** és **metaforákból** áll össze, és a nyelvtan csak tükrözi a kognitív szerveződést. Például Lakoff munkássága rávilágít, hogy számos absztrakt fogalom (például idő, életút) elsődlegesen térbeli vagy fizikai metaforák segítségével van strukturálva a gondolkodásban, és a nyelv is gyakran ilyen metaforákat tükröz (például „az időnk fogy”, „az út elejétől a végéig”). Szilágyi N. Sándor *Hogyan teremtsünk világot?* című művében részletesen tárgyalja a kognitív szemantika és a metaforák szerepét, hangsúlyozva, hogy a jelentés nemcsak leképeződés a valóságra, hanem aktívan létrehozza a mentális világot. Magyar példával szemlélítve: a „magas lóról beszél” kifejezés metaforikus jelentése (‘fennköltten vagy büszkén nyilatkozik’) nem fogható meg pusztán a szóösszetétel szó szerinti jelentéséből, hanem egy kulturális metaforából ered. Az angol „to go through the roof” (‘átmegy a tetőn’) hasonló metaforikus jelentést hordoz a düh kifejezésére.

Emellett létezik a **formális szemantika** is, amely a Montague-féle megközelítést folytatja: itt a jelentést logikai formákra vezetik vissza, és a

természetes nyelvet precíz formális nyelvvé modellezik. A generatív grammatikák keretei között az 1970-es évektől terjedt el az a nézőpont, amely szerint a nyelvtan szabályai egyenesen megadják a jelentés dekompozícióját (például disztribúciós szemantika).

Nem hagyhatók említés nélkül a **strukturalista szemantikák** sem: Saussure óta tudjuk, hogy a jelentés sokszor kapcsolatban áll a rendszer többi elemével (pl. rokonértelműekkel, ellentétesekkel). Jakobson és mások szerint minden szó értelme részben a nyelv rendszerében elfoglalt helyéből fakad. Például a magyar „hideg” és „meleg” kölcsönösen meghatározó ellentétek, egy-egy szó jelentése ezekben a párhuzamokban kristályosodik ki. Az ilyen szemantikák a jelentésszintet a lexikonnak és kapcsolatainak hálójaként vizualizálják.

A **jelentés használatalapú (pragmatikai) elméletei** Wittgensteintől és H.P. Grice-től erednek: ezek szerint a jelentés nemcsak a belső tartalmakban, hanem a nyelvhasználat szabályaiban, konvenciójában és a kommunikációs interakciókban is rejlik. Grice klasszikus elmélete szerint a beszélői implicit értelmezésben részt vesz az úgynevezett együttműködési elv és a maximák alkalmazása (lásd később).

A modern szemantikában a reprezentációk sokfélesége miatt gyakran beszélünk **jelentéselméletekről** többes számban is: lehetőségelméleti szemantika, kognitív szemantika, korpuszokon alapuló szemantika (disztribucionális modellek) stb. Fontos kiemelni: nincs egyetlen, mindent megoldó elmélet – a nyelvi jelentés sokszínű, ezért több elmélet is hozzájárul tudásunk gazdagításához. Érdeemes legalább megemlíteni a legfőbb irányzatokat: a hagyományos (formális, logikai) szemantikát, a kognitív szemantikát (metaforák, fogalmi térképek), valamint a pragmatikai szemantikát (Grice, Austin, Searle). Ezek mind kiegészítik egymást abban, hogyan értsük a nyelv jelentéstartalmát.

8.6. Kontextus, szándék és pragmatikai jelentés

A pragmatika központi kérdése, hogy a nyelvi jelentést hogyan formálja a **beszédfolyamat kontextusa** és a **beszélő szándéka**. A kontextus többféle forrásból táplálkozhat: a konkrét beszédhelyzet fizikai környezetéből (pl. idő, hely, jelenlévő tárgyak, személyek), a korábbi diskurzusból (mi hangzott el a beszélgetésben korábban), a kulturális tudásból (közös ismeretek, nyelvi konvenciók) és a nyelvi kontextusból (az előző és utána következő mondatokból). Egy utaló névmás értelmezése például erősen függ a korábbi diskurzustól: ha a tanteremben a tanár azt mondja, „A fiú felállt és felvette a *könyvét*”, akkor tudjuk, hogy az „a könyvét” kifejezés a már említett fiúra és az ő könyvére vonatkozik. A pragmatika megvizsgálja, hogyan használjuk fel a környezeti és diskurzus-információkat a jelentés kiegészítésére.

Ezekkel együtt a **beszélő szándéka** (illokúciós szándék) is hatalmas szerepet kap. A hagyományos szemantikában egy mondat jelentése csupán azt mondja meg, hogy „mi van leírva”, míg a pragmatika azt elemzi, hogy a beszélő mit akart *általában mondani* vagy elérni vele. Például az angol kérdés, „Can you close the window?” eredetileg arról szól, hogy a hallgató technikailag képes-e az ablak becsukására. Szemantikailag ez egy egyszerű képességkérdés. Pragmatikailag azonban (ha egy hideg kinti szellőben mondjuk egy fázós embernek) ezt a kérdést általában udvarias kérésként értjük: a valós cél az ablak becsukatása. Ugyanígy, a magyar „Ideadnád, kérlek, a könyvet?” kérdés sem a könyvadás megengedhetőségéről vagy szándékáról érdeklődik, hanem egy barátságos kérés. A beszélő a mondat formális jelentésén felül implikálja („arra kéri a hallgatót”) az ablak becsukását, a könyv odanyújtását. A pragmatikai jelentés tehát magába foglalja a **beszélői szándékot és a hallgatói olvasatot**, amely túlmutat a szó szerinti tartalmon.

A **kontextus és pragmatika** kérdéskörébe tartozik továbbá a *jelentés kétértelműségének elkerülése*. Ha egy mondat többféleképpen is értelmezhető

(homonímia, szintaktikai szerkezetváltás, intonáció stb. miatt), a hallgató kontextusbeli tudása és a beszélői elvárások segítik a megfelelő értelmezés kiválasztását. Például magyarul a „Péter meglőtte a fiát a kertben” mondat nem teljesen egyértelmű önmagában: ki volt a „kertben” – Péter vagy a fia, esetleg mindketten? Ha a beszélő angyali hangon mondja ki, az implikálhat családi tragédiát, de ha nevetve („imígyen mondva”), talán csak lövésnek álcázott játék volt. A nyelv **logikai-formai szerkezete** (kötőszavak, szórend) és a **kontextus** közösen adják meg a végső értelmezést.

Különösen fontos a **deixis** (hely- és időbeli kifejezések, személyes névmások) felismerése. „Nyelvi eszközök, amelyek a beszéd környezetére utalnak” – így definiálja Morris a pragmatikai jelentés egy részét. Például a magyar „ez” vagy az angol „this” mindig valami beszéd közben megmutatott vagy éppen szóban említett dologra vonatkozik, és a pragmatika vizsgálja, mit jelöl ki a beszélő (fizikai tárgyat, hallgatói gondolatot stb.) a mutatónévmással. Az ukránban a „це” és a „той” mutatónévmásoknál ugyanez a helyzet. A kontextust a hallgató dönti el, de a pragmatika leírja a lehetséges megfeleléseket.

Emellett a beszélői szándék részét képezik a **rejtett jelentések** – például **implikaturák** –, amelyeket az együttműködési elv és Grice-i maximák segítségével értelmezzünk. Implikatura az, amikor egy mondat több információt sugall, mint amit explicit kimond. Például a magyar „Néhány diák sikeresen vizsgázott” mondat implikálhatja, hogy „nem minden diák vizsgázott sikeresen” (mert Grice mennyiségi maximájának elve szerint, ha valaki csak „néhány”-ról beszél, az nem mindenkit takar). Angolul a „Some of the students passed the exam” ugyanezt sugallja. Ukrán példával: „Деякі студентів склали іспит” (‘Néhány diák letette a vizsgát’) a beszédmódbeli konvenció miatt implikálhatja a teljes siker hiányát. Ilyen jelenségeket részletesen a következő alfejezetben tárgyalunk.

Összefoglalva, a pragmatika a kontextus és a beszélő szándéka alapján kiegészíti a szemantikai tartalmat. A kontextus lehetővé teszi, hogy a mondatok ne csak „üres halmazszók” legyenek, hanem konkrét értelmezést kapjanak. A beszélői szándék pedig igazán emberivé teszi a nyelvet: a „szavakon túlmutató” üzeneteket, kérdéseket, kéréseket, parancsokat, indirekt kéréseket is megtaláljuk a diskurzusban.

8.7. Implikátúra és Grice-i maximák

Az emberi beszélgetésekben gyakori, hogy a beszélő nem mond ki mindent szó szerint, hanem ráutalásokat, sejtetéseket fogalmaz meg. Ezeket a többletjelentéseket, amelyeket a beszélő önkéntelenül vagy szándékosan nem mond ki nyíltan, **konverzációs implikátúráknak** nevezzük. A klasszikus elmélet ezt Grice nevéhez fűzi: Grice szerint egy jó kommunikáció során mindkét fél követi az *együttműködési elvet*, amely **négy alapvető maximában** fogalmazódik meg:

- 1) **Minőségi (Quality) maxima:** ne mondj olyasmit, amiről nem hiszed, hogy igaz, illetve ne mondj olyasmit, aminek a bizonyítékát nem tudod felmutatni! Tehát feltételezik, hogy a beszélő őszinte és igazolható normákat követ. Ha valaki szándékosan megszegi ezt (például túlzásokat használ vagy szemantikai félrevezetést ad), az a hallgatót arra készíti, hogy a kimondott szöveg szó szerinti értelmén túl plusz jelentést keressen.
- 2) **Mennyiségi (Quantity) maxima:** legyél informatív annyira, amennyire szükséges – ne tégy szándékosan túl hosszú vagy túl rövid állításokat! Például, ha egy diák arról kérdez, mennyi tananyag maradt hátra, a tanár arra számít, hogy tudni akarja a téma teljes lefedettségének arányát. Ha a diák csak annyit mond: „Megírtam a feladatok felét,” a hallgató arra következtethet, hogy a „feladatok fele hátravan” (implikált információ), mert a beszélő minőségi

kommunikációt vár. Az angol „I ate some of the cookies” (‘Megettem néhány sütit’) mondat is mennyiségi implikaturát kelt: a „néhány” szó az egyik nyelvben („some”) általában a nem teljes kihasználást, vagyis a „nem mind” jelentést sugallja, s ebből arra következtet a hallgató, hogy neki is maradt a sütiből.

- 3) **Relevancia (Relation) maxima:** legyél releváns az adott témához kapcsolódóan! Magyarán: ne térj el a tárgytól! A beszélgetők azt feltételezik, hogy minden hozzászólás hasznos és aktuális a beszélgetés szempontjából. Ha valaki például azt kérdezi, „Hányan jelentkeztek a konferenciára?”, és a válasz erre: „Nagyon érdekes könyveket írtam a szakkönyvek közül is” – akkor a relevancia maximáját megszegi. Ezek az esetek gyakran humorforrások (az irreleváns válasz viccnek tűnik), vagy azt jelzik, hogy a beszélő nem akar válaszolni (bojkottra utal). Magyarul vicces példa, mikor egy kérdésre teljesen más témát kezdünk fejtegetni. Ha anyuka megkérdezi: „Minden gyerek alszik már?”, a gyerek viccesen válaszolhatja: „Az a vacsorám volt, mama!” – ezzel a minőségi és relevancia maximákat is megsértő szójátékot csinálva.
- 4) **Mód (Manner) maxima:** légy világos, tömör és rendezett! Kerüld a homályos vagy kétséges megfogalmazásokat! Ha a beszélő nem felel meg ennek (pl. túl sokáig kerülgeti a témát vagy zavarosan beszél), az a hallgatót további gondolatokra sarkallhatja – például a kétértelműség szándékos fenntartására vagy valamilyen stílári hatásra. Egy gyakori példa erre az irónia, amelynél a beszélő úgy mond ki valamit, hogy közben a szó szerinti jelentés ellenkezőjét gondolja: angolul például a „What a beautiful day!” (Milyen csodás nap!) esős, borongós időben ironikus, vagy magyarul „Hát ez remekül sikerült!” akkor, ha valami elromlott. Itt a szó szerinti

jelentés és a kimondott állítás között ellentét van, és a hallgató a maximák (különösen a mennyiségi és minőségi) megsértését észlelheti: miért is hazudna a beszélő?

A maximák alapján alakíthatók ki **konverzációs implicitások**. Ha valaki megszegi a mennyiségi maximát például a következővel: „Pétert meghívtuk a születésnapomra”, implikálhatja azt, hogy „több embert is meghívtunk” (különben miért említené, hogy Pétert meghívták). Ezt a hallgató kiolvassa: a beszélő azért említi „Pétert”, mert ő például fontos számára – talán izgatott, hogy van-e más is a bulin. Ha a minőség maximát szegik meg, pl. a beszélő túlzást használ vagy igazolatlan állítást mond („Felejthetetlen este volt, mert Pétert is láttam” – itt a hallgató gyaníthatja, hogy a szónok nem teljesen őszinte, vagy talán csak udvariasságból mondta ezt). Ha a relevancia maximát megszegik (egy kérdésre irreleváns választ kapunk), a hallgató összefüggéseket keres (pl. a válasz tartalmából következtet a valódi üzenetre). A mód maximát sértő kifejezések, homályos mondatok inkább zavarosságra vagy költői célra utalhatnak.

Ezeket a jelenségeket a pragmatikai szakirodalom részletesen elemzi. Mindegyik nyelvben találunk speciális eszközöket az implicitikus jelentésadásra: udvarias modalitást (angol „could you...?”, magyar „kérlek”), ritmikai-melódiai jeleket (például felhívószintaktikus jelölés), fix formulákat (magyar „ugye”, „hát...”) stb. Minden nyelvben vannak hasonlóságok és eltérések abban, hogyan adjuk át a finom, kimondatlan információkat. Fontos látni, hogy az implicitásokat a hallgató hozza ki: mert a beszélő betart egy „titkos” együttműködési szabályt, a másik pedig feltételezi, hogy betartja. Így hát a Grice-i maximák elmélete rávilágít arra, hogy a pragmatika kerete épp abban áll, hogyan következnek többletjelentések a „jó beszélgetés” szabályaiból.

8.8. Beszédaktus-elmélet

A pragmatika egyik alappillére a **beszédaktus-elmélet**, amely szerint a nyelvi kifejezések használata önmagában is lehet cselekvés. Austin (1962) és Searle (1969) klasszikus gondolatai szerint minden mondat nem pusztán igaz/hamis állítás lehet (konstatívum), hanem gyakran valamilyen **akaratot, cselekvést is kifejez** (illokúció). Austin megkülönbözteti a mondat *lokúciós aktusát* (a kijelentés fizikailag kimondását, a hangkibocsátást), az *illokúciós aktust* (a beszélő által végrehajtott cselekvést, pl. kijelentés, kérdés, parancs, ígéret), valamint a *perlokúciós aktust* (a hallgatóra gyakorolt hatást, pl. meggyőzés, megrémülés).

Searle tovább bontja a mondatok funkcionális típusait: szerinte öt fő beszédaktus-típus létezik:

- 1) **Prezentációs/Asszertív (képviselési) aktusok:** amikor a beszélő valamit állít vagy leír a világ állapotáról – például kijelentések, feltételezések. Pl. angolul: „*Peter is at home*” (közlés, kijelentés); magyarul: „*Esik az eső.*” – a beszélő valós állapotot ír le; ukránul: „*Він вже пообідав*” (‘Ő már megebédelt’) – szintén kijelentő mondat.
- 2) **Direktív/Parancsoló aktusok:** amikor a beszélő a hallgatót cselekvésre ösztönzi, pl. kérdés, parancs, tanács. Angolul: „*Please open the window*”; magyarul: „*Nyisd ki az ablakot, kérlek*”; ukránul: „*Будь ласка, відчини вікно*” (‘Kérlek, nyisd ki az ablakot’). Ezek formailag utasításnak hangzanak, de pragmatikailag udvarias kérések.
- 3) **Bizonyos/elkötelezési aktusok:** amikor a beszélő ígéretet, fogadalmat tesz vagy vállalást tesz (elkötelezi magát valamire). Pl. angolul: „*I will finish the report by tomorrow*” (ígéret); magyarul: „*Kifizetem a tartozásomat holnap*” – ez egy elkötelező ígéret; ukránul: „*Я обіцяю здаму звіт завтра*” (‘Megígérem, hogy holnap beadom a jelentést’). Ezen mondatok illokúciója vállalás.

- 4) **Expresszív aktusok:** amikor a beszélő saját érzelmét, értékelését fejezi ki (köszönet, bocsánatkérés, dicséret, bánat stb.). Pl. angolul: „*I’m so sorry for your loss*” (sajnálkozás); magyarul: „*Nagyon sajnálom a történeteket*”; ukránul: „*Бу́дьяме за незручності*” (‘Elnézést a kellemetlenségért’). Itt a beszélő a saját érzelmi állapotáról tájékoztat vagy fejez ki empátiát mások érzései iránt.
- 5) **Deklaratív aktusok:** amelyek olyasmiről mondanak ki, ami ténylegesen megváltoztat valamit a világban pusztán kimondás hatására. Austin híres példája: egy lelkész kimondhatja egy pár felett: „*Ezennel titeket házastársakká nyilvánítalak*”, és ezzel ténylegesen házasságot köt; egy bíró azt mondhatja: „*30 év fegyházra ítélem*”, és ezzel hivatalosan elítél valakit, s mintha ezzel a mondattal becsukta volna a börtön kapuját. Példa: „*Ezennel a kék sarokban szereplő versenyző lett a győztes*” – ha hivatalosan kijelenti egy bíró a mérkőzés után. Ezekben a mondatokban a forma és a funkció szoros egybeesése látható.

Az angol és magyar ígérek, kérdések gyakran villámgyorsan váltanak át udvarias formákba. Például egy angol kérdés „*Could you...?*” formájú szerkezete itt a modális segédige udvariasságán is osztozik (pragmatikai dimenzióban), vagy magyarul a „*tudna*” vagy „*kérem*” szó használata. A különbség az, hogy angolul általában nem jelölnek formális magázást külön névmással, míg magyarban van „*Ön*”, „*maga*”. Az ukránban a „*vi*” és „*ty*” forma közötti váltással modális finomságot fejeznek ki („*Vi*” formálisan ‘Ön’), amely angolra inkább más udvariassági stratégiákkal fordítható.

A **beszédaktus-elmélet** eredetileg a beszélők cselekvő kommunikációjára koncentrál, és rámutat arra, hogy nemcsak tartalmilag közlünk, hanem magatartásokat is végrehajtunk. Egy mondat tehát egyidejűleg tartalmazhat például kijelentést és kérést is („*Meg tudná adni a kölcsönt?*” – itt a kérés illokúciója van egy kérdés formájában). A pragmatika abban is segít, hogy egy

adott nyelven belül a beszédaktusok lehetségesek vagy nem a formális szintaxis, intonáció és gesztusok kombinációjával. Például a különböző nyelvek más-más eszközöket használnak az indirekt beszédaktus kifejezésére (pl. feltételes mód, modális segédige, hangnem).

Összefoglalva, a beszédaktus-elmélet szemléletében a kommunikáció műfaji és szociális funkcióira is figyelünk: a *hol mondjuk ki, kinek, milyen céllal* szituáció is befolyásolja a jelentést. Ez a megközelítés kiegészíti a szemantikai szempontot azzal, hogy hangsúlyozza: a nyelvtani szerkezetű jelentés mellett **mi, beszélők is aktív alakítói vagyunk a jelentésnek** cselekedeteink révén.

8.9. Szemantikai és pragmatikai jelenségek példákon keresztül

A jelentés és használat fenti elméleti megkülönböztetéseit számos nyelvi jelenség példázza. Nézzünk többféle példát magyar, angol és ukrán kontextusban, amely szemantikai és pragmatikai különbségeket illusztrál.

1. Azonos szó, több jelentés (poliszémia, homonímia). Gyakori, hogy egyetlen lexéma több összefüggő vagy különálló jelentést hordoz. Például a magyar „*fekete*” szó alapértelme egy sötét szín, de átvitt értelemben mondhatjuk valakire például: „*Nagyon fekete a humora*”, utalva arra, hogy sokak számára nem vicces. Ez egyfajta metaforikus jelentésbővülés. Angolul a „*blue*” hasonlóan jelenti a kék színt, de szlengként jelenthet szomorúságot is („*feeling blue*” = szomorúnak lenni). Ukránul a „*блакитний*” és „*синій*” két külön szó a kék két árnyalatára, de a metaforikus értelmezésnél is a „*синій*” használatos („*kék*” = depresszív hangulat). Itt a szemantikai jelenség (poliszémia) szemlélteti, hogy a kultúrközösség hogyan kapcsolja össze a színt és a hangulatot – pragmatikailag pedig azt, hogy mikor értjük szó szerinti vagy átvitt értelemben.

2. Szó szerinti vs. implicit jelentés (pragmatikai elvonatkoztatás).

Előfordul, hogy egy mondat szó szerinti igazságtartalma eltér a feltételezett üzenettől. Például mindhárom nyelven használunk udvarias, kérdő

mondatszerkezeteket felszólító szándékkal. Magyarul mondhatjuk: „*Nem zárnád be az ajtót, kérlek?*” – szó szerint ez egy kérdés, de pragmatikailag inkább kérés vagy udvarias parancs. Angolul: „*Would you mind closing the door?*” – hasonlóan udvarias kérelem. Ukránul: „*He miz bu tu vidchynutu vikho?*” (‘Nem tudnád kinyitni az ablakot?’ – valójában felszólítás). Ezek mindegyike demonstrálja, hogy a pragmatika szerint a nyelvhasználat és udvariasság nagyobb szerepet játszik a jelentéskonstrukcióban, mint a szó szerinti szemantika. A hallgató logikai-grammatikai értelmezés alapján nem érti, hogy miért nem csukom be vagy nyitom ki ténylegesen az ajtót vagy ablakot, de a pragmatika tudományával helyesen értelmezi, hogy ez egy kérés.

3. Metafora és idiómák (jelentésszintű kiegészítés). Ezek a jelenségek a szemantika határain is túlmutatnak. A magyar „*rátesz egy lapáttal*” kifejezés szó szerint nem értendő (nem szó szerint lapátolásról van szó), hanem azt jelenti, hogy valaki még rosszabbat tett egy amúgy is kedvezőtlen helyzetben. Ez idiomatikus, kontextusfüggő jelentésképzés, amit a hallgatónak ismernie kell. Angolul hasonló: „*to put a cat among the pigeons*” – magyar megfelelője a „*farkast ereszt a bárányok közé*”. Ukránban: „*вишненькою на торти*” (‘meggy a tortára’ – hasonlít a magyar „*hab a tortán*” kifejezésre). Ezek főként pragmatikai kultúrafüggő elemek, de a szemantika megadja a szükséges jelentésbeli keretezést hozzá.

4. Hamis barátok és szóhasználat. A nyelvek között gyakran találunk olyan hasonló alakú szavakat, amelyek jelentése eltér. Például az angol „*sensible*” magyar megfelelője nem a „*szenzibilis*” (érzelmes) szó lesz, hanem az „*értelmes, józan*”. A magyar „*újság*” angol megfelelője „*newspaper*” és nem „*journal*”, ami inkább tudományos lap, folyóirat. Ezek szemantikai különbségek, amelyeket a nyelvtanulóknak a pragmatikai kontextus figyelembevételével kell tisztázniuk.

5. Polaritás és kontextuális jelentés. Gyakori szemantikai jelenség, hogy a tagadások és kérdő szerkezetek visszavetik a jelentést. Például az angol „*I*

did not see John” mondat tagadást fejez ki. Magyarul: „*Nem láttam Jánost*”, ukránul: „*Я не бачив Івана*”. A pragmatika itt azt vizsgálja, hogy miért is tagad valaki – lehet, hogy rejtett módon valójában el akarja mondani, hogy „furcsállom, hogy te azt mondod, nem láttad Jánost” (diszkurzív logikai finomítás). A nyelvek bonyolultabb rendszerei (például a logika szemantikájában az implikációk és a többtagú tagadás) mind egyaránt részei a szemantikának, miközben a pragmatika segít az árnyalatok kibontásában.

6. Közvetett utalások és indirekt beszédaktusok. A pragmatika és szemantika határán mozog, amikor egy mondat szó szerint egy dolgot állít, közben a beszélő teljesen másra céloz. A magyar „*Víz van?*” kérdés például szó szerint a víz jelenlétét firtatja (például egy vízcsap előtt állva egy lepukkant szállodában), de ha valaki fáradtan csak annyit mond: „*Víz van?*”, akkor inkább azt jelenti: „*Adj vizet!*”, közvetett kérelem. Az angol „*Is the window open?*” hasonló eset lehet: a fázó ember esetleg arra kér ezzel, hogy csukd be az ablakot.

7. Nyelvi konvenciók és kulturális kódok. A szemantika és pragmatika közti határmezsgyébe tartozik a nyelvek közötti formális különbségek kezelése. Például a magyar „*jó napot*” üdvözlési formát a társadalmi konvenciók hatására csak találkozáskor használjuk. Ez nem logikai állítás, hanem szociolingvisztikai pragmatikai szabály. Angolul a „*How are you?*” üdvözlő formula (amelyre választ szinte mindig „*Fine, thanks, and you?*” formában adunk) is ilyen tipikus példa: maga a mondat látszólag kérdés (szó szerinti jelentése: ‘Hogy vagy?’), de konvencionálisan nem válaszolunk rá részletesen, amikor egy ismerőssel találkozunk – ránk nézve ez egy köszönés. Ukránban a „*Як справи?*” (‘Hogy vagy?’) is hasonló, de válaszadásban, illő kifejezésekben vannak saját szabályai (pl. „*Добре, дякую, а у вас?*” – ‘Jól, köszönöm, és Ön?’ – formális). Ez is gyakorlatilag a szemantika és pragmatika együttműködése.

8. Többynyelvű példák. Hasznos összehasonlítani, hogyan adódnak át a jelentések a nyelvek között. Például az angol *house* szó feleltethető meg a

magyar *ház*-nak, és az ukrán *будунок* szó ugyanazt fedi le. Ugyanakkor a magyar *lakás* és az angol *flat/apartment* nem esik egybe, mert az *apartment* inkább a több lakásos épület egyik lakását jelenti, míg a magyar *lakás* mindkettőt leírja. Ha valaki magyarul azt mondja: „*Külön házban lakom*”, az utalhat arra, hogy nem panellakásban él, míg angolul az „*I live in a separate house*” is hasonló, ukránul a „*Я живу у власному будинку*” (‘saját házban’ = nem bérlakás) mondattal lehet kifejezni.

Mindezek a példák azt szemléltetik, hogy a **szemantikai jelenségek** (szavak, szószerkezetek fix jelentésrétegei, mint a lexikai definíciók vagy a szó szerinti jelentés) és a **pragmatikai jelenségek** (kontextusfüggő értelmezések, implicit kommunikációs tartalmak) együtt alakítják ki a **végleges üzenetet**. Egy szemantikai szempontból világos mondat is lehet pragmatikailag többértelmű vagy burkolt, ha a helyzet, intonáció, gesztus, beszélői attitűd alapján többletinformációt adunk hozzá.

Összefoglalásként elmondhatjuk, a szemantika és a pragmatika együtt ad teljes képet a jelentésről. A szemantika a szó szerinti, rendszerbe ágyazott jelentést vizsgálja: hogyan épül fel a jelentés a szavakból és a mondat szerkezetből, milyen logikai viszonyok és jelentéskomponensek működnek. A pragmatika pedig azt mutatja meg, hogyan alakítja át, egészíti ki vagy éppen módosítja ezt a jelentést a kontextus, a beszélő szándéka és a közös tudás. E két terület ismerete nemcsak elméleti szempontból fontos, hanem a mindennapi nyelvhasználat megértéséhez is: segít felismerni, mi van „benne a mondatban”, és mi az, ami „csak” a helyzetből következik.

IX. NYELVROKONSÁG ÉS NYELVCSALÁDOK

9.1. Bevezetés a nyelvrokonság fogalmába

A Földön ma beszélt mintegy 7000 nyelv rendkívüli változatosságot mutat, mégis sokuk között származási kapcsolat fedezhető fel. A **nyelvrokonság** azt jelenti, hogy bizonyos nyelvek közös ősnnyelvből fejlődtek szét az idők folyamán. Ezt a közös eredetet leggyakrabban egy **családfa** metaforájával szemléltetjük: a nyelvek egy **nyelvcsalád** „tagjai”, amelyek egy hajdan beszélt alapnyelvből, mintegy „ősanyanyelvből” váltak külön nyelvekké. Így például nyilvánvaló, hogy a francia, spanyol, olasz és a többi újlatin nyelv mind a latin nyelvből származik – ezek **leánynyelvek**, a latin pedig a **szülőnyelv** számukra. A családfa-modellben a rokonság fokai is megjelennek: a közeli rokon nyelvek **testvéرنyelvek** (például az olasz és a spanyol egymás „testvérei”), míg távolabbi ágakon unokatestvéri viszonyt képzelhetünk el. A nyelvrokonság fogalma tehát a nyelvek genealógiai, vagyis leszármazás szerinti osztályozását jelenti, szemben más hasonlóságokkal, amelyek nem közös eredetből fakadnak.

Már a 18. században felismerték, hogy a világ számos nyelve közös eredetű csoportokat alkot. **Sir William Jones** angol tudós 1786-ban vetette fel híres hipotézisét, miszerint a klasszikus nyelvek (mint a latin és a görög) és az indiai szanszkrit egyazon közös ősnnyelvből eredhetnek. Ez a gondolat adta az ösztönzést a történeti-összehasonlító nyelvészet kialakulásának. A 19. század elejére a nyelvészek már elegendő bizonyítékot gyűjtöttek annak kimutatására, hogy Európa és Ázsia számos nyelve valóban egy közös alapnyelvből származik. Ezt az újjáélesztett ősnnyelvet nevezték el **proto-indoeurópai nyelvnek**, mivel ebbe a családba tartozik az európai nyelvek többsége és számos dél-ázsiai nyelv. A nyelvrokonság gondolatát hamar kiterjesztették a világ más részeire is, és sorra azonosítottak további nyelvcsaládokat.

Fontos hangsúlyozni, hogy a **családfa metaforát** nem szabad túlságosan is szó szerint érteni. A nyelvek változása nem olyan egyszeri és pontosan datálható „születési” esemény, mint ahogy a családfa sugallja. Egy nyelv nem egyik napról a másikra válik két külön nyelvvé, és az **alapnyelv** megszűnése sem feltétlenül éles határvonal. A nyelvváltozás folyamata folyamatos és fokozatos: egy anyanyelvi közösség különböző csoportjai idővel úgy eltávolodhatnak egymástól, hogy beszédük már két (vagy több) külön nyelvnek számít. Közben azonban a különvált nyelvek továbbra is hathatnak egymásra. A nyelvcsaládfa ágai sem fejlődnek teljes elszigeteltségben: a későbbi érintkezések révén rokon nyelvek ismét kölcsönösen befolyásolhatják egymást. Például az angol nyelv germán eredetű ugyan, de a történelem során erős francia (újlatin) hatás érte, így szókincsének nagy része latin eredetű jövevényszó. Az ilyen hatások nem jelentik a rokonsági kapcsolat megváltozását – inkább a nyelvek **konvergenciáját** (egymáshoz közeledését) mutatják a **divergencia** (szétválás) mellett. A nyelvek fejlődése tehát nem mindig sima, elágazó vonalú folyamat, hanem bonyolult hálózat, ahol a genetikai rokonság mellett areális és tipológiai hasonlóságok is megjelennek. Ennek ellenére a családfa-modell máig hasznos eszköz a nyelvrokonság szemléltetésére, ha tudatában vagyunk a korlátainak.

A nyelvrokonság megállapítása a nyelvtudomány egyik legizgalmasabb feladata, mert a nyelvek mélyebb rétegeiben őrzött emlékek alapján a népek őstörténetéről, vándorlásairól is képet kaphatunk. A továbbiakban áttekintjük, hogyan dolgoznak a nyelvtudósok a nyelvrokonság bizonyításán, milyen nyelvcsaládokat ismerünk, és konkrétan hová sorolható a magyar, az angol és az ukrán nyelv ebben a rendszerben.

9.2. A történeti-összehasonlító nyelvészet módszerei

A nyelvek rokonságának bizonyításához a nyelvészek a **történeti-összehasonlító módszert** alkalmazzák. Ennek lényege, hogy több nyelv szavait és nyelvtani formáit **szisztematikusan összehasonlítják**, és keresik a rendszeres **hangmegfeleléseket** és hasonló alaktani elemeket. Fontos kiemelni, hogy a nyelvészek nem hasonlóságokat keresnek, hanem **szabályos megfelelések** alapján vonják le következtetéseiket. Ha elegendő szabályszerű egyezést találnak, arra következtetnek, hogy ezek a nyelvek egykor egy közös nyelvet alkottak. Ilyenkor a megállapított egyezések alapján megpróbálják **rekonstruálni** azt az egykori alapnyelvet, mintha egy képzeletbeli nyelv „ősi” szótárát és nyelvtanát alkotnák újra. Az így visszakövetkeztetett, már nem beszélt nyelvi alakokat csillaggal (*) jelölik a szakirodalomban. Klasszikus példa erre a latin **pater* (apa) szó rekonstruált indoeurópai őse, a **pH₂tér* (egyszerűsítve *pater*), amelynek leszármazottai a latin *pater* mellett megtalálhatók a görög *patér* (πατήρ) és a szanszkrit *pitár* (पितृ) szavakban is. Mivel ezek a megfelelő hangalakú szavak ugyanazt jelentik és szabályos hangváltozásokkal vezethetők vissza egy közös formára, ez erős bizonyítéka annak, hogy a latin, görög, szanszkrit és sok más nyelv egy indoeurópai alapnyelvből ered.

A **nyelvészek** körültekintően választják ki az összehasonlítandó szavakat és elemeket. Elsősorban az **alapszókincs** elemeit vetik össze (amilyen például a testrészek, természeti jelenségek, alapigék, rokonságnevek), mert ezek változnak a legkevésbé az idők folyamán, és kisebb eséllyel cserélődnek le idegen hatásra. Ezzel szemben a kultúrához, technológiához kötődő szavak könnyen vándorolnak nyelvről nyelvre – gondoljunk csak arra, hogy a magyarban is rengeteg nemzetközi műveltség szó van (pl. *telefon, ideológia, forma, sport*), amelyek alapján téves lenne rokonságot megítélni. A nyelvrokonság bizonyítékai tehát **szisztematikus és öröklött hasonlóságok** kell legyenek, nem egyszeri véletlen egyezések vagy kölcsönszavak. Például önmagában az, hogy a magyar *ház* és az

angol *house* szó hasonlít a hangzásában és jelentésük is egyezik, még nem jelent rokonságot – ez csak véletlen egybeesés. Ugyanakkor a magyar *kéz* és a finn *käsi* szó egyezése már a finnugor nyelvrokonság egyik klasszikus bizonyítékának számít, mert a két nyelv alapszókincsének része, és rendszeres hangmegfelelés (magyar *é* ~ finn *ä*) áll fenn közöttük.

A történeti nyelvészet hagyományos eszköztárának része az is, hogy a nyelvészek megpróbálják megrajzolni az egyes nyelvcsaládok **családfáit**: vagyis feltérképezik, hogy a közös ősből hogyan váltak le fokozatosan az egyre különbözőbbé váló nyelvváltozatok. Ezt a modellt **August Schleicher** német nyelvész dolgozta ki a 19. században, aki a nyelvekre mint élőlényekre tekintett, amelyek születnek, növekednek (fejlődnek) és elhalnak. Schleicher **családfa-elmélete** máig hatással van a nyelvtudományra. A nyelvcsaládok elnevezései is gyakran a fa metaforáját tükrözik: beszélünk *ágakról* (pl. az indoeurópai családon belül a szláv vagy a germán ág), *törzsekről* és *ágazatokról*. Ugyanakkor a családfa-modell nem tud megmagyarázni minden nyelvi hasonlóságot. **Johannes Schmidt** nyelvész már a 19. század végén rámutatott, hogy a nyelvek sokszor **hullámszerűen**, földrajzi szomszédság révén adnak át egymásnak újításokat – erre született a **hullámelmélet**. A hullámelmélet szerint a nyelvújítások úgy terjednek, mint a vízbe dobott kő hullámai: a közeli nyelvváltozatok átveszik egymástól, míg a távolabb levők már nem. Így egy nyelv bizonyos vonásokban hasonlíthat a szomszédjához még akkor is, ha nem közeli rokonok. Ennek klasszikus példája a **balkáni nyelvi szövetség**, ahol egymással nem rokon nyelvek (pl. a román, a bolgár, az albán és a görög) évszázados együttélés során számos közös szerkezeti jellemzőre tettek szert. A történeti nyelvészet ma már ezeket az **areális** (területi) hatásokat is figyelembe veszi a nyelvek vizsgálatakor.

A nyelvrokonság kutatásában a 20. században megjelent egy kiegészítő módszer, a **lexikostatika** vagy **glottokronológia**. Ezek célja számszerűsíteni,

hogy egy nyelvcsalád tagjai mikor válhattak szét. A módszer kidolgozói (Morris Swadesh és munkatársai) azt feltételezték, hogy az alapszókinsz szavai bizonyos állandó ütemben kopnak ki vagy cserélődnek le. Ha tehát két rokon nyelv alapszókinszének mondjuk 80%-a hasonló, akkor közelebbi rokonok, míg ha csak 60%-os egyezést mutatnak, akkor jóval régebben válhattak el. Például a glottokronológiai számítások szerint, ha két nyelv közös szókinszének 60%-át őrizte meg, akkor nagyjából i.sz. 300 körül válhattak külön. Ezek a számítások azonban nagy óvatosságot igényelnek. A valóságban a szókinsz változási sebessége nem teljesen állandó, és a történelmi körülmények (például erős idegenhatás vagy éppen elszigeteltség) jelentősen befolyásolják. Emiatt a glottokronológia eredményeit fenntartásokkal kezelik, de durva becslésként olykor hivatkoznak rájuk a nyelvcsaládok őstörténetének vizsgálatában. A nyelvrokonság megállapításának alapjául azonban továbbra is a hagyományos összehasonlító módszer szolgál, amely a rendszeres hang- és alaktani egyezésekre épít.

Összefoglalva, a **történeti-összehasonlító nyelvészet** módszerei tették lehetővé a nyelvcsaládok azonosítását. Ezekkel a módszerekkel sikerült felderíteni például az **indoeurópai nyelvcsalád** létét, rekonstruálni számos alapnyelvi szótövet és nyelvtani kategóriát, valamint elhelyezni a világ nyelveinek nagy részét a rokonsági családfák rendszerében. A továbbiakban áttekintjük, melyek a világ főbb nyelvcsaládjai és hová sorolható a magyar, az ukrán és az angol nyelv.

9.3. A nyelvek osztályozásának típusai: genealógiai, tipológiai, areális

Mielőtt a nyelvcsaládokat sorra vennénk, fontos tisztázni, hogy a nyelvek hasonlóságainak vizsgálatában **különböző osztályozási szempontok** vannak. Eddig a **genealógiai osztályozásról** beszéltünk, vagyis a nyelvrokonság szerinti csoportosításról. Ez a nyelveket **származásuk alapján** rendszerezi nyelvcsaládokba. Emellett létezik **tipológiai osztályozás** is, amely a nyelveket

szerkezeti hasonlóságok alapján csoportosítja attól függetlenül, hogy rokonok-e vagy sem. Ilyen például a nyelvek morfológiai felépítése szerinti felosztás: beszélhetünk **izoláló (analitikus)** nyelvekről, **agglutináló (ragozó)** nyelvekről, **flektáló (hajlító)** nyelvekről és **poliszintetikus (bekebelező)** nyelvekről. Ezek a kategóriák azt jelzik, hogyan épülnek fel a szavak a nyelvben, milyen módon fejezik ki a nyelvtani viszonyokat. Erről a következő fejezetben lesz szó részletesebben. Itt és most azt fontos kiemelni, hogy a tipológiai hasonlóság nem feltétlenül jelent rokonságot. Jó példa erre épp a **magyar nyelv** esete: a magyar **agglutináló (ragozó)** nyelv, akárcsak mondjuk a **török** – szerkezetileg sok hasonlóságot mutatnak, hiszen mindkettő sok ragot használ és hangharmónia jellemzi őket. Mégis, a magyar és a török nyelv **nem rokon** egymással, csak tipológiailag hasonlóak. A magyar nyelv genealógiailag az **uráli nyelvcsalád** tagja (erről később részletesen szólunk), míg a török a **türk vagy török nyelvek** közé tartozik. Itt látható, hogy a genealógiai és tipológiai osztályozás eltérő szempont szerint csoportosít: a magyar–török pár esetén tipológiailag egy csoportba esnek (mindkettő ragozó nyelv), de nyelvcsalád szinten távol állnak egymástól.

Végül meg kell említenünk az **areális osztályozást** is. Ez a nyelvek földrajzi közelségéből fakadó hasonlóságokat vizsgálja, és **nyelvi szövetségeknek** is nevezik ezeket a jelenségeket. Különböző eredetű nyelvek hosszú együttélése során közös vonásokat vehetnek fel, ilyenkor **nyelvszövetségről (Sprachbund)** beszélünk. Az előbb említett balkáni példa mellett híres areális jelenség még a dél-ázsiai szubkontinensen megfigyelhető **retroflex hangok** (pangó hang) esete. Dél-Ázsiában egymástól genealógiailag független nyelvcsoporthoz – például az **indoeurópai** (hindi, urdu stb.) és a **dravida** nyelvcsaládba tartozó nyelvek (tamil, telugu stb.) – egyaránt használják a jellegzetes retroflex mássalhangzókat. Ez a közös vonás nem a rokonságból ered, hanem abból, hogy e nyelvek évszázadok óta egymás

szomszédságában léteznek, és hangrendszerük kölcsönösen hatott egymásra. Hasonló areális hatás figyelhető meg például Észak-Indiában és Pakisztánban, ahol a hindi és az urdu nyelv (indoeurópai eredetűek) sok tekintetben konvergált a dravida nyelvekhez, és fordítva. Az **areális nyelvészet** arra emlékeztet, hogy a nyelvek földrajzi környezete is fontos a hasonlóságok megértésében, nem csak a közös eredet.

Összefoglalva, a nyelvek osztályozásának három fő nézőpontja van:

- **Genealógiai osztályozás:** nyelvcsaládokba rendezi a nyelveket közös származásuk alapján (nyelvrokonság).
- **Tipológiai osztályozás:** a nyelvek szerkezeti hasonlóságai alapján csoportosít (pl. agglutináló vs. flektáló nyelvek).
- **Areális osztályozás:** a nyelvek földrajzi együttélése során kialakult közös vonásokat vizsgálja (nyelvszövetségek).

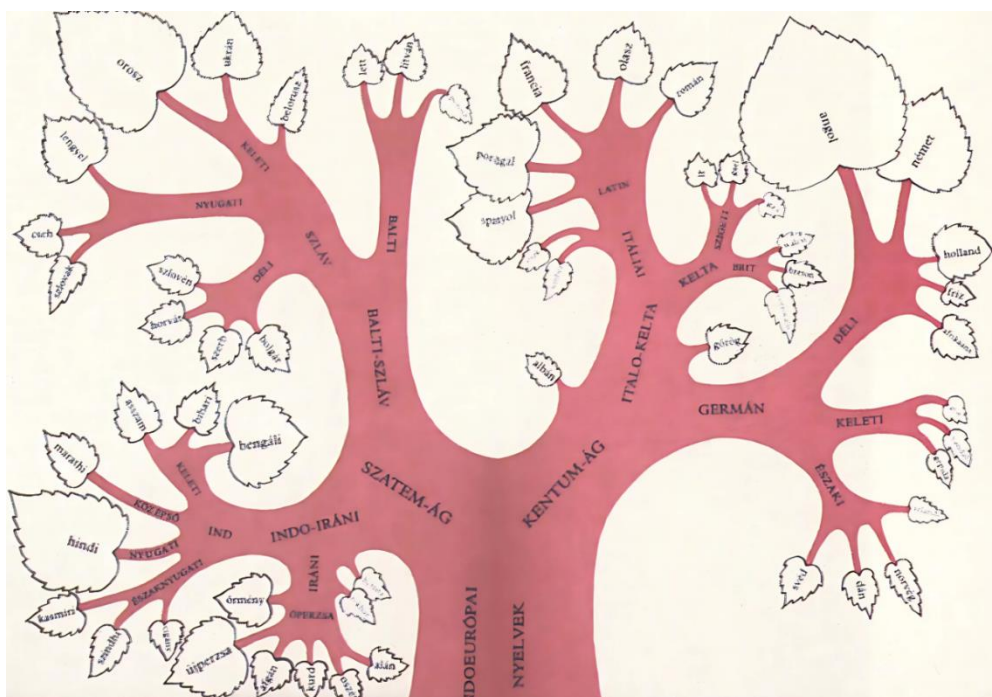
E három megközelítés együtt ad teljes képet a nyelvek közötti kapcsolatrendszeréről. Egy nyelvet tehát családfája szerint is elhelyezhetünk (rokonai között), tipológiai jellemzői szerint is jellemezhetünk (szerkezeti típusa), és areális összefüggéseit is vizsgálhatjuk (milyen nyelvi környezet vette körül története során). Az alábbiakban főként a **genealógiai osztályozással**, a nyelvcsaládokkal foglalkozunk, de a tipológiai és areális tényezőkre is utalunk, amikor egy-egy nyelv sajátosságait tárgyaljuk.

9.4. A világ főbb nyelvcsaládjai

A jelenlegi becslések szerint a világ nyelvei mintegy **140–150 nyelvcsaládra** oszthatók fel. E családok között vannak hatalmas kiterjedésűek, több száz nyelvet és több milliárd beszélőt magukba foglalók, míg más családok csupán néhány nyelvből állnak. Sőt, akadnak olyan nyelvek is – az ún. **szigetnyelvek** (izolált nyelvek) –, amelyeknek máig nincs bizonyított rokona, így önálló „családot” alkotnak. Az alábbiakban röviden bemutatjuk a legjelentősebb nyelvcsaládokat és elterjedésüket.

9.4.1. Indoeurópai nyelvcsalád

A világ egyik legismertebb és történetileg legjobban kutatott nyelvcsaládja, amelyhez például az angol és az ukrán nyelv is tartozik. Az indoeurópai nyelvek Európa legnagyobb részén és Ázsia déli/nyugati területein őshonosak, de a gyarmatosítás révén Amerika, Ausztrália és Afrika jelentős részén is ezek lettek a dominánsak. Az indoeurópai családnak számos ága van: például a **germán nyelvek** (ide tartozik az angol, német, svéd stb.), a **román (újlatin) nyelvek** (francia, spanyol, olasz, román stb.), a **szláv nyelvek** (ukrán, lengyel, szerb stb.), az **indoiráni nyelvek** (hindi, perzsa, bengáli, urdu stb.), valamint kisebb ágak, mint a kelta (ír, walesi), a balti (lett, litván), a görög és az örmény.

12. ábra. Az indoeurópai nyelvek családfája

Forrás: Fodor (1999)

Az indoeurópai nyelvek közös őse a rekonstruált **proto-indoeurópai nyelv**, amelyet kb. 5–6 ezer évvel ezelőtt beszélhettek valahol Kelet-Európa és Közép-Ázsia határvidékén. E nyelvcsalád hihetetlen sikertörténetet mondhat magáénak:

ma már a Föld népességének közel fele indoeurópai nyelvet beszél. Az indoeurópai nyelvekre általában jellemző a **flektáló (hajlító) nyelvtani szerkezet** – bár például az angol mára inkább izoláló jellegűvé vált –, és sok **közös alapszó** is fennmaradt bennük (pl. a rokonságneveket jelölő *anya*, *apa*, az alapszámok, testrészek nevei mutatnak rokonságot számos ág nyelvei között). Az indoeurópai nyelvcsalád kutatása megalapozta az egész történeti nyelvészetet. A 19. század folyamán dolgozták ki például a **Grimm-törvényként** ismert szabályt, amely a germán nyelvek hangeltérését magyarázza más indoeurópai nyelvekhez képest. Ma is rengeteg kutatás folyik az indoeurópai nyelvek őstörténetéről, az ágak pontos elválásáról és a közös szókincsről.

Amint említettük, a nyelvrokonság egyik legszilárdabb bizonyítéka a **szabályos hangmegfelelések rendszere**, amely a történeti-összehasonlító nyelvészet módszertanának alapja. Az indoeurópai nyelvek esetében több klasszikus példát is szokás idézni.

A zöngés zárhangok és a germán hangeltolódás (Grimm-törvény). Az ún. **germán hangeltolódás** során a proto-indoeurópai (PIE) zárhangok szisztematikusan átalakultak a protogermánban.

PIE	Latin	Görög	Szanszkrit	Óangol / Germán nyelvek
*p	<i>pater</i> „apa”	<i>patér</i>	<i>pitṛ</i>	<i>fadar</i> (óangol <i>father</i>)
*t	<i>tres</i> „három”	<i>treîs</i>	<i>tráyas</i>	<i>þrīe</i> (óangol <i>three</i>)
*k	<i>centum</i> „száz”	<i>hekatón</i>	<i>śatám</i>	<i>hund</i> (ófeltnémet <i>hundert</i>)

Látható, hogy a **PIE p, t, k > germán f, þ, h* változás szabályos és következetes.

A labiális **b^h* / **p^h* és az aspiráció megfelelései. A PIE aspirált zárhangok különböző módon maradtak fenn:

PIE	Latin	Görög	Szanszkrit	Latin	Óangol / Germán
<i>*b^hréh₂tēr</i> „testvér”	<i>frater</i>	<i>phrātēr</i>	<i>bhrātā</i>	<i>frater</i>	<i>brothar</i> (óang. <i>brother</i>)
<i>*ph₂tēr</i> „apa”	<i>pater</i>	<i>patér</i>	<i>pitṛ</i>	<i>pater</i>	<i>fadar</i> (óang. <i>father</i>)

Számnevek mint erős bizonyíték. A számnevek különösen konzervatívak, és jól mutatják a rokonságot:

- „kettő”: PIE **dwóh₁* → Latin *duo*, Görög *dýo*, Szanszkrit *dvā*, Óangol *twa* → mai angol *two*, német *zwei*, ukrán *два*
- „három”: PIE **tréyes* → Latin *tres*, Görög *treîs*, Szanszkrit *tráyas*, Óangol *þrīe* → mai angol *three*, német *drei*, ukrán *три*

A személyes névmások stabil megfelelései:

- „én”: PIE **eǵ-* → Latin *ego*, Görög *egō*, Szanszkrit *aham*, Gót *ik* → angol *I*, német *ich*;
- „te”: PIE **tū* → Latin *tu*, Görög *sú/ty*, Szanszkrit *tvam*, Gót *þu* → angol *thou* (archaikus), német *du*.

Ezek a példák azt mutatják, hogy nem „véletlen” hasonlóságokról van szó, hanem szabályos, ismétlődő megfelelések rendszere épül fel, amelyet a történeti-összehasonlító nyelvészet módszeresen feltárt.

9.4.2. Sino-tibeti nyelvcsalád

Az indoeurópaival vetekedő nagyságú család, amely Kelet- és Délkelet-Ázsiában elterjedt. Két fő ága a **kínai (sinita) ág** és a **tibeti–burmai ág**. A kínai nyelv számtalan változata (mandarin, kantoni stb.) és rokon nyelveik tartoznak ide, valamint a tibeti, burmai és sok kisebb dél-ázsiai nyelv (karén nyelvek, nága nyelvek stb.). A sino-tibeti nyelveket összesen több mint 1,4 milliárd ember beszéli, főként Kínában, Mianmarban, Indiában, Nepálban és Bhutánban. E család nyelvei jellemzően **izoláló** szerkezetűek, különösen a kínai ág: a kínai szavak többnyire egyszótagúak és alaktanilag nem változnak, a nyelvtani viszonyokat szórend és tónus fejezi ki. A tibeti–burmai nyelvek között vannak agglutinálóbb jellegűek is, de általában kevesebb a ragozás, mint az indoeurópai nyelvekben. A kínai írás a legősibb folyamatos hagyományú írásrendszerek közé tartozik, de fontos megjegyezni, hogy az **írásrendszer** nem része a nyelvrokonságnak: bár a kínai és a japán ma is használnak kínai írásjegyeket, a két nyelv nem rokon (a

japán egy külön család, lásd lejjebb). A sino-tibeti nyelvcsalád rokonsági viszonyai a kínai nyelveken kívül (amelyek egymással is bonyolult dialektus-folytonosságot alkotnak) még részben feltáratlanok, és egyes alcsoportok közti kapcsolatok vitatottak. Mindazonáltal nyilvánvaló közös vonás például a monoszillabikusság (egyszótagúság) és a tónusrendszer sok sino-tibeti nyelvben.

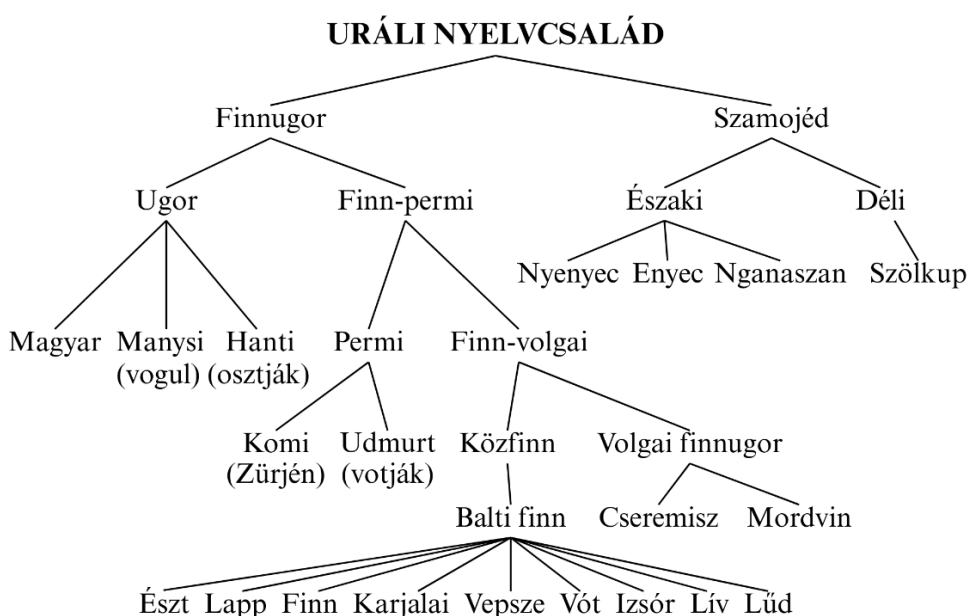
9.4.3. Afroázsiai nyelvcsalád

Régebbi néven sémi–hámi nyelvek. Ez a család Észak-Afrikában, a Közel-Keleten és a Szahara egyes részein terjedt el. Hat fő ága van: a **sémi nyelvek** (amelyek közé tartozik az arab, a héber, az arámi, valamint Etiópia és Eritrea nyelvei, pl. az amhara), az **egyiptomi** (ókori egyiptomi és leszármazottja, a kopt – ma már nem beszélt nyelv), a **berber nyelvek** (Észak-Afrika bennszülött nyelvei, pl. tamazight), a **kusita nyelvek** (Kelet-Afrika egyes nyelvei, pl. oromó, szomáli), a **csádi nyelvek** (Közép-Afrika egy részén, legismertebb a hausa), és a kevésbé ismert **omó-ti nyelvek** (Etiópia déli részén). Az afroázsiai nyelvek közül ma az **arab** a legnagyobb, több mint 300 millió anyanyelvi beszélővel, és az arab nyelvjárások sora is egymáshoz viszonyítva sokszor nehezen érthető változatokat alkot. A sémi nyelveket erős **konszonáns-váz** jellemzi: a szavak három (ritkábban két vagy négy) mássalhangzóból álló gyökökből épülnek fel, és a különböző nyelvtani alakokat a magánhangzók váltakozása, illetve elő- és utótagok jelzik (például az arab *ktb* gyökből származik a *kitáb* „könyv”, *kataba* „írt”, *maktab* „íróasztal” stb.). Ez a bonyolult **flektáló rendszer** közös afroázsiai örökség. Az afroázsiai nyelvcsalád óriási történelmi jelentőséggel bír: ide tartoztak **az emberiség első írott nyelvei** (egyiptomi hieroglifák, akkád ékírás), valamint a nagy vallások szent nyelvei közül is több (pl. a bibliai héber, a koráni arab).

9.4.4. Az uráli nyelvcsalád

Az uráli nyelvcsalád egyike Európa és Ázsia legjelentősebb nyelvcsaládjainak, amely mintegy 25 millió ember anyanyelve. Nevét a feltételezett őshazáról, az

Urál hegység környékéről kapta, ahonnan e nyelvek a történelem során szétterjedtek. Legnagyobb tagjai a **magyar**, a **finn** és az **észt**, amelyek mindegyike önálló nemzetállam hivatalos nyelve. Ezen kívül számos kisebb nyelv is ide tartozik, mint például a **számi nyelvek**, amelyeket Skandinávia és Oroszország északi területein beszélnek, valamint az Oroszországban elterjedt **mordvin** és **komi** nyelvek. Bár a nyelvcsalád tagjai földrajzilag és kulturálisan is távol kerültek egymástól, a finnugor nyelvekben (az uráli család egyik fő ága) még mindig kimutathatók bizonyos közös szókincselemek és nyelvtani sajátosságok. Ezek a hasonlóságok a közös alapnyelvre, az **uráli alapnyelvre** vezethetők vissza.

13. ábra. Az uráli nyelvcsalád

Forrás: Saját szerkesztés Baló–Lipovecz szerk. (1987) nyomán

9.4.5. Niger-kongói nyelvcsalád

Afrika legnagyobb nyelvcsaládja, sőt a nyelvek számát tekintve a világ legnagyobbja. Ebbe a családba tartozik Afrika Szaharától délre eső részének nyelveinek túlnyomó többsége, különösen a nyugat-afrikai és bantu nyelvek. Több mint **1500 nyelvet** foglal magába, bár ezek közül sokat csak néhány

tízezren beszélnek. A legismertebb niger-kongói nyelvek a **bantu ág** nyelvei, mint a szuahéli, zulu, szotho, valamint a nyugat-afrikai nagy nyelvek, mint a joruba, az igbo, a fulani. A niger-kongói nyelvekre gyakran jellemző a **gazdag igeragozás** és főnév-osztályrendszer. Például a bantu nyelvekben a főneveket több tucat osztályba sorolják különböző prefixumokkal, amelyek bizonyos jelentésköröket jelölnek (ember, tárgy, elvont fogalom, kicsinyítő, nagyító stb.), és a mondatban a hozzájuk kapcsolódó szavakat (mellékeveket, igéket) is összehangolják velük. Ez egyfajta nyelvtani nemrendszer, de nem csak nemek (hímnem/nőnem), hanem sok kategória szerint. A niger-kongói nyelvek többsége **tonális**, vagyis a szótagok énekelt magassága jelentésmegkülönböztető szerepű. A szuahéli kivétel ez alól (nem tonális), viszont a szuahéli érdekessége, hogy egy **afrikáner** jellegű közvetítő nyelvként terjedt el Kelet-Afrikában – bantukereskedők nyelveként sok arab és perzsa jövevényszót vett át, de a nyelvtana tipikusan bantu maradt. A niger-kongói nyelvcsalád hatalmas diverzitást mutat, és a belső osztályozása még mindig kutatás tárgya. Az bizonyos, hogy valahol Nyugat-Afrika guineai partvidékén lehetett az őshazája, ahonnan a bantu ágnak a hordozói dél és kelet felé vándorolva benépesítették csaknem egész Afrika középső és déli részét.

9.4.6. Ausztronéz nyelvcsalád

Földrajzi kiterjedését tekintve a **legszétszórtabb** nyelvcsalád: tagjai Madagaszkártól (malgas nyelv) a csendes-óceáni Húsvét-szigetig terjednek. Az ausztronéz nyelvek őshazája valószínűleg Tajvan szigete volt, ahonnan kb. 3000–4000 éve hajós népek terjeszkedtek ki Délkelet-Ázsia szigetvilágába és a Csendes-óceánra. Az ausztronéz család több mint ezer nyelvet foglal magában, bár sok közülük kis szigeteken beszélt apró nyelv. A legnagyobb ausztronéz nyelvek a **maláj–indonéz** (bahasa indonéz és maláj – százmilliós közös nyelv Délkelet-Ázsiában), a **jávai** (Indonézia Java szigete, ~80 millió beszélő), a **tagalog/filippínó** (Fülöp-szigetek, ~30 millió), valamint a **malgas**

(Madagaszkár). Ide tartoznak a **polinéz nyelvek** is, mint a maori, hawaii, tahiti – bár ezeket ma már kevesebben beszélik. Az ausztronéz nyelvek általában **agglutináló** jellegűek, egyszerű hangrendszerrel (gyakran csak nyílt szótagokkal, pl. minden szótag mássalhangzó + magánhangzó). Szembetűnő a dallamos hangzásuk és sokszor a *CV (mássalhangzó+magánhangzó)* szótagstruktúra. Szókincsükben érdekes közös elemek a csendes-óceáni kultúrára utaló szavak (például a „*canoe*” jellegű szó – hawaii *wa’a*, maori *waka*, indonéz *wangka* – ami a ‘hajó’ jelentésben rokon). Az ausztronéz nyelvcsaládot a roppant nagy földrajzi távolságok ellenére a nyelvészek viszonylag korán felismerték, már a 19. században bizonyították a polinéz, mikronéz és maláj nyelvek összetartozását. Ma is vizsgálják, hogyan sikerült ezen népeknek nyelvileg és genetikailag is ekkora területet benépesíteni – a nyelvrokonság világos jele annak, hogy e látszólag elszigetelt szigeti kultúrák mind rokon eredetűek.

9.4.7. Dravida nyelvcsalád

Dél-Ázsia – főként India – egy sajátos nyelvcsaládja, amely nem rokon sem az indoeurópai nyelvekkel, sem a környező más családokkal. A dravida nyelvcsalád fő nyelvei **Dél-Indiában** használatosak: a **tamil** (Srí Lanka és Tamilnádu állam), a **telugu** (Ándhra Prades állam), a **kannada** (Karnátaka) és a **malajálam** (Kerala). Ezek mind több tízmilliós nyelvek, India alkotmányos államnyelvei. Rajtuk kívül néhány kisebb dravida nyelv is él Észak-Indiában és Pakisztán határán (pl. brahúi nyelv Beludzsisztánban). A dravida nyelvek valószínűleg az indiai szubkontinens őslakóinak nyelvei voltak, mielőtt az indoeurópai árja nyelvek (pl. szanszkrit) beáramlottak északról. A dravida nyelvek **agglutináló** jellegűek, gazdag ragrendszerrel, és érdekes módon néhány hangtani jelenségük (mint a retroflex mássalhangzók) áterjedt az őket körülvevő indoeurópai nyelvekre is a hosszú együttélés során. A nyelvészek régóta próbálják megfejteni a dravida nyelvek távolabbi rokonságát – voltak

kísérletek összekapcsolni őket az uráli vagy az altaji nyelvcsaláddal –, de mindeddig nincs meggyőző bizonyíték más nyelvcsaládokkal való kapcsolatukra. Így a dravida családot jelenleg önálló, izolált családnak tekintjük. A több ezer éves tamil irodalmi nyelv bizonyítja e család gazdag múltját, önálló írással és kultúrával.

9.4.8. Altaji (turáni) nyelvcsalád (elmélet)

Hagyományosan altaji nyelvcsalád néven tartottak számon egy olyan **feltételezett** nagy családot, amely a **török**, **mongol** és **tunguz** nyelveket foglalta volna magába, esetleg a koreai és a japán nyelvet is ide sorolva. Ma a nyelvészek többsége az altaji nyelvrokonságot nem tartja bizonyítottnak – inkább úgy tekintik, hogy a hasonlóságok a török, mongol, tunguz nyelvcsoporthoz között areális és tipológiai kölcsönhatás eredményei. Mindenesetre érdemes röviden külön-külön megemlíteni e csoportokat.

A **török (türk) nyelvek** családja mintegy 40 nyelvet foglal magába, Törökországtól Közép-Ázsián át egészen Szibériáig és Nyugat-Kínáig. Legnagyobb tagjai a **török** (kb. 80 millió beszélő), az **azeri**, az **üzbég**, a **kazak**, a **kirgiz**, a **türkmén** és az **ujgur**. A török nyelvek egykor Kelet-Európában is jelen voltak (hasonlítsuk csak össze a magyarban megmaradt régi kun/török személyneveket vagy a honfoglalók feltételezett nyelvét, vagy gondoljunk a Magyarországon befogadott kunokra és nyelvükre). A török nyelvek agglutináló jellegűek, gazdag hangsúlyrendszerrel és magánhangzó-harmóniával (hangrenddel), hasonlóan a magyarhoz – nem véletlenül voltak párhuzamot a két nyelv között régen. A török nyelvek közös őse a feltételezett **proto-török**, melyet valószínűleg több mint 2000 éve beszélhettek Belső-Ázsiában.

A **mongol nyelvek** közül a legjelentősebb a **halha** (modern mongol) nyelv, amely Mongólia államnyelve, de rokonai a **burját** és **kalmük** nyelvek is. A mongol is agglutináló nyelv hangrendi harmóniával. A régi Mongol Birodalom írásbelisége révén a 13. századtól vannak írott emlékek (ősmongol nyelven).

A **tunguz (mandzsu-tunguz) nyelvek** közül mára sajnos több a kihalás szélére került. Valaha Északkelet-Kínában és Szibéria egy részén éltek e népek. A **mandzsu** nyelv (amely a Qing-dinasztia udvari nyelve volt Kínában) mára szinte kihalt. Néhány kisebb rokon nyelvet (evenki, nanaj stb.) még beszélnek pár tízezren Szibériában.

Koreai nyelv: a koreai nyelv eredete vita tárgya. Egyesek altaji rokonságúnak gondolták, tipológiailag valóban hasonlít a fenti nyelvekre (agglutináló szerkezet, hangharmónia a régi nyelvállapotban), de nincs bizonyíték közös alapnyelvre. A mai konszenzus az, hogy a koreai **izolált nyelv**, önálló család egyetlen taggal (esetleg a hozzá közelálló kihalt kogurjó nyelvet számítják mellé).

Japán nyelv: hasonlóképp, a japán nyelv rokonsága tisztázatlan. A legvalószínűbb, hogy a **japán–rjúkjú nyelvcsalád** része, amelynek egyetlen közismert nagy nyelve a japán, a többi a Rjúkjú-szigeteken beszélt közeli rokon nyelvváltozat (okinavai stb.). A **japán** is agglutináló nyelv, de hangtanilag jelentősen eltér a koreaitól. A kínai kulturális hatás miatt a japán rengeteg kínai jövevényszót vett át az évszázadok során, írásrendszerét pedig részben a kínai írásra alapozta, de ez a rokonságról semmit nem mond. A japán nyelvcsalád eredetét a szakirodalomban olykor próbálták a délkelet-ázsiai ausztronéz nyelvekkel is kapcsolatba hozni (főleg a régi japán népesség eredete miatt), de nem bizonyított. Így a japán nyelvcsaládot is sokszor **elszigetelt családként** említik.

9.4.9. Egyéb nyelvcsaládok és izolált nyelvek

A fenti nagy családokon kívül számos további nyelvcsalád létezik világszerte. Csak felsorolásszerűen említünk néhányat.

Ausztráliai bennszülött nyelvek. Ausztrália őslakosainak nyelvei több tucat kis családot alkotnak, sőt sok nyelv esetében nem is sikerült rokonságot kimutatni másokkal – emiatt gyakran összefoglalóan beszélünk ausztráliai

nyelvcsaládokról vagy izolált nyelvekről. Sajnos e nyelvek többsége mára kihalt vagy veszélyeztetett, elsősorban a gyarmatosítás pusztító hatása miatt.

Pápua nyelvek. Új-Guinea és Melanézia területén rendkívül sok, egymással közelebbről nem rokon nyelv létezik. Ezeket összefoglalóan pápua nyelveknek nevezik, de valójában több külön nyelvcsaládra oszlanak. Itt találjuk a világ legnagyobb nyelvi változatosságú területeit: pl. Új-Guinea szigetén 800 nyelvet is beszélnek, sokat közülük csak egy-egy faluban. Némely nyelvcsaládot sikerült azonosítani (például a **transz-új-guineai nyelvcsalád**, amely mintegy 300 nyelvet fog össze Új-Guinea hegyvidéki részén), de a teljes kép még kutatás alatt áll.

Észak-amerikai indián nyelvcsaládok. Észak-Amerika prekolumbiánus (Kolumbusz előtti) nyelvei is több családra tagolódnak. Ilyen az **algonkin** nyelvcsalád (pl. ojibwe, kri), a **na-dene** nyelvcsalád (ennek része az athabaskán ág, ide tartozik a navahó is), az **uto-aztekán** nyelvek (Nahuatl – azték, hopi, komancs), a **maják** nyelvei Közép-Amerikában, az **oto-mangue** nyelvcsalád Mexikóban, és más kisebb csoportok. Az amerikai kontinens nyelveinek rokonsági viszonyai részben tisztázottak, részben vitatottak – korábban voltak merész elméletek, amelyek az összes indián nyelvet egy óriási **amerind** családba próbálták besorolni, de ez nem bizonyult tudományosan megalapozottnak.

Kaukázusi nyelvek. A Kaukázus térsége (Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán és Oroszország déli része) is hírhedten sokféle nyelvet foglal magába. Itt is három külön nyelvcsalád metszi egymást: a **dél-kaukázusi (kartvél) család** – ennek legnagyobb tagja a grúz vagy georgiai (kartuli) nyelv – és két észak-kaukázusi család, a **nyugat-kaukázusi** (pl. abház, kabard, cserkesz) és a **kelet-kaukázusi** vagy nah-dagesztáni nyelvek (pl. csecsen, avar, lezg). Ezek a családok egymással sem állnak bizonyított rokonságban. A kaukázusi nyelvekre általában jellemző a bonyolult mássalhangzó-rendszer (sokféle torokhang és egyéb képzésmód), valamint néhol a poliszintetikus

jelleg. Érdekesség, hogy a világ talán legbonyolultabb mássalhangzó-állományú nyelvei közül több is itt található (pl. az abház nyelvben a mássalhangzók száma meghaladja a 60-at).

Izolált nyelvek. Végül megemlítendőek azok a nyelvek, amelyeket nem sikerült egyetlen családba sem besorolni, mert nincs nyilvánvaló rokonuk. Ilyen például az európai **baszk nyelv**, amely a Pireneusok vidékén élő baszk nép nyelve – se az indoeurópaiakkal, se más ismert nyelvvel nem mutat rokonságot, így különálló nyelvészeti rejtély. Egy másik híres izolált nyelv a **burusaszki**, melyet észak-Pakisztán egy hegyi völgyében beszélnek néhány ezren – nincs ismert rokona. A japán és a koreai, amint említettük, szintén kvázi izolátumként kezelhetők, ha az altaji elméletet elvetjük. A világ más tájain is akadnak még elszigetelt nyelvek (pl. Délkelet-Ázsia egyes törzsi nyelvei, Amazónia bizonyos nyelvei), amelyek feltehetően egykor gazdagabb családok utolsó túlélői.

Természetesen a fenti áttekintés nem teljes, de érzékelteti, milyen sokszínű a nyelvek családfája. A nagy nyelvcsaládok között vannak bizonyított kapcsolatokra utaló jelek is – néhány nyelvész például felvetette, hogy az indoeurópai, az uráli, a dravida, sőt az altaji nyelvcsalád is esetleg egy szuperfamilia, egy úgynevezett **Nosztratikus nyelvcsalád** részei lehetnek, amelyek tízezer évvel ezelőtt egy még ősből váltak volna szét. Ezek a **makrocsoport-elméletek** azonban erősen vitatottak és nem bizonyítottak; jelenleg a nyelvrokonságot csak néhány ezer év távlatáig lehet megbízhatóan visszakövetni. A nyelvcsaládok rendszerét tehát úgy kell tekintenünk, mint a nyelvi evolúció családfájának feltárt szakaszait – minél mélyebbre ásunk az időben, annál homályosabbá válnak a kapcsolatok, mígnem elérünk egy olyan időhorizontot, ahol már nincsenek biztos támpontjaink.

A következőkben rátérünk három konkrét nyelv – a **magyar**, az **angol** és az **ukrán** – nyelvcsaládbeli elhelyezkedésére, és ezzel kapcsolatban kitérünk az ukrán nyelv különleges helyzetére a szláv nyelvek között.

9.5. A magyar nyelv rokonsága

A magyar nyelv genealógiai származása régóta kutatás tárgya volt, és mára tudományosan megalapozottan soroljuk az **uráli nyelvcsalád finnugor ágába**. Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelv távoli rokonai között vannak a **finn**, az **észt**, a **lapp (számi)** nyelvek Skandinávia északi részén, valamint számos kisebb nyelv az egykori Szovjetunió területén, például a **mari (cseremis)** vagy az **udmurt (votják)**. A finnugor ág két fő csoportra osztható: a **finn-permi ágra** (ide tartozik a finn, észt, lapp, mordvin, mari, permiek stb.) és az **ugor ágra**. Az ugor ágon belül a magyar nyelv legközelebbi rokonai a Nyugat-Szibériában élő **hanti (osztják)** és **manysi (vogul)** nyelvek. A kutatások szerint a magyar e két nyelvvel közös őse, az **ősmagyar (az ugor alapnyelv)** valamikor i.e. 1000 körül bomolhatott három ágra, és a magyar ág népessége délnyugat felé vándorolva fokozatosan eltávolodott a többi ugortól. Így magyarázható, hogy ma a magyar és a hantik/manysik már egyáltalán nem értik meg egymást – a rokonság csak a nyelvtörténeti elemzés számára nyilvánvaló, a hétköznapi beszélő számára nem.

A magyar nyelv **rokonságának bizonyítékait** először a 18–19. században dolgozták ki. Sajnovics János jezsuita tudós már 1770-ben kimutatta a magyar és a lapp nyelv közti egyezéseket, később pedig Reguly Antal és Budenz József munkássága teremtette meg a finnugor összehasonlító nyelvészet alapjait. A magyar és finn (valamint más finnugor) nyelvek összevetésében számos rendszeres hangmegfelelés és alapszókinszbeli egyezés került elő. Például a számnevek közül: magyar *kettő* ~ finn *kaksi*, magyar *három* ~ finn *kolme* (itt a finnben a /k/ hang felel meg a magyar /h/ hangnak egy szabályos megfelelés szerint); vagy testrészek: magyar *kéz* ~ finn *käsi*, magyar *szem* ~ finn *silmä* (a

finn *lmä* a magyar *m* hosszú változatának felel meg). Az igék között is találunk egyezéseket: pl. magyar *iszik* ~ finn *juo-* (a finn *j* felel meg a magyar *i*-igeelőhangnak); magyar *ver* ~ finn *lyö-* ('üt' jelentésben). A nyelvtani elemek között is vannak hasonlóságok: a magyarban a tárgy ragja *-t*, finnben *-t(a)*, birtokos személyjelek: pl. magyar *-m, -d, -ja* az én/te/ő birtokos, finnben *-ni, -si, -nsa* hasonló funkcióban. Ezek a részletek mind a közös ősnyelvre utalnak. A magyar nyelv **hangrendszerében** is akadnak finnugor örökségek: például a **magánhangzó-harmónia** (hangrendi illeszkedés) szabálya – egy szóban az összes magánhangzó többnyire azonos hangrendi osztályba tartozik (magas vagy mély) – szintén megvan a finnben, ez közös uráli jellegzetesség. A magyar nyelv esetrendszere (ragokkal fejezi ki a nyelvtani viszonyokat) is finnugor jelleg, bár a konkrét ragok eltérhetnek (pl. a finnben nincs külön határozott névelő vagy *-nak/-nek* rag, ami a magyarban van, viszont van több helyrag, ami a magyarban nincs).

A magyar nyelv rokonságát a finnugor (pontosabban uráli) nyelvekkel szintén szabályos hangmegfelelések sora bizonyítja, ugyanúgy, ahogyan az indoeurópai nyelvek esetében. Ezek a megfelelések nem elszigetelt hasonlóságok, hanem következetes mintázatok, amelyek a közös ősnyelvből való származást igazolják. Néhány tipikus példát mutatunk.

A **tőszámnevek** különösen konzervatívak, ezért jó bizonyítékai a rokonságnak:

Magyar	Finn	Észt	Vogul	Nyenyec	Megfelelés
egy	yksi	üks	akvit	ńako	*j ~ y/ü, g ~ k
kettő	kaksi	kaks	kit	xada	*k- kezdet
három	kolme	kolm	χuram	ńarəm	*h ~ k/χ, r megtartás

Az **emberi test részeit** jelölő szavak szintén gyakran ősi eredetűek:

Magyar	Finn	Észt	Vogul	Komi	Megfelelés
kéz	käsi	käsi	kat	kęt	s ~ t változás

Magyar	Finn	Észt	Vogul	Komi	Megfelelés
szív	sydän	süda	söl	śil	*d/*l váltakozás
fej	pää	pea	päχ	pon	*p- kezdet, ä/ea megfelelés

Az alapszókins **igéi** is szépen mutatják a szabályos megfeleléseket:

Magyar	Finn	Észt	Vogul	Komi	Megfelelés
menni	mennä	minema	mān-	mon-	m-n tövű ige ősi eredet
enni	syödä	sööma	sat-	sa-	*s- kezdet
inni	juoda	juua	jõt-	ju-	j- kezdet, u/o megfelelés

Alapvető **természeti fogalmaknál** is erős megfelelések láthatók:

Magyar	Finn	Észt	Vogul	Komi	Megfelelés
víz	vesi	vesi	wit	vjś	vesi ~ víz (sziszegő hang → z)
tűz	tuli	tuli	tol	tul	t-l stabil
hó	lumi	lumi	łam	lum	*l-m stabil, i/u váltakozás

A magyar nyelv finnugor rokonságát tehát nem néhány elszórt hasonló szó mutatja, hanem **szabályos hangmegfelelések egész rendszere**, amely kiterjed a számnevekre, testrésznevekre, természeti alapszókinsre és nyelvtani elemekre is. Ezek az egyezések az uráli alapnyelvre vezethetők vissza.

Míg genealógiailag tehát a magyar egyértelműen az uráli nyelvcsalád tagja, **fejlődése során sok más nyelv hatása érte**. A magyar törzsek a Kárpát-medencei honfoglalás előtt évszázadokon át érintkeztek **iráni és török nyelvű** népekkel. Ennek eredményeként a magyar nyelvben nagyszámú török eredetű jövevényszó található (pl. *asszony, sereg, gyümölcs, szőlő, búza, vért* stb.), és bizonyos nyelvtani elemekben is kimutatható török hatás. A **török nyelvek** hatása olyan erős volt, hogy a 19. században voltak kutatók, akik a magyart inkább a török nyelvek közé sorolták volna. Ez azonban ma már meghaladott nézet: a török jövevényszavak ellenére a magyar alapréteg továbbra is finnugor jellegű (pl. a számnevek, személyes névmások, alapigék finnugor eredetűek, ami világosan mutatja a rokonságot). A Kárpát-medencébe érkezve a magyar nyelv további kölcsönhatásba került **szláv nyelvekkel** (az itt élő szláv népesség

révén) és később a **német nyelvvel** is. A szláv jövevényszavak közé tartozik számos mindennapi tárgy vagy fogalom neve (pl. *tükör, pohár, pénz, som, mák, szerda*), a németből pedig főként a városi életmód és mesterségek szókincse (pl. *mester, szappan, város, palánk*). Mindezen hatások ellenére a magyar nyelv szerkezete megmaradt annak, ami finnugor örökségből fakadt: ma is ragozó, hangharmóniás, jellegzetes nyelvtani sajátosságokkal bíró nyelv, amely radikálisan különbözik a környező indoeurópai nyelvektől.

Tipológiaiilag a magyar nyelvet sokáig az **agglutináló nyelvek „mintapéldájának”** tekintették (a 19. századi nyelvtudomány gyakran hozta fel a magyart példaként a ragozó nyelvtípusra). Ez valóban találó, hiszen a magyarban hosszú toldalékláncok fűzhetők a szótövekhez (*ház-aim-ban-ál, fog-unk-at* stb.). Ugyanakkor a magyar nyelvben is vannak minimális **flektáló** elemek: például néhány ige ragozása során töhangváltás történik („*van*” ~ „*vagyok*”, „*megy*” ~ „*menjen*”), vagyis nem minden nyelvtani viszonyt kizárólag ragok fejeznek ki. Összességében azonban a magyar nyelv tipológiai képe hű maradt az uráli örökséghez: **gazdagon ragozó, toldalékoló nyelv**, amelyben a mondattani viszonyok inkább a **szóalakokon belül**, mintsem külön segédszavakkal fejeződnek ki.

Összefoglalva, a magyar nyelv helye a nyelvcsaládok rendszerében a következő: az **uráli nyelvcsalád finnugor ágának ugor csoportjába** tartozik. Genetikai rokonai között vannak kicsiny nyelvek Szibéria peremén és nagyobb kiterjedésű nyelvek is (mint a finn). Bár a magyar a nyelvrokonaitól földrajzilag távol került és sok idegen hatás érte, mélyrétegű sajátosságai mind a közös uráli eredetről tanúskodnak. A magyar nyelv esete jól példázza, hogy a nyelvrokonság nem azonos a népek rokonságával: a magyar nép genetikai és kulturális értelemben sok keveredésen ment át, de nyelve finnugor eredetű maradt. Ez is mutatja, milyen erős lehet a nyelv továbbélési képessége és identitásképző szerepe – még akkor is, ha a rokonok ma már távol élnek tőle.

9.6. Az angol nyelv rokonsága

Az **angol nyelv** a világ jelenlegi vezető közvetítő nyelve, világnyelv, de eredetét tekintve egy északnyugat-európai gyökerű nyelv. Genealógiailag az **indoeurópai nyelvcsalád germán ágának nyugati germán csoportjába** tartozik. Ez azt jelenti, hogy legközelebbi rokonai a **német**, a **holland** (flamand) és bizonyos kisebb nyelvek, mint a fríz vagy az afrikaans. Az angol nyelv közvetlen őse az a germán nyelvjáráscsoport volt, amit az 5. században Britanniába átkelő angolszász törzsek beszéltek (az *angol* neve is innen ered: *Angles* volt a törzs neve). Ezek a nyelvjárások az **ókori germán alapnyelvből** váltak le, amelyből korábban már különvált a skandináv (északi germán) ág és a vizigótok, gótok nyelve (keleti germán ág – utóbbi ma már kipusztult). Az angol nyelvet tehát tágabb értelemben a germán nyelvek közé soroljuk, egy sor közös germán vonás alapján: például a **Grimm-féle mássalhangzó-változások** (az indoeurópai *p*, *t*, *k* hangoknak az angolban és más germán nyelvekben *f*, *th*, *h* felel meg: vö. latin *pater* ~ angol *father*, latin *tres* ~ angol *three*, latin *cord-* ~ angol *heart*), vagy a németben és angolban is meglévő erős és gyenge igeragozás megkülönböztetése (erős igék, mint *sing–sang–sung*, gyenge igék, mint *love–loved–loved*). Ezek mind a germán rokonságra utalnak.

Az angol nyelv fejlődése során több szakaszon ment át. Az **ókori angolszász (óangol) nyelv** még jóval közelebb állt a többi germán nyelvhez: ragozása gazdagabb volt, nyelvtana hasonlított a mai némethez (esetek, nemek megkülönböztetése). A 11. századi normann hódítás azonban hatalmas hatást gyakorolt az angolra: a francia nyelv (egy újlatin nyelv) lett a hódítók nyelve Angliában évszázadokig, és az angol lakosság is nagymértékben kétnyelvűvé vált. Ennek eredményeként a középkori angol (közép-angol) **szókincsének** jelentős része **francia (latin) eredetű** lett: becslések szerint ma az angol szavaknak több mint fele latin/francia eredetű. Ugyanakkor a nyelv **alapszerkezete** – a hangrendszer és a nyelvtan magja – germán maradt. Az

angol megtartotta például a germán eredetű rövid, gyakori szavakat (mint *man, woman, house, water, go, come, eat, good, new* stb.), a mindennapi használatú szókincs zömét. A nyelvtanban pedig végbement egy erőteljes **egyszerűsítés**: az esetvégződések leépültek, a főnevek neme eltűnt, az igeragozás leegyszerűsödött. Így a kései közép-angolra a nyelv tipológiailag már inkább **izoláló** jellegű lett – sokkal kevésbé ragoz, mint a német vagy a korábbi angol. A **modern angol nyelv** (kb. 1500 óta) már nagyrészt ebben az analitikus szerkezetben működik: a szórend és a segédszavak (előljárók, segédigék) váltak meghatározóvá a nyelvtani viszonyok jelölésében, nem a toldalékok. Ezért mondjuk, hogy az angol genealógiailag germán nyelv ugyan, de tipológiailag erősen eltér a klasszikus flektáló indoeurópai mintától, és közelebb került az izoláló nyelvekhez.

Rokon nyelvei közül az angol legjobban a **fríz nyelvhez** áll közel (a fríz egy kis nyelv Hollandia és Németország partvidékén), de a gyakorlatban a legtöbb kölcsönhatása a **skandináv nyelvekkel** és a **franciával** volt. Az óangol már az északi viking hódítások idején átvett számos ó-skandináv szót (például az *egg – tojás* szó norvég eredetű), sőt bizonyos nyelvtani egyszerűsödéseket is a skandináv–angol kétnyelvűsége vezetnek vissza. Később pedig a francia hatás dominált. A modern angol így egy **kevert szókincsű**, de egyértelműen **indoeurópai nyelv**. Ha összevetjük az angolt egy számára távolabbi rokon nyelvvel, mondjuk a perzsával, a rokonság első pillantásra nem nyilvánvaló, de a nyelvtörténeti elemzés számos ponton igazolja. Például a számnevek: angol *two, three* ~ perzsa *do, se* (a *t-d* és *th-s* közti megfelelés); az *anya* jelentés: angol *mother* ~ perzsa *madar* (itt is szabályos hangmegfelelés). Ezek a hasonlóságok mind abból fakadnak, hogy mindkét nyelv az indoeurópai alapnyelv örököse, még ha eltérő ágakon keresztül is.

Összefoglalva tehát az angol nyelv a **germán nyelvek** közé tartozik, így rokona a németnek, hollandnak és skandináv nyelveknek. Rokonsága azonban

távolabb fokon kiterjed szinte minden európai nyelvre az indoeurópai család révén. A történelem viharai során az angol rengeteg idegen elemet vett át, de ez nem törölte el genealógiai hovatartozását – csupán különlegessé tette a profilját. Ma az angol nyelv a **globalizáció** miatt sok más nyelvvel kerül kölcsönhatásba, de ez már nem a rokonság kérdését érinti, hanem a nyelvi kölcsönzés folyamatos, univerzális jelenségét. Genealógiai értelemben az angol nyelv családfája világos és stabil: az indoeurópai család egy vastag ágán, a germánon helyezkedik el, mintegy hidat képezve Európa északi és nyugati nyelvei között.

9.7. Az ukrán nyelv rokonsága

Az ukrán nyelv az **indoeurópai nyelvcsalád szláv ágának keleti csoportjába** tartozik. Ebből következően legközelebbi rokonai az **orosz** és a **belarusz (fehérorosz)** nyelv – e három nyelvet gyakran együtt **keleti szláv nyelveknek** nevezik. A szláv nyelvek az indoeurópai nyelvcsaládon belül viszonylag későn váltak külön: az 1. évezred második felében még egy egységes **összláv** (más néven protoszláv) nyelvet beszéltek a szláv törzsek, amelynek felbomlásával jöttek létre a mai szláv nyelvcsoportok: a **keleti szláv** (orosz, ukrán, belarusz), a **nyugati szláv** (lengyel, cseh, szlovák, valamint kisebb nyelvek, mint a szorb vagy a kasub), és a **délszláv** (szerb, horvát, bolgár, macedón, szlovén). Az ukrán tehát az oroszsal és belarusszal közös ősből vált külön, nagyjából a 12–13. század folyamán, amikor a **Kijevi Rusz** keleti szláv nyelvi egysége regionális nyelvváltozatokra esett szét.

Habár az ukrán nyelvnek az oroszsal való rokonsága közeli, a két nyelv **kölcsönös érthetősége** nem olyan nagyfokú, mint sokan hinnék. Kívülállók gyakran gondolják, hogy az ukrán csupán az orosz egy dialektusa (és politikai okokból sokáig ez számított uralkodó álláspontnak), valójában önálló nyelv, saját normákkal és irodalmi hagyománnyal. Szókincse, hangrendszere és bizonyos nyelvtani vonásai is eltérnek az oroszról. Egy friss (2024-ben

készített) nyelvészeti összehasonlítás kimutatta, hogy bár az orosz és az ukrán nagyon hasonlóak, **kevesebb a közös elemük, mint több más szláv nyelvpárnak** – például a szerb és horvát, vagy a cseh és szlovák nyelvek egymáshoz képest jóval közelebb állnak, mint az ukrán az oroszhoz. Ennek több oka is van. Egyrészt az ukrán nyelv története során erőteljes **külső hatások** érték nyugati irányból, amelyek az oroszra nem vagy kevésbé érintették.

Az ukrán területek a középkortól kezdve hosszú ideig a **Lengyel–Litván Nemzetközösség** részei voltak (különösen Nyugat- és Közép-Ukrajna), emiatt az ukrán nyelv rengeteg **lengyel jövevényszót** vett át. A 16–17. században a lengyel nyelv kulturális és hivatalos szerepe meghatározó volt Ukrajnában, így az ukrán szókincsben máig megtalálhatók lengyel (illetve általában nyugati szláv) eredetű kifejezések és kiejtésbeli sajátosságok. Például az ukránban a „hetman” (*гетьман* – ‘katonai vezető’) vagy a „raion” (*район* – ‘járás, kerület’) a **lengyelből** került át. Az orosz nyelvet ezzel szemben erősebben befolyásolták a keleti (ókori egyházi szláv és később francia, német) hatások, de a lengyel behatás marginális volt. Így bizonyos fogalmakra is más szavakat használnak. Egy egyszerű példa, hogy az oroszban a „köszönöm” szó *спасибо* (*spasibo* – egyházi szláv eredetű), míg ukránul *дякую* (*dyakuyu* – a lengyel *dziękuję* megfelelője). Számos ilyen eltérés halmozódott fel, ami miatt egy ukrán beszédben több lehet az orosz fül számára idegen szó, mint amennyit elsőre gondolnánk.

Az ukrán nyelv **hangrendszerében** is akadnak különbségek az oroszhoz képest. Az egyik legismertebb a történeti **[g] hang változása [h] hanggá**: az óorosz (összláv) *z* betű által jelölt zöngés veláris zárhang (a [g]) az ukránban többnyire egy réshanggá fejlődött, amit a latin átírásban *h*-val szokás jelölni. Így például az orosz *город* (‘város’) ukránul *micmo* (a szó teljesen más, polonizmus), de valahol megvan a hang: orosz *Бог* (‘Isten’) ukrán kiejtésben *Boh*. Ugyanakkor az ukrán megőrizte a [g] hangot is külön betűvel: *Г*, például *грунт* (‘talaj’) – ez a hang az oroszban nem önálló fonéma. Tehát az ukrán

ábécé tartalmaz egy *Іі* betűt is a [g] számára, amit az orosz nem, viszont az oroszban van *Ёё*, *Ыы*, *Әә* betű, ami az ukránban nincs meg. Az orosz kemény jel (ѣ) az ukránban nem önálló betű, helyette **aposztróf** jelöli a kemény kiejtést bizonyos helyzetekben. Ezek a betűbeli különbségek mögött nyelvrendszer-tani különbségek állnak: az ukránban például megvan az [i] és [ɪ] hangok megkülönböztetése (*i* vs *u* betű), míg az oroszban az [i] hangot csak *u* jelöli és az [ɪ] hang (kemény *i*) jelölésére használják az *ы* betűt. A két nyelv **ortográfiája** tehát – annak ellenére, hogy mindkét nyelv a cirill ábécét használja – eltér, ami a mindennapi használatban is megkülönbözteti őket egymástól: egy ukrán szöveget egy orosz anyanyelvű, bár ki tudja olvasni (hiszen a betűk nagy része közös cirill), mégis hamar feltűnik neki a furcsa betűk használata és szokatlan szóalakok látványa. Ez pszichológiailag is erősíti az ukrán önálló karakterét, amire maga az ukrán nyelvközösség tudatosan is törekedett a történelem során, s különösen az önálló ukrán állam létrejötte, vagyis 1991 után.

Nyelvtanilag az **ukrán** és az **orosz** nagyon hasonló felépítésű, hiszen mindketten a szláv nyelvek közös örökségét viszik tovább, és térben sem kerültek messze egymástól, így közvetlen areális kapcsolatuk nem szűnt meg (mint például a magyar és legközelebbi rokon nyelvei között): **flektáló** nyelvek, hat esetet használnak (nominatív, akkuzatív, genitív, datív, instrumentális, lokatív; az oroszban a vokativusz eset csak archaikusan, az ukránban viszont élő elem maradt néhány szónál), igéket ragoznak személyben, számban és igeidőben. Mindkét nyelv megkülönböztet aspektust (befejezett/befejtelen igealakokat). Tehát a grammatikai struktúra terén nincs radikális eltérés. Az ukrán nyelv azonban néhány **régiesebb vonást** megőrzött, amely az oroszból kiveszett: például az oroszban teljesen eltűnt a **vokativusz** (megszólító eset), míg az ukrán még használ külön megszólító alakot egyes főneveknél (főleg személyneveknél és rokonneveknél, pl. „*Оксано!*” –

‘Oxána!’, „*мама*” – ‘mama!’ megszólítás). Az igei rendszerek nagyon hasonlóak, de érdekes módon az ukrán nyelvben a **jövő idejű alakok** képzése kicsit más utat járt be: létezik összetett jövő (*бъму* + főnévi igenév) és egyszerű jövő (ige ragozott jövő idejű alakja), ami az oroszban is megvan, de az ukránban a használatuk kicsit eltér (pl. az orosz *бъду мамъ* és *буду маму* közti különbség vs. ukrán *мамаму* alak). Az ilyen finom különbségek azonban inkább szaknyelvi részletek, a mindennapi beszédben nem ezek a legfeltűnőbbek.

Ami inkább meghatározza az ukrán nyelv egyedi karakterét a szláv palettán, az a **szókincs** és a **hangzás**. Az ukrán beszélt nyelv dallamosnak hat – sok magánhangzó, lágy mássalhangzó jellemzi, gyakran dallamosabbnak írják le, mint az orosz. Ebben szerepe van annak, hogy **az oroszban sok magánhangzó összeolvadt** (pl. hangsúlytalan /o/ -> /a/, /e/ -> /i/ bizonyos pozíciókban), míg az ukrán kiejtés megőrizte a tisztább magánhangzókat a szavakban. Így egy orosz szó sokszor „keményebbnek” hangzik, míg az ukrán megfelelője több nyílt magánhangzót tart meg. Például az orosz *город* (*gorod* – ‘város’ = [ˈgorəɫ]), az ukrán megfelelője pedig teljesen más: *місто* [ˈmʲisto]. De még a hasonló szavak esetében is érezhető a különbség: orosz *молоко* (*moloko* – ‘tej’ = [mɔɫɐˈko]) vs. ukrán *молоко* (*moloko* – ‘tej’ = [mɔɫɔˈkɔ]) – az ukránban a hangsúlytalan /o/ is megmarad [o]-nak, nem változik [a]-vá, így tehát másképpen ejtik. Az ilyen különbségek összessége adja az eltérő nyelvi ritmust.

Az ukrán nyelv tehát a **szláv nyelvcsalád önálló tagja**, nem pusztán egy orosz dialektus. Történetileg mindig is megvolt a maga irodalmi nyelve (gondoljunk Tarasz Sevcsenko 19. századi ukrán költészetére) és aktívan léteztek nyelvújító mozgalmak. A 19–20. század folyamán – a nemzeti ébredés részeként – az ukrán nyelvészek tudatosan törekedtek arra, hogy nyelvüket normatív szempontból is elkülönítsék az orosztól. Például voltak viták arról, hogy bizonyos nemzetközi szavakat oroszosan vagy lengyelesen vegyenek-e át; jellemzően az ukrán inkább a nyugati mintákat követte, hogy ne olvadjon

bele az oroszba. A **nyelvpolitikai tényezők** is szerepet játszottak: a cári Oroszország idején és a Szovjetunióban is az ukrán nyelv használatát sokszor korlátozták, az oroszot preferálva. Ennek ellenhatásaként az ukrán identitás számára a nyelv megőrzése különösen fontossá vált. A 20. század végére, Ukrajna függetlenedésével az ukrán lett az államnyelv, és új lendületet kapott a nyelv fejlesztése, modernizálása.

Egy érdekes eredményét is megemlíthetjük a nyelvészeti összehasonlító méréseknek. Kimutatták, hogy **az ukrán és az orosz közti lexikai hasonlóság százalékosan kisebb, mint az ukrán és a lengyel közti**. Magyarán egy átlagos ukrán beszélő – a történelmi okok miatt – sok lengyel jövevényszót felismer, és a nyugati szláv nyelveket (lengyelt, szlovákot) sok esetben jobban megérti, mint ahogy egy orosz anyanyelvű értené meg az ukránt. Az ukrán mintegy *híd* a keleti és nyugati szláv világ között: hangzásában és szókészletében is hordoz mindkét oldalról elemeket. Például a **hangtanban** a keleti szláv sajátosságokat követi (oroszhoz hasonló a lágy mássalhangzók rendszere, a szóvégi zöngétlenedés hiánya stb.), de a **szókincsben** sok a nyugati eredetű elem. Így fordulhat elő, hogy egy ukrán ember viszonylag sokat megért egy lengyelből vagy akár egy horvátból, míg egy orosz embernek nehezebb dolga lehet, ha ukránul hall vagy olvas szöveget.

Az ukrán nyelv a **cirill ábécét** használja, akárcsak az orosz és a többi keleti szláv nyelv, de saját változatban. Modern korunkban az ukrán nyelv is befogad új nemzetközi szavakat, gyakran közvetlenül az angolból (pl. *комп'ютер*, *бізнес*), míg a szovjet időkben e szavak orosz közvetítéssel érkeztek. Az ukrán nyelv ezzel is kicsit más utat jár manapság, mint az orosz, még inkább erősítve saját identitását. Mindez azonban nem homályosítja el a lényegét: az ukrán és az orosz nyelv **közeli rokon nyelvek**, közös őssel, és a szláv nyelvcsalád ugyanazon ágából származnak. Olyan ez, mint két közeli rokon, akik külön

környezetben nőttek fel: sok alapvonásuk közös maradt, de a felszínen szembetűnő különbségek alakultak ki közöttük az idők során.

Összességében tehát az ukrán nyelv a **szláv nyelvcsalád** egy önálló ága, amelyet saját történelmi fejlődése formált. Rokonságban áll a szláv nyelvek egész csoportjával, de leginkább az oroszsal és a belarusszal – ugyanakkor a nyugati szláv és egyéb hatások miatt különleges helyet foglal el a szláv nyelvek között. Az ukrán nyelv esete kiváló példája annak, hogy a nyelvrokonság nem statikus állapot: a rokon nyelvek is eltávolodhatnak egymástól, ha eltérő hatások érik őket. Mégis, a közös eredet mély nyomai mindmáig összekötik őket, amit a történeti nyelvészet eszközeivel ki lehet mutatni – és ami a nyelvpolitikai vitákban is fontos szerepet játszik, hiszen a nyelvi önállóság tudományos igazolása a kulturális önállóság jelképe is.

9.8. Összegzés

A nyelvek rokonságának felismerése alapvetően megváltoztatta a nyelvekről alkotott képünket. A **történeti-összehasonlító nyelvészet** bebizonyította, hogy a nyelvek családokba szerveződnek, hasonlóan az élőlényekhez – közös ősekből ágaznak szét, fejlődnek tovább, néha egymásra is hatva. A **nyelvcsalád** fogalma ma már központi jelentőségű: segít rendszerezni a világ nyelvi sokféleségét, és hidat teremt a nyelvtudomány, a történelem és a néprajz között. Láttuk, hogy a főbb nyelvcsaládok (indoeurópai, sino-tibeti, afroázsiai, uráli stb.) a Föld jelentős nyelvi közösségeit fedik le, s bár e családok nagyon különböznek, mindegyik a maga belső logikája szerint vált szét újabb és újabb nyelvekre.

A konkrét példák – a magyar, az angol és az ukrán nyelv – azt is megmutatják, hogy a nyelvrokonság nem mindig nyilvánvaló első pillantásra, hiszen a nyelvek a történelem folyamán sokat változhatnak. A magyar nyelv finnugor rokonai ma már Európa túlsó peremén élnek, a nyelv mélyrétege mégis máig őrzi a közös örökséget. Az angol nyelv germán gyökerei elhomályosulnak a sok latin jövevényszó alatt, ennek ellenére a nyelv szerkezete elárulja a valódi

rokonságot. Az ukrán nyelv pedig közeli rokon nyelvével, az oroszsal együtt született a szláv nyelvek családjában, de saját útját járva külön identitást épített fel – ami azonban nem kérdőjelezi meg közös származásukat.

A nyelvrokonság elmélete ma már a nyelvtudomány szilárd alapja. Újabb kutatások finomítják a nyelvcsaládfákat, és modern módszerekkel (például számítógépes lexikális összehasonlításokkal, fonológiai adatbázisokkal) még pontosabban próbálják feltárni a nyelvek közötti kapcsolatokat. A genetika és az archeológia bevonása is izgalmas eredményeket hoz: az ősi DNS-vizsgálatok például alátámasztják sok indoeurópai nyelv népének vándorlását, amit a nyelvészet már korábban felvázolt. Ugyanakkor van, ami változatlan: a **nyelvek szétválása és kölcsönhatása** folyamatos, és ma is zajlik. Napjainkban is keletkeznek új pidzsin és kreol nyelvek (keveréknnyelvek), amelyek aztán saját fejlődési útra léphetnek – azaz új „családok” csírái jöhetnek létre. A nyelvrokonság kutatása így nemcsak a múlttól szól, hanem a nyelvek jövőjéről is: segít megérteni, hogyan alakulhatnak a nyelvek a globális világban, és milyen közös vonások teszik lehetővé az emberi kommunikációt minden nyelvi különbség ellenére.

A **nyelvcsaládok** rendszere végső soron ráébreszt bennünket, hogy a világ népei között – a sokféle kultúra és történelmi út mellett – mély nyelvi kapcsolatok húzódnak. Minden nyelv egy kicsit más módon fejezi ki, hogy emberek vagyunk, de a nyelvek rokonsága azt mutatja, hogy ezek a módok összeérnek valahol a régmúltban. A nyelvek családfáin keresztül a saját eredetünkről is tanulunk: a nyelv rokonsága az emberi közösségek rokonságának tükörképe. A magyar anyanyelvű ember ezért örömmel fedezheti fel a **finn** dalok hangzásában vagy az **udmurt** népmesék szavaiban a nyelvrokonait; az angolul beszélő pedig meglepetten ismerhet rá egy-egy **szanszkrit** szóban az angol rokonára. Az ukrán pedig joggal büszke arra, hogy nyelve külön útját járta, de nagyjából megért egy lengyelt és megért egy orosz

is – hidat képez a rokonok között. A nyelvrokonság tudata gazdagítja a nyelvi identitásunkat és arra tanít, hogy nyelvi különбözöségünkben is ott rejlik az emberiség összetartozásának lenyomata.

X. A NYELVEK OSZTÁLYOZÁSA

10.1. A nyelvtipológia fogalma és célja

A **nyelvtipológia** a nyelvek csoportosításával és osztályozásával, típusokba sorolásával foglalkozó nyelvészeti terület, amely a nyelveket azok hasonló **alaktani (morfológiai)** és **mondattani (szintaktikai)** tulajdonságai alapján rendszerezi. A tipológiai osztályozás célja, hogy a nyelvek szerkezeti sajátosságai (például szófajszerkezet, szórend, morfológiai felépítés) szerint állapítson meg nyelvtípusokat, és ezek révén általános **nyelvi univerzálékat** (minden nyelvben megfigyelhető jelenségeket) vagy tipikus kombinációkat tárjon fel. A nyelvtipológia tehát nem a nyelvek **genealógiai**, vagyis nyelvrokonsági kapcsolatait vizsgálja – ez utóbbi a történeti-összehasonlító nyelvészet feladata, ahogyan az előző fejezetben láthattuk –, hanem attól függetlenül csoportosítja a világ nyelveit **strukturális jellemzők** szerint. Ennek köszönhetően egymással nem rokon nyelvek is kerülhetnek azonos nyelvtípusba pusztán szerkezeti hasonlóság alapján.

A nyelvtipológia egyik klasszikus területe a **morfológiai tipológia**, amely azt vizsgálja, hogy a különböző nyelvek a **nyelvtani viszonyokat** (például alany–állítmány viszony, jelző–jelentett szó viszonya, határozók kapcsolódása a mondat többi részéhez) milyen módon fejezik ki morfológiai eszközökkel, illetve milyen mértékben támaszkodnak morfológiai kifejezőeszközökre. Másképpen fogalmazva: a morfológiai tipológia azt kutatja, hogy **a nyelvek szavainak felépítése** és a bennük hordozott nyelvtani információ mennyisége szerint milyen típusokba sorolhatók. A klasszikus morfológiai tipológiában két fő szempont szerint osztályozzuk a nyelveket: (1) a **jelentéstömörítés mértéke** (vagyis mennyi jelentést, nyelvtani információt sűrítenek egy szóba), és (2) a **nyelvtani viszonyítás módja** (vagyis milyen eszközökkel fejezik ki a nyelvtani viszonyokat). Az első szempont alapján beszélhetünk **analitikus**,

szintetikus és **poliszintetikus** nyelvekről, a második szempont szerint pedig **izoláló**, **agglutináló**, **flektáló** és **inkorporáló** nyelvekről. Fontos kiemelni, hogy ezek tipikus kategóriák: a valós nyelvek gyakran nem sorolhatók be *tisztán* egyetlen típusba, hanem többféle jellemvonást is mutathatnak.

A nyelveket persze nem csupán a morfológiai (alaktani) jellegzetességeik alapján csoportosítják, hanem például a szórendi típusok szerint (erről a mondattani fejezetben esik szó), vagy éppen a hangsúlyviszonyokat figyelembe véve. A továbbiakban elsőként a jelentéstömörítés foka szerinti felosztást tárgyaljuk, majd a nyelvtani viszonyítás módja szerinti kategóriákat mutatjuk be, mindkét esetben példákkal illusztrálva az egyes típusokat. Végül – hangsúlyozva, hogy ez a fajta osztályozás nem kapcsolódik a morfológiához – a nyelvek prozódiai eszközök szerinti csoportjait ismertetjük röviden. A fejezet végén arra keressük a választ, melyek a valódi nyelvi univerzálék.

10.2. A jelentéstömörítés mértéke szerinti nyelvtípusok

A jelentéstömörítés mértéke azt fejezi ki, hogy egy átlagos szó mennyi információt hordoz, azaz hány **morfémából** áll és mennyi **nyelvtani jelentést** kódol. E szempont szerint egy skálát alkotnak a nyelvek: az egyik végponton az **analitikus nyelvek** helyezkednek el, amelyekben (viszonylag) kevés morféma jut egy szóra, a másik végponton pedig a **poliszintetikus nyelvek**, amelyekben rendkívül sok információ sűríthető egyetlen szóalakba. A két végpont között találhatók a **szintetikus nyelvek**, amelyek mérsékelt morfémaszámú, ragozott szavakat használnak. Fontos megjegyezni, hogy ez valóban inkább egy folytonos skála, nem pedig élesen elkülönülő csoportok: vannak nyelvek, amelyek az analitikusabb, és vannak, amelyek a szintetikusabb felé hajlanak, de a legtöbb nyelv valahol a kettő között helyezkedik el, illetve különböző szerkezetekben más-más mértékben analitikus vagy szintetikus megoldásokat alkalmaznak.

10.2.1. Analitikus nyelvek

Az **analitikus nyelvek** (más néven **analitikus szerkezetű** nyelvek) azok, amelyek a nyelvtani viszonyokat elsősorban **önálló szavakkal** – például segédigékkel, elöljárószókkal, partikulákkal – és **szórendi eszközökkel** fejezik ki, nem pedig ragozással vagy a szótó módosításával. Az ilyen nyelvekben egy mondat jelentéstartalma több, egymástól elkülönülő szóra van „szétosztva”, azaz kevés morféma kapcsolódik össze egy szóban. Tipikusan egy *szóforma* egyetlen önálló jelentésű morfémát tartalmaz, és a nyelvtani viszonyokat inkább különálló funkciószavak jelölik. Az analitikus nyelvekre tehát **alacsony morféma/szó arány** jellemző. Ezzel szemben a nyelvtanilag fontos kapcsolatok jelölése gyakran a szavak sorrendjével vagy intonációval történik.

Példaképpen említhetjük az **angol nyelvet**, amely sok szempontból analitikus jellegű. Az angolban például a jövő időt egy külön segédige (*will*) és az igealakja fejezi ki (*will go* – ‘fog menni’), nem pedig az ige ragozása. A nyelvtani viszonyokat gyakran elöljárószók mutatják: pl. az *in the house* (‘a házban’) esetében az *in* önálló szó jelzi a helyhatározói viszonyt, míg a magyarban ugyanezt toldalék fejezi ki (*ház+ban*). Az angol szórendje is kötött: alany–állítmány–tárgy (SVO) sorrendben kell álljanak a fő mondatrészek, mert a szórend jelzi például, hogy ki az alany és ki a tárgy egy kijelentésben (pl. *Mary loves Peter* = ‘Mari szereti Pétert’ vs. *Peter loves Mary* = ‘Péter szereti Marit’). Ezzel szemben a magyarban a ragozás miatt a szórend szabadabb, nem az határozza meg a mondat alanyát és tárgyát. Az angol nyelv grammatikája tehát nagymértékben támaszkodik önálló szavakra és szórendre, ezért *analitikus nyelvnek* tekintjük. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az angolban **néhány morfológiai elem** mégis megmaradt: például a főnevek többes számát (-s) vagy az ige múlt idejét (-ed) toldalékkal fejezik ki (pl. *car* – *cars*, *wait* – *waited*), ezért nem teljesen mentes a ragozástól. Sőt, némely esetben rendhagyó alakok is előfordulnak (*go* – *went*, *good* – *better*, *mouse* –

mice), ami már a *flektáló* (hajlító) jelleg öröksége. Összességében azonban az angol nyelvet a tipológusok erősen **analitikus** (és részben izoláló) irányba tolódónak tartják.

A világ leganalitikusabb nyelvei közé tartoznak a **kelet- és délkelet-ázsiai nyelvek**, például a kínai, a vietnámi, a thai. Közülük is a **kínai nyelv** a tipikus **izoláló-analitikus** nyelv: a modern kínai szavak (morfémák) túlnyomó többsége **rögzített, változatlan alakú, egyszótagú elem**, amelyek sohasem vesznek fel toldalékot. A kínai nyelvben egy szóalak lényegében mindig ugyanabban a formában jelenik meg, s a grammatikai viszonyokat kizárólag a szavak önálló szerepe, sorrendje és a szövegkörnyezet fejezi ki. Például a „*Wǒ ài nǐ*” mondatban (ami ezt jelenti: ‘Szeretlek téged’) három külön szó áll egymás mellett („én – szeret – te”), és egyikük sem változik meg alaktanilag; míg magyarul egyetlen szó (*szeretlek*) fejezi ki ugyanezt a jelentést, több morféma összeolvadásával. Az ilyen kínai mondatszerkezetekben minden morféma külön szóként van jelen, ezért a kínai nyelv *szélsőségesen analitikus*.

A kínaihoz hasonló izoláló nyelvek mind analitikusak, hiszen épp az teszi őket izolálóvá, hogy a nyelvtani viszonyokat külön szavakkal fejezik ki (az izoláló nyelvekről részletesen később). Ugyanakkor fontos látni, hogy **nem minden analitikus nyelv izoláló**: az analitikusság fokozati kérdés, és vannak olyan analitikus jellegű nyelvek, amelyekben néhány toldalék vagy rag mégis előfordul. Ilyen például az angol, ahogyan említettük fentebb, amely bár többnyire analitikus, megtartott néhány flektáló (ragozó) elemet is, vagy a francia, amely analitikussá vált latin eredete ellenére (a grammatikai nemek és esetek nagy részének elvesztése miatt), de például az igéket továbbra is ragozza személy és szám szerint.

10.2.2. Szintetikus nyelvek

A **szintetikus nyelvek** e tipológia szerint azok, amelyek jelentősebb mértékben élnek a **morfémák egy szóba történő összeillesztésével**, vagyis a **ragozás** (jelentéshordozó toldalékok hozzáadása) és a **szóképzés** eszközeivel. Ezekben a nyelvekben egy–egy szóalak gyakran több morfémát – tipikusan egy szótövet és több toldalékot – foglal magában, így több nyelvtani információt sűrít egybe, mint az analitikus nyelvekben. A **morféma/szó hányados** a szintetikus nyelvekben magasabb, gyakran több affixum járul egy szótőhöz. A szintetikus nyelvek kategóriája tág, ide tartoznak mindazok a nyelvek, amelyek nem vagy nem elsősorban analitikus szerkezetűek, de nem érik el a polyszintetikus extrémítást. E nyelvek között azonban további alaptípusok különböztethetők meg a nyelvtani morfémák kombinálódásának módja szerint – ezt a következő részben, a nyelvtani viszonyítás módja kapcsán részletezzük. Általánosságban a szintetikus nyelvek közé soroljuk a **legtöbb európai nyelvet** és számos más nyelvet világszerte.

A **magyar nyelv szintetikus felépítésű**: a legtöbb nyelvtani jelentést ragokkal, jelekkel, képzőkkel fejezi ki, amelyek a szótőhöz kapcsolódnak. Például a magyar *házainkban* szó egyetlen szóalak, mégis három morfémát tartalmaz: *ház* (szótő) + *-aink* (többes szám + birtokos személyrag: az *-aink* jelöli, hogy többes szám első személy birtokos, azaz *-ink* = *miénk*) + *-ban* (esetrag, helyhatározó, ‘benne’ jelentéssel). A *házainkban* így szó szerint ezt jelenti: ‘a mi házaink *benne*’, vagyis ‘a mi házainkban’ – mindez **egyetlen szóalakban** kifejezve. Ugyanezt angolul analitikusan csak több szóval lehet kifejezni: *in our houses* (külön szó az *in*, külön szó az *our*, külön szó a *houses*). Hasonlóképpen, a magyarban az igét is egy szóban ragozzuk: *látom* = ‘lát-om’ (lát + 1. sz. alany ragja, *I see*); *láttalak* = ‘lát-ta-lak’ (lát + múlt idő jele + 2. sz. tárgyas igei személyrag + 1. sz. alany ragja, jelentése kb. ‘én téged láttalak’). Ezek a példák mutatják, hogy a magyar **egyetlen szóban** képes

kifejezni olyan viszonyokat (-*lak* = „téged ...lak, téged látlak”), amelyre az angol külön szavakat használ (*I saw you*).

A magyarhoz hasonlóan **szintetikus jellegű** a legtöbb rokon finnugor nyelv (például a finn, észt), továbbá a **bantu nyelvek** (pl. a szuahéli), a **latin** és a belőle kialakult **újlatin nyelvek** (mint a spanyol, olasz, bár ezek a latinhoz képest már veszítettek szintetikus jellegükből), a **germán nyelvek** többsége (pl. a német, a svéd – bár a germán nyelvek egy része, mint az angol vagy az afrikansz, erősen analitikus irányba mozdult), valamint a **szláv nyelvek**, így az **ukrán** is.

Az ukrán, akárcsak általában a szláv nyelvek, **jellemzően flektáló szerkezetű** (lásd lent) és **gazdag ragozási rendszerrel** bír, vagyis kifejezetten sok nyelvtani kategóriát (esetet, számot, nemet) jelöl a főnevek, mellénevek toldalékolásával. Például az ukránban a főneveknek hét esetük van (hasonlóan a latinhoz vagy az oroszhoz), így egy főnév hét (vagy még több) különféle **ragos alakban** fordulhat elő a mondatban attól függően, hogy alany, tárgy, részeshatározó stb. szerepet tölt be. Az igék is ragozódnak személy és szám szerint, például: *я н'ю* (*ja pju* – ‘iszom’), *му н'єу* (*ty pjesh* – ‘iszol’), *вона н'є* (*voná pje* – ‘iszik [nőnem]’) stb. az *inni* ige jelen idejű ragozása; valamint külön prefixumokkal fejeznek ki igeneveket vagy igekötős jelentésárnyalatokat. Mindezek a jelenségek azt illusztrálják, hogy az ukrán nyelv – a magyarral ellentétben – elsősorban nem külön segédszavakkal, hanem **ragozással**, vagyis szintetikus eszközökkel fejezi ki a grammatikai viszonyokat.

Meg kell jegyezni, hogy a **szintetikus vs. analitikus** megkülönböztetés nem abszolút dichotómia, hanem inkább folyamatosság. Sok nyelv története során változik az analitikus–szintetikus jellege. A **latin nyelv** az ókorban erősen szintetikus (sőt polyszintetikus felé hajló) volt: névszói rendszerében esetragok tömkelege jelezte a nyelvtani szerepeket, az igéknek pedig személyragjaik és igeidőragjaik voltak, így egy latin mondatban kevés segédszóra volt szükség. A belőle leszármazó **román nyelvek** (pl. olasz,

francia, spanyol) ezzel szemben **analitikusabbak**, mert az esetvégződések nagy részét elvesztették (a névszói esetrendszer leegyszerűsödött vagy eltűnt, a nyelvtani nemek száma is csökkent a latinhoz képest), és inkább szórendi és segédszavas szerkezeteket használnak. Ugyanakkor még mindig **szintetikusabbak**, mint például az angol, hiszen megőrizték az igék gazdag ragozását, a melléknév-egyeztetést nem és szám szerint, és egyes nyelvekben névelőragozás vagy névutóragos szerkezetek is vannak (pl. névelő összeolvadása előljáróval: *du < de+le* franciául). Az angolhoz viszonyítva tehát az újlatin nyelvek közepesen szintetikusnak mondhatók. A **magyar** e skálán még inkább a szintetikus oldal felé esik, hiszen sokkal több toldalékot használ, míg a **kínai** a másik véglet, egyértelműen analitikus szerkezetű.

10.2.3. Poliszintetikus nyelvek

A **poliszintetikus nyelvek** (más néven **nagymértékben szintetizáló nyelvek**) a skála azon végpontját képviselik, ahol egy szó **szélsőségesen sok morfémat** foglalhat magába, akár annyit, ami más nyelvekben egy egész mondat kifejezéséhez szükséges. A poliszintetikus nyelvekben gyakori, hogy egyetlen szóalak olyan komplex, hogy lefordítva egy teljes mondatnak felel meg. Az ilyen nyelvekben a morféma-k száma szóalakonként nagyon magas, és nemcsak toldalékok, hanem akár több **lexikai tövű elem** (főnévi vagy igetővek) is egybeépülhetnek. A poliszintézis tehát a **szintetizáló nyelvtípusnak egy extrém esete**, ahol szavak valóságos mondatná bővülnek.

Klasszikus példái a poliszintetikus nyelvtípusnak az **eszkimó-aleut nyelvek** (pl. az inuktitut), valamint számos **amerikai indián nyelv** (pl. a navahó, a grönlendi nyelv, a nahuatl, a csukcs nyelv). Ezekben egy szó rengeteg apró morféma-ra bontható, amelyek között akár teljes szótövek is vannak. Például a nyelvészeti szakirodalomban gyakran idézett példa az **inuktitut** nyelvből: *tusaatsiarunnanngittualuujunga*, ami ezt jelenti: ‘nem hallak tisztán’ (szó szerint kb. „nem tudlak jól hallani”). Ez az egyetlen szó

több részre bontható (*tusaa-* „hall”, *tsiaq-* „jól”, *junnaq-* „tud”, *nngit-* „nem [tagadás]”, *tualuu-* „nagyon”, *junga-* „én [állítmányi rag]”), és az egész egy teljes mondatot fejez ki. Hasonlóképpen léteznek még hosszabb, akár egy angol mondatot is kitevő szóalakok. A magyarhoz szokott nyelvhasználónak ismerős lehet a jelenség abból a szempontból, hogy magyarul is ki lehet fejezni egy teljes predikátumos szerkezetet egy szóban, pl. *ajánlom* (= „én ajánlom”) vagy *szeretlek* (= „én szeretlek téged”). Ez azonban meg sem közelíti a poliszintetikus nyelvek lehetőségeit – a magyarban legfeljebb a személyjel és néhány igerag épül az igetőhöz, míg egy poliszintetikus nyelvben akár a **tárgy és más mondatrészek is beépülhetnek a szóba**. Így az olyan mondatok, mint például „*Elküldtem neki a meghívót*” vagy „*Láttam a házunk előtt egy nagy fekete kutyát*”, egy eszkimó nyelvben akár **egyetlen szóval** kifejezhetők lennének, számos toldalék és beépített lexikai elem révén.

A poliszintetikus nyelvek rendszerint egyben **inkorporáló nyelvek** is, mivel azáltal tudnak sok morfémát egy szóba sűríteni, hogy külön szótöveket (pl. tárgy vagy határozó szerepű főneveket) is integrálnak az igébe. Emiatt sok nyelvész a *poliszintetikus* és *inkorporáló* kifejezéseket szinonimaként kezeli, vagy egymás *részalmazainak* tekinti. Vannak azonban olyan megközelítések, amelyek külön kategóriaként beszélnek az inkorporálásról (bekebelezésről) – erre a második szempont tárgyalásánál térünk ki. Fontos hangsúlyozni, hogy a poliszintetikus nyelvek igen összetett szavakat használnak, és ez jelentős tanulási és feldolgozási sajátosságokkal jár: a beszélők nagyon hosszú szavakat képesek rugalmasan elemezni és megérteni, a nyelvtanulóknak viszont **komoly kihívást jelenthet** az efféle szerkezetek elsajátítása. Európai nyelv nem tartozik ebbe a típusba; a legszintetikusabb európai nyelvek is inkább a közepesen szintetikus tartományban mozognak. A magyar nyelvet néha nevezik „*tömör*” *nyelvnek* hétköznapi értelemben (pl. mert egy szóban ki tudja fejezni azt, amit az angol három szóban: *szeretlek* vs. *I love you*), de ez a

tömörség nem éri el a poliszintetikus szintet. A magyarban csak bizonyos korlátozott elemek (pl. határozott tárgyat jelölő *-lak/-lek* igei személyrag) épülnek be a szóba, de teljes főnévi tövek szabadon való beépítése nem jellemző. Így **a magyar nem tekinthető poliszintetikusnak**, hanem egyértelműen a **szintetikus-agglutináló** típusba sorolandó.

10.3. A nyelvtani viszonyítás módja szerinti nyelvtípusok

A másik fő morfológiai tipológiai szempont azt vizsgálja, **milyen módon fejezi ki a nyelv a nyelvtani viszonyokat** a szavakon belül. Másképpen fogalmazva: ha egy nyelv egy szóban több morfémát is használ, akkor ezek a morfémák hogyan kapcsolódnak és milyen természetűek? A klasszikus felosztás négy alapvető típust különít el: **izoláló**, **agglutináló**, **flektáló** és **inkorporáló** nyelveket. E kategóriák történetileg a 19. századi nyelvészetben alakultak ki (Von Humboldt, Schlegel és mások munkássága nyomán), és lényegében a nyelvben előforduló szótani szerkezetek jellemző morfológiai viselkedését írják le. Fontos megjegyezni, hogy ezek a típusok nem mindig kizárólagosak: sok nyelv ötvözi több típus jellemzőit. Ennek ellenére hasznosak arra, hogy leírjuk, egy nyelv **elsősorban milyen módon** oldja meg a nyelvtani viszonyok kifejezését a szóalakokon belül.

Míg az előző (analitikus vs. szintetikus) besorolás a morfémák számát vette figyelembe, addig ez a besorolás a morfémák **minőségét és kapcsolódásának módját** vizsgálja. Ezen belül az *izoláló nyelveknél* egy szóalakban **egy** morféma van (vagyis nincs valódi morfológiai kapcsolódás, így ezek a nyelvek analitikusak); az *agglutináló nyelvekben* **több** morféma kapcsolódik sorban, méghozzá **egyértelmű határokkal és jelentésekkel**; a *flektáló nyelvekben* a morfémák **összeolvadnak vagy módosítják egymás alakját**, a jelentésviszonyok kifejezése pedig nem szegmentálható egységekre; az *inkorporáló nyelvekben* több önálló szótó is **egyesül egy szóvá**, mintegy „bekebelezve” a mondat több elemét egy komplex morfémaláncba.

Lényegében e típusok közül az agglutináló–flektáló dichotómia a morféma szegmentálhatóságának fokára utal (ezt hívják a **fúzió fokának** is: mennyire különülnek el a morféma a szóban), míg az izoláló és inkorporáló a morféma számának végleiteit képviseli (az izoláló a minimumot, az inkorporáló a maximumot). A következőkben egyenként tárgyaljuk e négy kategóriát, definíciókkal és példákkal.

10.3.1. Izoláló nyelvek

Az **izoláló nyelvek** (más néven **elszigetelő nyelvek**) olyan nyelvek, amelyekben gyakorlatilag **nincsenek toldalékok**: a szavak alakja állandó, a szótövekhez nem járulnak ragok, képzők, prefixumok vagy szuffixumok a nyelvtani viszonyok jelölésére. Az izoláló nyelvekben ideális esetben minden egyes szóalak egyetlen morfémaából áll, így a nyelvtani információkat különálló szavak, illetve a szavak sorrendje és a kontextus hordozza magában. Ezek a nyelvek tehát tipológiailag a legalacsonyabb fokú morfológiai komplexitást mutatják – egy korábbi felosztás terminusával élve **analitikus nyelvek**, mégpedig a legszélsőségesebb analitikus típus.

Az izoláló nyelvek prototípusa a már említett **kínai nyelv** (pontosabban a mandarin kínai és a legtöbb kínai nyelvváltozat). A kínai mondatban minden nyelvtani viszonyt a **szórend** és **külön szavak** fejeznek ki. Például a birtokviszony jelölésére a kínai az 的 (*de*) partikula használatát alkalmazza: 我的书 (*wǒ de shū*) jelentése szó szerint „én **val** könyv”, ami azt fejezi ki, hogy „az én könyvem” (birtokos szerkezet). Itt az *én* (*wǒ*) és *könyv* (*shū*) szót változatlan alakban hagyjuk, és a köztük álló *de* jelzi a köztük lévő birtokviszonyt – ez egy különálló kis szó, nem toldalék. Egy másik példa: 我在学校 (*wǒ zài xuéxiào*) jelentése „én az iskolában [vagyok]”, ahol a helyhatározót a *zài* szó jelöli (jelentése kb. „-ban/-ben lenni”), mivel a főnév (*iskola* = *xuéxiào*) alakja nem változik. **Vietnámiul** hasonlóképpen: *tôi ăn cơm*

= „én enni rizs”, azaz „rizst eszem”; itt sincs igeragozás vagy esetrag, a jelentés a szavak sorrendjéből és önálló szavakból derül ki.

Az izoláló nyelvek tehát *minden nyelvtani kategóriát külön szóval* vagy **szórendi megkötéssel** fejeznek ki. A kontextus és a mondat szórendje kiemelten fontos szerepet kap: például a kínai *máj* (買, *mǎi*) szó azt jelenti „vesz [valamit]”, a *mài* (賣, *mài*) pedig „elad [valamit]”. Az egyes szám és többes szám között alakilag nincs különbség, ahogyan időjelek sincsenek az igén – mindezt külön szavakkal vagy időhatározókkal fejezik ki (pl. *jīntiān* = ma, *zuótiān* = tegnap, amelyekkel kifejezik a jelen vagy múlt időt, vagy a *le* partikula a befejezettséget). Hasonló **izoláló** felépítésű nyelvek még a **thai**, a **burmai**, valamint bizonyos kreol nyelvek.

Mivel az izoláló nyelvekben a szóalakok nem változnak, ezek a nyelvek mind **analitikus** nyelvtani szerkezetűek, amint azt korábban is kifejtettük. Ugyanakkor vigyázni kell: attól, hogy egy nyelv nem használ toldalékokat, még lehetnek bizonyos más módjai a nyelvtani viszony jelölésének (például *szórendi kötöttség* vagy *tonális különbségek*).

A kínai például **tonális nyelv**, ahol egy szó jelentését megváltoztathatja a **hangmagasság** mintázata – ez nem morfológia ugyan, de fontos nyelvtani szerepet tölt be a **szórend** és a **tónus** (ha tonális nyelvekről van szó) a jelentés szempontjából. A tonális nyelvekben (mint például mandarin kínai, a thai vagy a vietnami) a szótagok magassága és dallamváltozásai (tónusok) maguk hordozzák a jelentésmegkülönböztetést, így a klasszikus „szóhangsúly” fogalma kevésbé érvényes. Itt nem a hangerő- vagy időtartam-kiemelés, hanem a **tónus mint zenei elem** a döntő. A kantoni kínaiban viszont minden szótag külön hangsúlyt kap, így a beszéd ritmusa „szótag-időzített”. Az izoláló nyelvekben tehát a „klasszikus” hangsúly sokszor háttérbe szorul, és a jelentésmegkülönböztetés fő eszköze a **tónus** vagy a **szórend**, nem pedig a

hangsúly. Emiatt a beszéd dallama és ritmusa jellegzetesen más, mint az agglutináló nyelveké.

Az izoláló nyelvek végletekig egyszerűsített morfológiája tehát gyakran együtt jár azzal, hogy a nyelv más szinteken (szintaxis, fonológia) **bonyolultabbá válik** a kommunikációs szükségletek kielégítésére.

Megjegyzendő, hogy **az angol nyelv** a történeti fejlődése során az izoláló típus felé mozdult: az óangol/felnémet jellegzetes flektáló nyelvből mára szinte izoláló struktúrájává vált, bár néhány rag még megtalálható benne (pl. -'s birtokos jel, -s többesjel). Emiatt az angolt néha **izoláló jellegűnek** is mondják a modern nyelvállapotára tekintettel. Ugyan teljesen izolálónak nem nevezhető, de mondhatjuk, hogy *erősen izoláló tendenciájú analitikus nyelv*. Ezzel szemben például a **magyar** nem izoláló, mert bőven használ toldalékokat; habár a magyar nyelvnek is akadnak izoláló vonásai bizonyos szerkezetekben (például a magyar határozói igeneves szerkezeteknél: *a bemutatás után* – itt az *után* külön szó, míg mondjuk latinul az „után” viszonyt esetrag fejezte volna ki). Összességében az izoláló nyelvek csoportja jól elkülönül, és tipikus példái (kínai, vietnámi, thai) mellett a legtöbb európai nyelv **nem** tartozik ide, kivéve némely kreol nyelvet és erősen egyszerűsödött nyelvváltozatot.

10.3.2. Agglutináló nyelvek

Az **agglutináló nyelvek** (a latin *agglutinare* = „hozzáragasztani” szóból, magyarul **toldalékoló** vagy **ragasztó nyelvek**) azok, amelyek a nyelvtani viszonyokat **toldalékok láncolatával** fejezik ki, mégpedig úgy, hogy minden egyes toldalék többnyire egyetlen jól meghatározott nyelvtani jelentést hordoz. Az *agglutináció* lényege, hogy a szótőhöz sorrendben hozzákapszólódik több affixum (prefixum vagy – gyakoribb esetben – szuffixum), és ezek **egyértelműen elkülönülő morfémaszegmentumokként** követik egymást. Az agglutináló nyelvekben a morféma határai világosak, a toldalékok alakja általában állandó (nem olvad össze a szomszédos morfémaival, legfeljebb

hangzóilleszkedés történik), és mindegyik toldalék külön funkciót jelöl. E nyelvekben a **fúzió foka alacsony**, azaz a szó elemei jól szegmentálhatók.

Jellemző példa az agglutináló nyelvekre a **magyar nyelv**. Vegyük például a *labdáitokról* szót: le tudjuk bontani **morfémákra** úgy, hogy minden darabnak önálló szerepe van. A *labda* a szótő (jelentése: ‘labda játékszer’), az *-i-* a birtoktöbbséítő jel (*labda* → *labdák*, amelyek valaki tulajdonában vannak), a *-tok-* a birtokos személyrag (2. személy többes szám: *-tok* = ‘a ti ...-tok’), a *-ról* pedig esetrag, mégpedig határozói esetet jelöl (*-ról/-ről*, valamiről). A *labdáitokról* így elemeire bontva: *labda* + *-i* + *-tok* + *-ról*, ami jelentésében megfelel annak, hogy „a labdákról, amelyek a tietek”. Fontos, hogy e négy elem jól elhatárolható, sorrendjük kötött (először a többesjel, majd a birtokos rag, végül az esetrag), de egyik sem olvad össze a másikkal, mindegyik külön funkcióval bír. A magyar nyelvben szinte bármilyen ragozott szó hasonlóan elemezhető: például *házainkban* = *ház* + *-aink* (birtokos tbsz 1. személy: ‘mieink’) + *-ban* (helyhatározói rag) – és ezek az elemek más szóban is ugyanígy néznek ki (pl. *kertjeinkben* ugyanezek a morfémák: *kert* + *-jeink* + *-ben*). Ez az **agglutináló szerkezet** jellegzetessége.

Az agglutináció nem csak a névszókra jellemző, hanem az **igékre** is. A magyar igék személyragjai, igeidő-jelei, módjelei szépen egymás után fűződnek fel: pl. *szerethetlek* = *szeret* (ige töve) + *-het* (lehetőség, módbeli segédigei jelentés: „szerethet” = ‘szerethetlek’ feltételes mód jele) + *-lek* (határozott tárgyas 1. sz. alany → „téged ...lek”). Mindegyik külön morféma, elkülöníthető jelentéssel, egymás után.

Hasonló agglutinatív felépítést mutat a **török nyelv** is: például törökül *evlerinizden* = *ev* + *-ler* (többes szám) + *-iniz* (2. személy többes birtokos: „a ti ...-tok”) + *-den* (előljáró rag: *-ból/-ből*), jelentése: ‘a házaikból’. Látható, hogy ugyanolyan logikával épül fel, mint a magyarban a *házaitokból*. Az ilyen

nyelvekben a nyelvtani kategóriák jellemzően **egy-az-egyben** megfeleltethetők egy–egy toldaléknak, sorban fűzve.

Az **agglutináló nyelvek** többsége **szintetikus** is egyben, hiszen több morfémát kapcsolnak egybe. A magyar és a török példák is mind **szintetikus-agglutináló** nyelvek. Az agglutináló szerkezet azonban **nem zárja ki** azt, hogy egy nyelv ne lehetne viszonylag analitikus is bizonyos tekintetben. Például a **japán nyelvet** gyakran az agglutináló nyelvek közé sorolják, mert ragozási paradigmái agglutinatív természetűek (pl. udvarias igealakok képzése egymás után járuló toldalékokkal történik: *taberu* = ‘eszik’, *tabemasu* = ‘eszik [udvarias]’, *tabemasen* = ‘nem eszik [udvarias]’, *tabemasendeshita* = ‘nem evett [udvarias, múlt]’ stb., ahol világosan elválnak a gyök és a ragok). Ugyanakkor a **japán nyelv** sok nyelvtani viszonyt **önálló partikulákkal** fejez ki (pl. a tárgy ragját az *-o* partikula jelöli külön szóként, a birtokosét a *-no*, a többes számot bizonyos főneveknél külön szó jelölheti), ezért bizonyos szempontból analitikusabb is, mint a magyar. Emiatt szokták azt mondani, hogy *az agglutináló nyelvek többsége szintetikus, de akadnak köztük analitikusabbak is*. A japán ilyen átmeneti eset: ragozása agglutináló logikájú, de összességében kevésbé tömörít jelentést, mint mondjuk a magyar vagy török, ezért tipológiailag **analitikusabb agglutináló** nyelvnek tekinthető.

Az agglutináló nyelvek közé tartozik a **finnugor nyelvek** zöme (magyar, finn, észt, udmurt stb.), a **török és altáji nyelvek** (török, kazah, mongol, a koreait is sokszor ide sorolják, bár vannak sajátos vonásai is), a **japán**, továbbá a **bantu nyelvek**, mint például a **szuahéli**. A suahéli ige például számos prefixummal és suffixummal fejezi ki a nyelvtani viszonyokat: *nitakupenda* = *ni-* (1. sz. alany ‘én’) + *-ta-* (jövő idő) + *-ku-* (2. sz. tárgy ‘téged’) + *-penda* (igető: ‘szeretni’) – ez a szó ezt jelenti: ‘szeretni foglak téged’. Itt is világosan elválaszthatók a morfémák, és mindegyiknek megvan a külön jelentése és helye a sorban.

Az agglutináció szélsőséges esete a korábban tárgyalt **poliszintézis**: egyes nyelvek (pl. eszkimó nyelvek) felfoghatók úgy, mint **extrém módon agglutináló nyelvek**, ahol nagyon sok toldalék (és akár több fő is) egyesül egy szóban. Az európai nyelvek közül a **magyar** a legismertebb agglutináló; ezzel szokás szembeállítani például az **indoeurópai nyelvek** flektáló jellegét. Érdekességképpen megjegyezhető, hogy a nyelvújítás korában a magyar nyelvészek büszkén emelték ki a magyar agglutináló szerkezetét, mint a nyelv „logikus” szerveződésének bizonyítékát, szemben a „rendszeretlen” kivételekkel teli flektáló nyelvekkel – ma már tudjuk, hogy mindkét rendszernek megvan a maga logikája és sajátos jellegzetessége.

10.3.3. Flektáló nyelvek

A **flektáló nyelvek** (más néven **hajlító** vagy **inflektáló**) olyan nyelvek, amelyek a nyelvtani viszonyokat a szavak **alakváltoztatásával** fejezik ki, mégpedig úgy, hogy egyetlen toldalék vagy töváltózás egyszerre több nyelvtani funkciót is jelölhet. A *flektáló* kategória tulajdonképpen a hagyományos értelemben vett **ragozó nyelveket** fedi, különös tekintettel azokra, ahol az *egy morféma – egy jelentés* megfeleltetés nem érvényesül szigorúan. A flektáló nyelvekben gyakori jelenség a **morfémafúzió**, vagyis a toldalékok összeolvadnak, módosulnak, vagy a szótó hangalakja is megváltozik a ragozás során, és így egy morfémakészlet több grammatikai információt hordoz egyszerre. Emiatt a szó morfémákra bontása nem egyértelmű vagy nem lehetséges, illetve egy-egy toldaléknak **több funkciója** van egyszerre. A flektáló nyelvek tehát *magas fokú fúzióval* jellemezhetők a morfémaszerkezetben.

Klasszikus példák a flektáló nyelvekre az **indoeurópai nyelvcsalád** régi nyelvei (például a latin, ógörög, szanszkrit) és legtöbb mai leszármazottjuk is. Vegyük először a **latin** nyelvet: a latin *amō* szó azt jelenti, hogy „szeretek”. Ebben a szóban az *-ō* végződés egyszerre jelöli a **számot** (egyes szám), a **személyt** (első személy) és az **igeidőt/módot** (jelen idő, kijelentő mód). Ha

analitikusan akarnánk kifejezni, körülbelül azt mondanánk latinul: „én most szeret” – de a latinban erre nincs szükség, mert az *-ō* rag mindezt együttesen kifejezi. Ugyanez a rag más igéknél hasonló szerepet tölt be, de nem ugyanilyen alakú (pl. *videō* = „látok”, *audiō* = „hallok” – itt a tőhöz kapcsolódó magánhangzováltás is része a ragozásnak). A latin főnévragozásban például a *rosa* („rózsa”) szó magát a virágot jelenti, míg a *rosae* lehet „a rózsának a ...-ja” (birtokos eset egyes szám) vagy „rózsák” (nominativus többes szám) kontextustól függően – az *-ae* végződés ugyanis többféle eset és szám jelölője egyszerre, nem bontható további elemekre. Ez a jellegzetesség, hogy egy rag több jelentést hordoz, a **flektálás** lényege.

Egy másik példa a **magyarhoz képest**: magyarul a többes szám jele mindig elkülöníthető (pl. *-k* formában), és a toldalékok egymás után járulnak a tőhöz (pl. *házaknak* = *ház* + *-ak* [többes] + *-nak* [részes eset]). Ezzel szemben egy **flektáló nyelvben** a többes szám és az esetjel nem feltétlenül választható szét. Nézzük az **ukrán** nyelvet: az „ember” szó ukránul *людина* (*lyudyna*) egyes számban. Többes száma *люди* (*lyudi*) = „emberek”. Ha azt mondjuk, hogy „embereknek” (pl. „az embereknek adom”), az ukrán a *людям* (*lyudjam*) alakot használja. Itt az *-am* végződés egyszerre jelzi a **többes számot** és a **részeshatározói esetet**. Nem lehet azt mondani, hogy külön *-k* jelöli a többest és külön *-nak* az esetet – egyetlen **oszthatatlan morfémaként** jelenik meg az *-am*, ami mindkét információt magában foglalja. Hasonlóan, az ukrán igeragozásban a ragok egyidejűleg kódolják a személyt és számot, néha az időt is, és közben a szótő is változhat (pl. ukrán *nucamu* „írni” → *пише* „ír [E/3. személyben]”, ahol a *tő* mássalhangzója váltakozóan *c/u*).

Összefoglalva, a flektáló nyelvekre az jellemző, hogy a szótövek és toldalékok alakja a ragozás során **változékony**, és egy-egy ragban több nyelvtani jelentés **összeolvad**. Gyakori jelenség a **tőhangváltás** (pl. erős igék múlt ideje németben: *singen* – *sang* – *gesungen*, vagy angolban *drink* – *drank*

– *drunk*, ahol a magánhangzó változása jelzi az időt, nem külön toldalék), és a **szuppletív alakok** használata (teljesen eltérő tövek különböző nyelvtani alakokhoz, pl. angol *go* – *went*). A flektáló nyelvekben előfordulhatnak **agglutináló szegmentumok** is, de összességében a rendszerükre a nem egyértelmű morfémahatárok és többszörös funkciójú toldalékok a jellemzők.

Az **indoeurópai nyelvek** döntő többsége flektáló jellegű. Ide tartozik az összes **szláv nyelv** (például az ukrán, a lengyel, a cseh – mind gazdag eset- és igeragozással), a **germán nyelvek** (a modern angol kivételével, amely erősen leegyszerűsödött; de a német, a svéd, az izlandi stb. flektálóak, bár egyszerűbbek a latinnál), a **román nyelvek** (a latin örököséként flektálóak, bár analitikusabbak lettek), a **görög**, az **indoiráni nyelvek** (pl. hindi, perzsa – bár a perzsa erősen analitikus, de flektáló elemekkel), és sok más. Még a viszonylag agglutináló **török nyelvben** is vannak flektáló elemek: pl. a török *oldu* („lett”) szóban a *-du* egyszerre jelöl időt és módot (bef. múlt indikativus), nem bontható szét külön „múlt” és „kijelentő mód” toldalékokra – igaz, a törökben az efféle összeolvadás ritkább, ezért alapvetően agglutinálónak tartjuk. A **magyar nyelv** is mutat flektáló vonásokat: gondoljunk a **hangrend szerinti illeszkedésre** (pl. *házhoz* vs. *vödörhöz* – itt a rag kétféle alakja nem választ szét jelentést, csak a hangtani környezethez igazodik), vagy a **rendhagyó tőalakokra** (pl. *megy* – *ment*, ahol a múlt időt a tőhangzó változása jelzi a toldalék mellett). Ezek a flektáló jelenségek azonban a magyarban rendszerszinten kevésbé dominánsak, így a magyar összességében **agglutináló** típusúnak minősül, bizonyos **flektáló** elemekkel.

A gyakorlatban tehát a legtöbb nyelv kevert képet mutat: *tisztán agglutináló* vagy *tisztán flektáló* nyelv kevés van. Inkább arról beszélhetünk, melyik megoldás a jellemzőbb az adott nyelvben. Például a **német nyelv** főnevei ragozásában **flektáló** (mert az erős ragozásban a többes jele összeolvad a tő változásával: *Gast* – *Gäste*, *Buch* – *Bücher*), de névelői **agglutinálón**

illesztik egymás után a nem–szám–eset toldalékait (*dem Haus* = *dem* (hím- és semlegesnemű datív) + *Haus*). A **spanyol** igeragozás flektáló (egy ragban több jelentés), ugyanakkor a spanyol sok nyelvtani viszonyt (pl. jövő idő) analitikusan fejez ki. Ezek a példák is alátámasztják, hogy a flektáló vs. agglutináló felosztás inkább egy **tendencia**, és egy nyelv tipológiai besorolása úgy értendő, hogy **főként** mely stratégiát követi.

10.3.4. Inkorporáló nyelvek

Az **inkorporáló nyelvek** (más néven **bekebelező nyelvek**) olyan nyelvek, amelyekben a ragozáson és képzésen túlmenően a **szóképzés extrém módját** figyelhetjük meg: a szóalakokba a mondat több elemét, köztük **önálló szótöveket is „bekebeleznek”**. Az inkorporáló nyelvben tipikusan az ige magába olvasztja a hozzá kapcsolódó néhány bővítményt, például a tárgyat vagy határozót, így egyetlen komplex szó felel meg egy egész mondatrésznek vagy mondatnak. Gyakorlatilag az inkorporáló nyelvek extrémén **poliszintetikusak**: hiszen épp azáltal válnak nagyon hosszúvá a szóalakok, hogy több szótő is egybeépül. Emiatt sok nyelvész nem is különbözteti meg szívesen az *inkorporáló* kategóriát, mondván, az *poliszintetikus* nyelv is egyben. Néhány tipológus azonban használja ezt a fogalmat, ezért érdemes tudni róla.

Az inkorporálás jelenségét úgy lehet elképzelni, hogy például a „*Megfogom a halat*” mondatot egy inkorporáló nyelvben egyetlen igei szó fejezné ki, amely tartalmazza a „*hal*” jelentésű morfémát is az ige részeként (kb. „*hal-megfogom*” formában). Valójában a magyar nyelvben is ismerős lehet korlátozottan a tárgyas igeragozásból: pl. „(*én*) *látlak (téged)*” esetében a *-lak* igerag jelzi a konkrét tárgyat (2. személyű tárgy), vagyis a „*téged*” jelentését integrálja a *lát-* igébe. Ez azonban csak egy személyes névmás tárgyat jelöli, és nem általában vett inkorporáció. Az igazi inkorporáló nyelvek ennél jóval tovább mennek: akár tetszőleges főneveket, határozószókat is az igéhez csatolnak. Például egy **poliszintetikus eszkimó** mondat szóban benne

lehet a cselekvés tárgya, módja, eszköze, ideje, mindez sok morféma egymásutánjával. Az **eszkimó-aleut** nyelvek (pl. az inuktitut, grönlandi nyelv) és számos **észak- és dél-amerikai indián nyelv** ilyen: tipikusan ezek között találunk *inkorporáló nyelveket*, európai nyelvek között nem.

Vegyük példának az **inuktitut nyelvet**. Egy nyelvészeti forrásban szereplő példa szerint az alábbi hosszú szó megfelel egy egész mondatnak: *illujuaraalummuuttuviniugaluqaqpungalittauq* – a jelentése: „de én is egyike vagyok azoknak, akik még a nagyon nagy házhoz mentek el”. Ebben a szóban az *illu* elem jelentése „ház”, benne van továbbá a „nagy” és „nagyon” jelentésű morféma, a „menni” ige megfelelője, továbbá idő, mód és személyjel.

Az inkorporáló szerkezet előnye, hogy rendkívül gazdaságosan (bár hosszú szavakkal) lehet komplex jelentéseket kifejezni. Az előző példát leegyszerűsítve: a magyar „*én ajánlom őt neked*” mondatot egy jupik/eszkimó nyelvben egyetlen szóval fejezik ki, mely szó tartalmazza az „én” alanyjelet, az „ő” tárgyat, a „neked” részeshatározót, az „ajánl” igeotvet és a szükséges mód-idő jeleket is – mindezt egységes egészként. Az **európai nyelvekre** ez a fajta szerkesztés **egyáltalán nem jellemző**, számunkra elképzelhetetlen, hogy ilyen mértékben összevonjunk egy mondatot egy szóba. Ám a világ nyelveinek sokfélesége megmutatja, hogy léteznek ilyen nyelvek, és beszélőik számára ez természetes kifejezésmód.

Az **inkorporáló nyelvek** definíciójukból adódóan mindig **poliszintetikusak** is, hiszen a szóban sok morféma van. Tipikusan egy erősen agglutináló alapra épülnek, vagyis a beépülő elemek szépen sorba fűződnek. Ugyanakkor az is előfordul, hogy az így létrejövő hosszú szóban **belső hangváltások** történnek a könnyebb kiejtés kedvéért, ilyenkor a kimenetben flektáló jelenségek is megjelenhetnek. Emiatt az inkorporáló nyelvek sokszor egészen bonyolult morfo-fonológiai szabályokkal rendelkeznek. Egyes nyelvészek az inkorporáló nyelveket az agglutináló nyelvek egy speciális alcsoportjának

tartják, mások külön főtípusként kezelik. Az **inkorporáció** jelensége kisebb mértékben más típusú nyelvekben is előfordulhat produktív módon: például az **angolban** a *babysit* („babsitterkedik”, szó szerint: „babát-ül”) ige vagy a *manslaughter* („emberölés”) szó tartalmazza a *baby*, illetve a *man* főnevet egy összetett ige/főnév részeként – de az angolban ez inkább **szóképzés**, nem általános mondat szerkesztési mód. A **magyarban** is beszélhetünk korlátozott inkorporációról, például *borotválkozik* (< *borotválja magát*), ahol a *-kozik* elem beépíti a visszaható névmást, de ez egy konkrét igei típus (**reflexív igék**), nem tetszőleges szóalkotási lehetőség. A valódi inkorporáló nyelvek ezzel szemben **szisztematikus** alkalmazzák az inkorporálást a mindennapi beszédben a legtöbb alany–tárgy viszony vagy jelzős szerkezet kifejezésére.

Összefoglalva, az *inkorporáló (poliszintetikus) nyelvek* a morfológiai tipológia egyik végpontját képviselik, ahol **a szó és a mondat határai elmosódnak**, hiszen egyetlen szó megfelelhet egy teljes mondatnak. Ezzel szemben az *izoláló nyelvek* a másik végletet jelentik, ahol **minden egyes morféma külön szó**, és a mondat sok apró, változatlan szóból épül fel. A legtöbb nyelv valahol e két véglet között található, és gyakran keverten alkalmaz izoláló, agglutináló vagy flektáló megoldásokat a nyelvtani viszonyok kifejezésére. A nyelvtipológiai osztályozás tehát nem merev kategóriákat, hanem inkább **domináns tendenciákat** jelöl.

Az alábbiakban táblázatos formában is összefoglaljuk a tárgyalt nyelvtípusokat és néhány jellemző példanyelvet mindkét szempont szerint.

10.4. Összefoglaló táblázatok a nyelvtípusokról

2. táblázat. A jelentéstömörítés foka szerinti nyelvtípusok és példák

Nyelvtípus	Jellemzői (morféma/szó arány)	Példanyelvek
Analitikus nyelv	Kevés morféma egy szóban; nyelvtani viszonyok kifejezése főként különálló szavakkal (segédszók, szórend).	Kínai, vietnámi, angol (nagyobbrészt), francia (latin utódnyelvként).
Szintetikus nyelv	Több morféma egy szóban; ragozás és toldalékolás a nyelvtani információk jelölésére.	Magyar, latin, német, ukrán, japán (ill. a legtöbb európai nyelv).
Poliszintetikus nyelv	Nagyon sok morféma egy szóban; egy szó akár egy teljes mondatot is kifejez.	Inuktitut, grönlandi (eszkimó-aleut nyelvek); navahó, csukcs (indián nyelvek).

3. táblázat. A nyelvtani viszonyítás módja szerinti nyelvtípusok és példák

Nyelvtípus	Jellemző morfológiai stratégia (fúzió foka)	Példanyelvek
Izoláló nyelv	Nincsenek toldalékok; egy szó = egy morféma; grammatikai viszonyok külön szavakkal, szórenddel (fúzió értelmezhetetlen, morfémák teljesen szeparáltak).	Kínai, vietnámi, thai (angol – részben izoláló tendenciájú).

A 3. táblázat folytatása

Nyelvtípus	Jellemző morfológiai stratégia (fúzió foka)	Példanyelvek
Agglutináló nyelv	Sok toldalék sorban, mindegyik külön nyelvtani jelentést hordoz; morfémák jól elválnak (alacsony fúzió).	Magyar, török, finn, szuahéli; japán (agglutinatív ragozás, de részben analitikus).
Flektáló nyelv	Toldalékok és tőalakváltozások, amelyek egyszerre több nyelvtani kategóriát fejeznek ki (összeolvadó morfémák, magasabb fúzió).	Latin, görög, szanszkrit; német, ukrán, spanyol (modern újlatin); angol (néhány flektáló elem megmaradt).
Inkorporáló nyelv	A szavakba egész szótövek épülnek be (tárgy, határozó stb.); egy szó komplex mondatrészt tartalmaz (mind polyszintetikus, morfémalánc agglutináló jelleggel, de extrém hosszúságú).	Eszkimó–aleut nyelvek: inuktitut, grönlandi; irokéz nyelvek; pápuai nyelvek némelyike; csukcs.

10.5. A nyelvek prozódiai típusai: szóhangsúly, időzés és dallam

A beszéd hangzásának, azaz a **beszélt nyelvnek** az egyik fontos vetülete a **prozódia** – ezen belül a **szóhangsúly**, a **ritmus** (időzítés) és az **intonáció** (dallam) szerepe. A különböző nyelvek ezek alapján is eltérő típusokba sorolhatók, ami felfedi a hangképzés és a mondanivaló (jelentés) közötti kapcsolat nyelvi sajátosságait. Az alábbiakban vázlatosan bemutatjuk a szóhangsúly fogalmát és típusait, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok megkülönböztetését, a szótag-

időzített vs. hangsúly-időzített ritmikai típust, valamint a tónus- és intonációs rendszerek alapvető különbségeit, példákkal illusztrálva.

10.5.1. A szóhangsúly és típusai

A **szóhangsúly** az a kiemelés, amikor egy szótagot a többihez képest **erősebben** (vagyis nagyobb hangerővel) ejtünk (hangosabb, hosszabb, magasabb hangmagassággal), ami a szóösszetétel vagy a mondat jelentését is befolyásolhatja. Egy nyelven belül bizonyos szótagok általában nagyobb fonetikai hangsúllyal bírnak – ezek a **hangsúlyos szótagok**, szemben a **hangsúlytalan szótagokkal**, amelyek kevésbé erőteljesek. A szóhangsúly helyét gyakran fonológiai szabályok határozzák meg.

A világ nyelveit szóhangsúly szempontjából két fő csoportra szokták osztani: kötött (fix) hangsúlyú és szabad hangsúlyú nyelvekre. A **kötött hangsúlyú nyelvekben** a hangsúly mindig ugyanarra a szótagra esik (például az elsőre, utolsóra vagy az utolsó előtti szótagra). Ilyen nyelvek például a **magyar** vagy a **szlovák**, ahol a szó hangsúlya **mindig az első szótagon van** (a magyar szigorú kötött hangsúlya miatt minden szó első szótagja hangsúlyos). Más nyelvekben a kötött hangsúly a szó végén (pl. francia) vagy az utolsó előtti szótagon van (pl. olasz, lengyel).

Ezzel szemben a **szabad hangsúlyú nyelvekben** a hangsúly elhelyezkedése szabadabban változhat a szavak között: például az **angol**, az **ukrán** vagy a **bolgár** esetében a hangsúly szabadon (lexikálisan) változhat, akár szócsoporton belül is. Magyarul fogalmazva: az angolban vagy ukránban változó, hogy a hangsúly melyik szótagra esik, míg például a magyarban vagy lengyelben ez előre szabott (mindig az első, illetve utolsó előtti szótag).

A **hangsúlyos szótagok akusztikai jegyei**: általában nagyobb hangerő, hosszabb időtartam és magasabb alaphang jellemzi őket a hangsúlytalan szótagokhoz képest. Így a hangsúlyos szótag hallhatóan erőteljesebb. Például magyarul („magas”, „Magyarország”, „minőségi”) az **első szótag** lesz

hangsúlyos, míg a többi szótag viszonylag (az első, hangsúlyos szótaghoz képest) hangsúlytalanabb.

Szóhangsúly-típusok:

- **Első szótagos hangsúly:** a magyar és a szlovák szavak hangsúlya mindig az első szótagon van. Ez azt jelenti, hogy például a *számítógép* szónál a *szá-* szótag lesz hangsúlyos.
- **Utolsó szótagos hangsúly:** a francia nyelvben szinte minden szó utolsó szótagja hangsúlyos (ez a nyelv ritmikai sajátossága). A francia szóhangsúly tehát **nem lexikai megkülönböztető funkciójú** (mint például az angolban vagy ukránban), hanem inkább **ritmikai**, és szinte mindig a hangsor (szó vagy szókapcsolat) **utolsó kiejtett szótagjára** esik. Példák:
 - *parler* [paʁ'le] – ‘beszélni’ → a hangsúly a *-ler* szótagon van.
 - *musique* [my'zik] – ‘zene’ → a hangsúly a *-sique* szótagon van.
 - *université* [ynivɛʁsi'te] – ‘egyetem’ → hangsúly a *-té* szótagon.
 - *C'est la vie* [sɛ la 'vi] – ‘Ilyen az élet’ → a hangsúly a *-vie* szótagon van (mondat végén).
- **Utolsó előtti (penultima) hangsúly:** sok újlatin nyelvben (pl. olasz, spanyol) és a lengyelben a hangsúly általában az utolsó előtti szótagra esik (de nem kizárólag, a spanyolban például sok nem utolsó előtti is lehet – ekkor írásjellel jelölik az eltérést). Példák:
 - **Olasz** (általános eset: utolsó előtti szótag hangsúly):
 - *casa* ['ka:.za] – ‘ház’
 - *telefono* [te'le.fo.no] – ‘telefon’
 - *amico* [a'mi:.ko] – ‘barát’
 - **Spanyol** (általános szabály: utolsó előtti szótag, ha a szó magánhangzóra, illetve *n* vagy *s* betűre végződik):
 - *casa* ['ka.sa] – ‘ház’

- *hablan* [ˈa.βlan] – ‘(ők) beszélnek’
- *amigos* [aˈmi.ɣos] – ‘barátok’

➤ **Lengyel** (szinte mindig utolsó előtti szótag, kevés kivétellel):

- *kobieta* [kɔˈbiɛ.ta] – ‘nő’
- *samochód* [saˈmɔ.xut] – ‘autó’
- *książka* [ˈkɛʂ.ka] – ‘könyv’

Kivétel: múlt idejű többes szám 1. és 2. személy alakjai, ahol a hangsúly az utolsó előtti előtt lévő szótagra esik (antepenultima), pl. *zrobiliśmy* [zrɔˈbʲi.lʲɛ.mi] – ‘megcsináltuk’.

- **Szabad hangsúly:** az angol, ukrán, bolgár, román például szabad hangsúlyú nyelvek; ezekben a hangsúly lexikailag vagy történetileg rögzített, és gyakran összehasonlítható minimális párok is előfordulnak (pl. *record* [főnév] vs. *record* [ige] az angolban). Példák:

➤ Angol **(szabad hangsúly, jelentés-megkülönböztető funkcióval):**

- *record* /ˈrek.ɔːrd/ – *feljegyzés* (főnév)
- *record* /rɪˈkɔːrd/ – *felvenni* (ige)
- *import* /ˈɪm.pɔːrt/ – *importáru* (főnév)
- *import* /ɪmˈpɔːrt/ – *importálni* (ige)

➤ Ukrán **(szabad hangsúly, hangsúlyeltolódással jelentéskülönbség):**

- *зámok* /ˈza.mɔk/ – *vár*
- *zamók* /zaˈmɔk/ – *zár*
- *мýка* /ˈmu.ka/ – *liszt*
- *мыká* /muˈka/ – *kín, gyötrelem*
- *атлác* /atˈlas/ – *atlasz (könyv)*
- *атлас* /ˈat.las/ – *szatén*

➤ Román (szabad hangsúly, nem mindig jelölik írásban, de fontos a jelentésben):

- *copílu* /ko'pi.lul/ – a gyerek
- *copilú* /ko.pi'lul/ – annak a gyerekek (nyomatékosítva)
- *vínă* /'vi.nə/ – hiba, bűn
- *vină* /vi'nə/ – jöjjön ide! (felszólító alakú ige)

10.5.2. Szótag-időzítés és hangsúly-időzítés

A nyelvek **ritmikai típusa** gyakran a szótagok, illetve a hangsúlyos szótagok időzítésétől függ. A klasszikus megkülönböztetés szerint két szélsőséges típus létezik (és néhány köztes): **szótag-időzített** („syllable-timed”) és **hangsúly-időzített** („stress-timed”) nyelvek. Egyes leírások harmadik típusként a **mora-időzített** nyelveket is megemlítik, ahol a szótag alkotóelemei – a magyarban csak a hosszú magánhangzók – időegységeket alkotnak.

- **Szótag-időzített nyelvek:** ezekben minden szótag nagyjából azonos hosszúságúnak érződik, és a szótagok ritmusa hasonló „géppisztoly-ütemre” emlékeztet. A szótagok általában egyenlő nyomatékúak, ritkák a hangsúlytalan magánhangzó-rövidülések. Gyakori példák: a spanyol, az olasz, a francia, a román vagy a török, illetve a **magyar** is ide sorolható (mivel a magyarban is minden szó első szótagja a hangosabb, a többi pedig viszonylag egyforma, így a ritmus hasonlít a szótag-időzítésre). Ezek a nyelvek általában **nincsenek intenzív magánhangzó-redukcióknak kitéve**. Például a **francia** mondatot („*Je suis étudiant*”) egyenletes szótag-időkkel ejtik, minden szótag erősen és közel azonos ideig hangzik.
- **Hangsúly-időzített nyelvek:** itt csak a hangsúlyos szótagokra eső időközök igyekeznek egyenletesek maradni: **a hangsúlyos szótagok közötti időköz nagyjából állandó**, ami azt jelenti, hogy a hangsúlytalan köztes szótagok időtartama változhat (több köztes

szótag esetén egyenként rövidülnek). Ennek eredménye gyakran a magánhangzó-redukció jelensége. Tipikus példák: az **angol**, az **ukrán**, a **német**, az **arab**, a **holland** stb. nyelvek, amelyekben a magánhangzókat a hangsúlyviszonyoktól függően gyakran rövidítik. Például angolul a „*delicious tea*” kifejezésben a két hangsúlyos szótag (*de-* és *tea*) között viszonylag nagy távolság van, így a köztes *-licious* szótag hosszabb.

- **Mora-időzített nyelvek:** ebben az esetben a nyelv ritmusát nem a szótagok, hanem a **morák** (a szótagon belüli **időegységek**: pl. a japánban minden magánhangzó egy, a hosszú magánhangzó két morát ér) határozzák meg. Tipikus példa a klasszikus **japán**: minden CV szótag egy egységnyi időt vesz igénybe, a hosszú magánhangzók ennek kétszeresét, valamint a zárhang végén álló [N] is egyegységnyi időt jelent. A régi **görög** és **szanszkrit** verselésben is ennek megfelelő ritmust írtak le. A modern nyelvek közt ma a japán és az ókori műfordítások verselése ilyen típusú.

4. táblázat. A ritmika szerinti nyelvtípusok

Nyelvtípus	Időzítés jellemzői	Példanyelvek
Szótag-időzített	Minden szótag körülbelül azonos időtartamú, kevés redukált magánhangzó. A szótagok körülbelül egyforma nyomatékúak.	francia, olasz, spanyol, török, (magyar)
Hangsúly-időzített	A hangsúlyos szótagok közötti intervallumok hasonló hosszúságúak; a hangsúlytalan szótagok rövidülnek. Gyakori magánhangzó-redukció.	angol, német, ukrán, arab, holland, perzsa

A 4. táblázat folytatása

Nyelvtípus	Időzítés jellemzői	Példanyelvek
Mora-időzített	A nyelv időegysége a mora (a szótag kisebb egysége). Például: minden CV-kettős szótag (CVV) kétszer annyi időtartamú, mint a CV szótagok.	japán, klasszikus görög és szanszkrit (verselés)

A valós nyelvek azonban többnyire félig-meddig a kettő között vannak: egyes nyelvek egyes dialektusai/szabványai közelíthetnek a másik típus felé is. Például az angol általában hangsúly-időzített, ám az indiai angolban sok szótag-időzített vonás is észlelhető.

10.5.3. Tonális nyelvek (tónusnyelvek) és dallam

A **tónus** (vagy **tonalitás**, **tónusnyelv**) azt jelenti, hogy egyes szótagok kiemelt hangmagassága **jelentés-megkülönböztető szerepű**. Azaz a szótag hangmagassága (és változásai) egy fonémához hasonlóan változtathatja meg a szó jelentését. A legtöbb európai nyelvvel ellentétben a **tonális nyelvekben** („politón nyelvek”) a szavakhoz többféle dallamot – ún. *tónust* – társítanak, amelyek a szó lexikai jelentését határozzák meg. Ezen nyelvekben tehát a tónusok „plusz fonémaként” működnek: azonos mássalhangzó–magánhangzó szerkezetű szavak jelentése eltérhet pusztán a hangmagasságprofiljuk különbsége miatt.

Jellemző példa a **kínai (mandarin) nyelv**: négy fő tónust (magas, emelkedő, ereszkedő-emelkedő, ereszkedő) és egy magas tónus nélküli kontextust különböztetnek meg. **Egyetlen szótag** (pl. *ma*) e hangmagasság-kontúrok szerint **négy eltérő jelentést kap**: *mā* (magas tónus) anya (“妈”), *má* (emelkedő) kender (“麻”), *mǎ* (ereszkedő-emelkedő) ló (“马”) és *mà* (ereszkedő) szid (“骂”). Hasonlóképpen több tonális nyelv (például a vietnami vagy a thai) több tónust különböztet meg egy szótagon belül. A tonalitás Délkelet-Ázsiában és számos nyugat-afrikai nyelvben elterjedt, és a beszélők közül sokan képesek

abszolút hallással is rögzíteni a hangmagasság-eltéréseket. A tónusok ilyen esetekben „tonémaként” kezelendők, mert a szavak jelentése csak **hangmagasságban való eltéréssel** különbözik egymástól. Itt tehát a hangmagasság jelentés-megkülönböztető szerepű, akárcsak a fonéma.

Ezzel szemben a **monoton (atonális) nyelvekben** a szótag hangmagassága önmagában nem változtatja meg a szó jelentését. Ezekben a nyelvekben – például a magyarban, angolban vagy franciában – a hangmagasság-változások elsősorban **mondatszintű funkciókat** szolgálnak (intonáció), és a szóalakot általában a fonémák határozzák meg. A *monoton nyelvekben* tehát a dallam csak kommunikációs hangsúlyok, érzelmek, mondatformák kifejezésére szolgál. A magyarban és a legtöbb európai nyelvben (és általában a nem-tonális nyelvekben) a beszélő tudja: a kérdés vagy felkiáltás emelkedő-ereszkedő intonációval jelölhető, míg a kijelentés általában ereszkedő dallammal zárul (például a magyarban az „-e” kérdőpartikula nélküli igen–nem kérdés emelkedő-eső [emelkedő v. ereszkedő] intonációval hangzik).

A két szélsőség között vannak úgynevezett **pitch-accent** vagy **dallamhangsúlyos nyelvek**, amelyekben minden szóban pontosan egy szótag visel hangmagassági kiemelést, de nem minden szótag kap önálló tónust. Ezeknél a nyelveknél egy szó kiejtésekor egyetlen szótaghoz rendelnek hordozható dallamot (mint egyfajta főhangsúlyt), ami minőségét tekintve inkább magasságszint vagy -kontúr lehet. A pitch-accent rendszerekben a hangsúlyozott szótagot főként a hangmagasságváltozás jelzi (nem pedig akkora fokú hangerő- vagy hossznövekedés, mint a tiszta hangsúlyos nyelvekben). A pitch-accent nyelvek ismert példái: a **japán**, amelyben minden szóban egy (többnyire magas) melizmatikus „csúcshangsúly” van; a **szerb**, a **horvát** és a **szlovén**, amelyekben a hangsúlyos szótag esése vagy emelkedése a szó különbözőségét jelzi; a **svéd** és **norvég** kettős szóhangsúlyrendszere; valamint a nyugat-európai **baszk**, vagy az indoiráni **punjabi**. Ezekben a

nyelvekben tehát nem a legmagasabb tónus jelöli az eltérést, hanem egy hangsúlyos szófázis típusa.

10.5.4. Intonáció (mondatdallam) típusai

Az **intonáció** (hanglejtés, mondathangsúly vagy dallam) a nyelv **mondatszintű** hangmagasság-mintázata. Minden nyelvben az intonáció segít különböző pragmatikai funkciók – kérdés, felkiáltás, kontrasztos hangsúly, érzelmi töltet stb. – kifejezésében, függetlenül attól, hogy a nyelv rendelkezik-e lexikális tónusokkal. Az intonációs rendszerek típusa nyelvcsoportonként változó. Egyes nyelvekben az intonációs minták fő kategóriái a „kijelentő”, „kérdő” és „felszólító” mondatok alaptónusait jelentik.

Például a magyarban a kijelentő mondatok **enyhén ereszkedő** hanglejtéssel zárulnak (pl. *Ma aludni fogok.* – ereszkedő), az igen/nem típusú eldöntendő kérdések többsége pedig **emelkedő–ereszkedő** kontúrt mutat (pl. *Ma dolgozol?* – emelkedő-eső). Ugyanakkor a magyarban a „vajon” vagy „-e” kérdőszóval jelölt eldöntendő kérdés esetén az intonáció ereszkedőbb, akárcsak egy kijelentő mondatban. Az **angolban** hasonlóan a kijelentések általában ereszkedő dallammal végződnek, míg a kérdések emelkedő intonációval (pl. igen/nem kérdésben). A **kínai** nyelvekben ezzel szemben a mondat intonációját elsősorban partikula (*ma* a mondat végén) vagy emelkedő végpont határozza meg, de mivel ezek lexikális tónust is hordoznak, a mondat dallama itt is szoros kapcsolatban van a szavak tónusaival.

Összefoglalva, a nyelvek intonációs rendszere lehet **monoton** (atonális), ahol a dallam csupán mondatszintű információt hordoz (ezek tipikus európai nyelvek); lehet **tonális** (politón), ahol a dallam a szavak között jelentést különböztet meg (pl. kínai, thai); illetve lehet **pitch-accent**, ahol minden szóban csak egy szótag hordoz kiemelt dallamot (pl. japán, norvég, svéd, szerb). Ezek alapján a **magyar** például *monoton, szótag-időzített, kötött hangsúlyú* nyelv, míg az **angol** *monoton, hangsúly-időzített, szabad hangsúlyú*.

Ezzel szemben a **mandarin kínai** *tonális, szótag-időzített, tónusokkal operáló* nyelv, a **japán** pedig *pitch-nyelvű (mora-időzített)*, amiben egyszerre van szóhangsúly és dallamjellegű eltérés is.

10.5.5. Összefoglalás

A nyelvek hangzó szerkezetét alkotó prozódiai eszközök – a szóhangsúly, a ritmus és az intonáció – alapján tehát a nyelvek jól megkülönböztethető típusokba sorolhatók, akárcsak a morfológiai jellemzőik alapján. A **szóhangsúly alapján** beszélhetünk *kötött* (pl. magyar, olasz, francia) és *szabad* (pl. angol, ukrán, román) hangsúlyú nyelvekről. A **ritmus szerint** a világ nyelvei főleg *szótag-időzített* vagy *hangsúly-időzített* típusúak (illetve különleges esetben *mora-időzítettek*), melyek eltérő szabályokat mutatnak a szótagok időtartamára és a hangsúlyok sűrűségére. A **dallam vagy intonáció alapján** megkülönböztetünk *tonális nyelveket* (fonémaként működő hangmagasságsszintekkel, pl. kínai, vietnami) és *atonális nyelveket* (funkcióját tekintve csak mondatszintű hangsúlyra és érzelem jelzésére használják), valamint a kettő közt elhelyezkedő *pitch-accent nyelveket*. Mindezek a típusok szemléltetik, hogyan használják különböző nyelvek a hangsúlyt és a hanglejtést a kommunikációban – például a magyar fix (állandó) első szótagos hangsúlya és emelkedő-eső intonációs rendszere vagy az angol rugalmas hangsúlyozása és jól elkülöníthető kérdő–kijelentő dallamai – ellentétben a kínai lexikális tónusával és a japán mora-időzítésével. Ezek a jellemzők alapvetően meghatározzák, hogy egy–egy nyelv milyen ritmussal és dallammal „hangzik”, és a beszélő milyen akusztikai eszközökkel különbözteti meg a jelentéseket.

10.5.6. Összehasonlító táblázatok

5. táblázat. A főbb ritmustípusok

Ritmus-típusok	Szótag-időzített	Hangsúly-időzített	Mora-időzített
Lényege	A szótagok közel azonos időtartamúak, a beszéd ritmusát a szótagok száma szabja meg	A hangsúlyos szótagok közötti idő nagyjából azonos, a köztes hangsúlytalan szótagok időben „összenyomódhatnak”	A beszéd ritmusát a morák (a szótag súlyának mértékegysége) száma szabja meg
Idő-egysége	Szótag	Hangsúlyciklus	Mora
Tipikus prozódiai jellemzők	Minden szótag hasonló időt kap, kevés redukció, tisztább magánhangzók	Erős magánhangzó-redukció hangsúlytalan szótagokban, változó szótaghossz	Rövid és hosszú magánhangzók, valamint mássalhangzók időértéke pontosan szabályozott
Példanyelvek	Francia, spanyol, olasz, török	Angol, német, arab, orosz	Japán, tamil, jávai
Megjegyzés	Gyorsabbnak, „folyékonyabbnak” hallatszik, mivel nincs nagy időbeli különbség hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok között	Azonos időköz a főhangsúlyok között, ezért a szótaghossz nagyon eltérő lehet	A mora nem mindig esik egybe a szótaggal, pl. hosszú magánhangzó vagy zárhang utáni [n] külön mora lehet

Bizonyos megkötésekkel összefüggéseket találhatunk a nyelvek morfológiai és prozódiai típusa, besorolása között. Az alábbi táblázat például ilyen kapcsolatokra mutat rá.

6. táblázat. A nyelvek morfológiai és prozódiai típusai

Nyelvtípusok	Izoláló	Agglutináló	Flektáló
Példanyelvek	Kínai (mandarin), vietnami, joruba	Magyar, török, finn, japán	Latin, ukrán, görög, arab
Hangsúly típusa	Gyenge vagy fix hangsúly; gyakran minden szótagon hasonló erősség	Általában fix hangsúly (pl. magyarban mindig az első szótagon)	Változó hangsúly, gyakran jelentés-megkülönböztető
Ritmus típusa	Szótag-időzített, minden szótag közel azonos időtartamú	Többnyire mora-időzített vagy közel szótag-időzített	Változó hangsúly, gyakran jelentés-megkülönböztető
Jelentés-megkülönböztetés fő eszköze	Tónus és szórend	Ragok, toldalékok, szórend	Ragozás, hangalakváltás (ablaut, végződés)
Megjegyzés	A hangsúly nem hordoz jelentést, de a tónus igen; rövid, gyakran egyszótagú szavak	A hangsúly ritkán változtatja a szó jelentését	A hangsúly eltolódása nyelvtani vagy jelentésbeli különbséget jelezhet

A 6. táblázat folytatása

Nyelvtípusok	Izoláló	Agglutináló	Flektáló
Példaszó (hangsúly jelölve)	Mandarin kínai: <i>mā</i> (高平 tónus) = ‘anya’ / <i>mǎ</i> (上声) = ‘ló’	Magyar: <u>asztal</u> (fix első szótag)	Ukrán: <i>pýku</i> (ríky = kezek) / <i>pykú</i> (ruký = kéznek [tárgyeset])
Rövid mondat (hangsúly/jelentés kiemelve)	<i>Wǒ mǎi mǎ.</i> → „Veszek egy lovat.” (<i>mǎi</i> = venni, <i>mǎ</i> = ló)	Az <u>asztalon</u> <i>van a könyv.</i>	<i>Я бачує pykú.</i> → „Láttam a kezet.”
Magyarázat	A hangsúly minden szótagon közel azonos, a tónus különbözteti meg a jelentést.	Hangsúly mindig az első szótagon, nem változtatja a jelentést. A ragok hordozzák a nyelvtani információt.	A hangsúly helye jelentést különböztet meg, ragozás + hangsúly együtt alakítja a mondanivalót.

10.6. Vannak-e valódi nyelvi univerzálék?

A nyelvtipológiai vizsgálatok egyik központi kérdése, hogy léteznek-e olyan nyelvi tulajdonságok, amelyek *minden emberi nyelvre* nézve kötelező érvénnyel bírnak. Ezeket nevezzük **nyelvi univerzáléknak**. A fogalom arra utal, hogy bizonyos jelenségek, kategóriák vagy szerkezeti minták a világ összes nyelvében előfordulnak, függetlenül azok történeti eredetétől, földrajzi elterjedtségétől vagy tipológiai típusától. Az univerzálék iránti érdeklődés a 20. század közepén kapott új lendületet Joseph H. Greenberg munkásságának köszönhetően, aki számos nyelv empirikus összevetésével fogalmazott meg tipológiai általánosításokat.

A nyelvi univerzálékat két nagy csoportba szokás osztani. **Abszolút univerzálé** az, amely alól nincs kivétel: például minden nyelv képes állítás és tagadás kifejezésére, vagy minden nyelv rendelkezik eszközökkel az állítmány és az alany megkülönböztetésére. Ezzel szemben a **statisztikai univerzálé** inkább erős tendencia: az esetek túlnyomó többségében érvényes, de nem minden nyelvben. Ilyen például az a megfigyelés, hogy ha egy nyelvnek van hármas számkategóriája, akkor biztosan van többes száma is; vagy hogy az SOV (alany–tárgy–ige) szórendű nyelvekben rendszerint a posztpozíciók használata jellemzőbb, mint a prepozícióké (előjárószóké).

A kutatások alapján többféle szinten találunk univerzális jegyeket. A **hangtanban** minden nyelv rendelkezik magánhangzókkal és mássalhangzókkal, valamint legalább két magánhangzó-minőséggel (például [i] és [a]). A **nyelvtan** szintjén minden nyelvben létezik valamilyen módja a tagadásnak, a kérdésfeltevésnek és a többesség kifejezésének, még ha ezek formái eltérőek is. A **szintaxisban** univerzálisnak tekinthető, hogy minden nyelvben felismerhető egy predikatív szerkezet, amely kifejezi a cselekvő és a cselekvés viszonyát. Mindegyik nyelv rendelkezik olyan nyelvtani eszközökkel, amelyekkel **új mondatokat hozhatunk létre** – a nyelv kreatív és végtelenül bővíthető rendszer. Nincs olyan nyelv, amely ne tudna új szavakat alkotni, vagy ne tudna valamilyen módon összetett mondatokat létrehozni. A **jelentés és pragmatika** területén minden nyelvben megvannak az eszközök a térbeli és időbeli viszonyok, a személyek és számok megkülönböztetésére.

Fontos hangsúlyozni azonban, hogy az univerzálék nagy része nem abszolút, hanem inkább statisztikai jellegű. Az emberi nyelvek rendkívül változatosak, és gyakran találunk kivételes szerkezeteket. Például bár sok nyelvben jellemző, hogy a magánhangzó-rendszerben megtalálható az [i], [a], [u] hármasság, léteznek olyan nyelvek is, amelyek ettől eltérnek. Hasonlóképpen a szórendi univerzálék is inkább tendenciák.

Ennek ellenére a tipológiai vizsgálatok alapján kijelölhetünk néhány olyan alapvető vonást, amelyeket **valódi univerzálénak** tekinthetünk. Ilyen például:

- minden nyelv **kettős tagoltságú**, azaz hangokból (fonémákból) épít fel jelentéssel bíró egységeket (morfémákat, szavakat);
- minden nyelvben megkülönböztethetők **kategóriák a mondat részei között** (valamilyen módon felismerhető az alany és állítmány szerepe);
- minden nyelv rendelkezik eszközökkel a **tagadás**, a **kérdés** és a **kijelentés** kifejezésére;
- minden nyelv képes **végtelen számú új mondat létrehozására** véges számú szabály segítségével.

A nyelvi univerzálék kutatása tehát kettős eredményre vezet. Egyrészt rávilágít arra, hogy a nyelvek közötti változatosság ellenére léteznek olyan közös vonások, amelyek az emberi nyelv lényegét alkotják. Másrészt azt is megmutatja, hogy a legtöbb általánosítás inkább erős tendencia, semmint kivétel nélküli szabály. A nyelvek sokfélesége mellett éppen ezek a visszatérő mintázatok teszik lehetővé, hogy a nyelvészet ne csak egyes nyelveket írjon le, hanem az emberi nyelv általános természetéről is képet adjon.

XI. NYELV ÉS TÁRSADALOM: A SZOCIOLINGVISZTIKA

11.1. Bevezetés

A **szociolingvisztika** a nyelvészet azon ága, amely a **nyelv** és a **társadalom** kölcsönhatásait vizsgálja. Arra keresi a választ, hogyan formálja a társadalmi környezet a nyelvet, és fordítva, hogyan befolyásolja a nyelv a társadalmat és az egyén identitását. Röviden: a nyelv és társadalom kapcsolatát tanulmányozza. A **társadalom** fogalom alatt bármilyen, közös célból összetartozó embercsoportot értünk, a nyelv pedig egy-egy ilyen közösség által használt rendszerek összessége. Ez a holisztikus megközelítés lehetővé teszi, hogy eltérő közösségeken és kontextusokon keresztül lássuk meg a nyelv változatosságát és sokszínűségét.

A szociolingvisztikai kutatások célja, hogy feltárják a **társadalmi tényezők** (társadalmi osztály, nem, etnikum, kor, foglalkozás stb.) és a **nyelvi jellemzők** közötti összefüggéseket. Így például megvizsgálják, hogy egy beszélő társadalmi helyzete és háttere miképp befolyásolja nyelvhasználatát (mint például a kiejtés, szókincs vagy stílus). Ugyanakkor azt is kutatják, milyen hatással vannak a nyelv mint kulturális eszköz normái és szabályai a társadalmi viszonyokra. A korai klasszikus feltevés szerint a társadalmi szerkezet alakíthatja a nyelvet – például a különböző osztályú, nemű vagy korcsoportú emberek eltérő nyelvváltozatokat használnak –, míg más nézetek szerint a nyelv maga is alakítja a társadalmat (pl. nyelvi normák és ideológiák). A valóságban ezek a tényezők **kölcsönösen hatnak egymásra**; a szociolingvisztika éppen e kölcsönhatásokat igyekszik feltárni.

A tudományág kialakulásában jelentős szerepet játszott **William Labov** nyelvészeti empirikus munkássága, aki az 1960-as évektől kezdve részletes korrelációs vizsgálatokat végzett amerikai nyelvterületeken (pl. New York,

Detroit) és kimutatta, hogy a hangtani változatosság erősen összefügg a beszélők társadalmi hátterével. Kutatásai az eltérések statisztikai elemzésére támaszkodtak, és megalkották a modern variációelemzés alapfogalmait (például a **nyelvi változó** koncepcióját).

A szociolingvisztika tehát **két fő célra** törekszik: (1) *megismerni a nyelv természetét* a társadalmi kontextusban – vagyis hogyan változik és miként használatos a nyelv a valós beszédhelyzetekben –, és (2) *megérteni a társadalmi struktúrát* a nyelv vizsgálatán keresztül – vagyis hogyan tükröződnek a társadalmi különbségek és dinamikák a nyelvben. Mindkét törekvés együtt segít abban, hogy jobban megértsük a nyelv szerepét a közösségek mindennapi életében és az egyéni identitások kialakulásában. Ahhoz is hozzájárul, hogy megértsük, hogyan szerveződnek a társadalmak a nyelv révén.

A **nyelv** és a **társadalom** közötti kapcsolat többféle szemszögből értelmezhető. Egyik megközelítés szerint a társadalmi szerkezet határozza meg a nyelvi struktúrákat: például különböző életkorú vagy osztályú emberek más-más beszédmódokat használnak. Ezt támasztja alá a **korosztályos variáció** jelensége – vagyis az, hogy a gyerekek másképp beszélnek, mint a felnőttek, és az idősebbek is másképp kommunikálnak, mint a fiatalok – valamint számos megfigyelés arról, hogy a beszélők nyelvválasztásában erősen tükröződik társadalmi helyzetük, etnikai hovatartozásuk vagy nembeli identitásuk. Röviden: a nyelvváltozatok szorosan összefüggnek a társadalom struktúrájával. Például a Magyarországon vagy a Kárpát-medencében végzett vizsgálatok szerint a **falusi és városi beszélők** gyakran eltérő kiejtismódot és szóhasználatot mutatnak (mivel eltérő életmódot és értékrendet képviselnek), így a társadalmi rétegződés itt is nyelvi különbségekkel jár együtt.

Ezzel ellentétben más nézet azt hangsúlyozza, hogy a nyelv struktúrája vagy szokásai alakítják a társadalmi viszonyokat. Ennek klasszikus példája a **Sapir-Whorf-hipotézis**, amely szerint egyes nyelvek világképe befolyásolja

a beszélők gondolkodását. Ilyen értelemben a nyelv akár „nemre érzékeny” is lehet (vagyis magában hordozhat előfeltevéseket a nemi szerepekkel kapcsolatban), ami befolyásolhatja a társadalmi nemi viszonyokat. Emellett a nyelvükre büszke közösségek identitását is erősítheti, és közösségi összetartozást teremthet. Erről a következő fejezetben lesz szó bővebben.

A legtöbb kutató szerint a legrealisabb megközelítés a kettő közötti dialektikus viszony: a társadalom és nyelv kölcsönösen alakítja egymást. Ez a szempont a szociolingvisztikában általánosan elfogadott: vizsgáljuk, hogyan hatnak a társadalmi feltételek (társadalmi pozíció, hatalom, kultúra, politika) a nyelvhasználatra, ugyanakkor azt is, hogyan szolgál a nyelv a hatalom eszközeként és az identitás kifejeződési formájaként. William Labov és mások nézeteit összefoglalva úgy is mondhatjuk: a szociolingvisztika célja a társadalmi és nyelvi struktúrák közötti korrelációk feltérképezése és az azokban bekövetkező változások nyomon követése.

11.2. Társadalmi változók és nyelvváltozatok

A szociolingvisztikai kutatásokban kiemelten fontos a **társadalmi változók** szerepének vizsgálata. Ilyen változók például a társadalmi osztály, nem, életkor, etnikum, foglalkozás vagy iskolai végzettség. Megfigyelték, hogy ezek a tényezők jellemzően együtt járnak nyelvi különbségekkel. A **nyelvváltozat** ebben az értelemben olyan nyelvi forma, amelyet egy adott társadalmi csoport használ. A nyelvváltozat lehet **területi alapú nyelvjárás** (földrajzi eltérések alapján), **szociolektus** (társadalmi csoportokhoz kötődő) vagy **stílus/regiszter** (szituációfüggő, például formális vs. informális).

11.3. Társadalmi osztály

A társadalmi osztály a nyelvi variáció egyik legismertebb magyarázó változója. Kiemelkedően fontos vizsgálatokat végeztek például amerikai városokban (lásd például Labov munkásságát). Ezekben arra derítettek fényt,

hogy a magasabb társadalmi státuszú beszélők gyakran **presztízs változatokat** használnak (ezek a nyelvi standardhoz közelebb álló, úgynevezett „szabályos” formák). Ezzel szemben a középosztály és különösen az alsóbb osztályok tagjai gyakran hajlamosabbak a **nem standard**, regionális, illetve a csoporton belüli közösségi normákat tükröző változatok használatára.

Labov a 20. század második felében végzett klasszikus vizsgálataival bebizonyította, hogy a nyelv nem statikus, homogén rendszer, hanem dinamikus entitás, amelyben a változatok nem a „helytelen” vagy „hibás” beszéd megnyilvánulásai, hanem a társadalmi struktúrák, identitások és interakciók nyelvi lenyomatai. Két kiemelkedő kutatása, a Martha’s Vineyard-szigeten és New Yorkban végzett vizsgálata forradalmasították a nyelvtudományt, és megalapozták a **kvantitatív szociolingvisztika** módszertanát.

Labov 1961-ben a Massachusetts partjainál fekvő, turisztikailag népszerű **Martha’s Vineyard szigetén** vizsgálta a helyi dialektusban megfigyelhető hangváltozásokat. Főként az /ay/ (mint a *my*, *I*) és az /aw/ (mint a *house*, *now*) diftongusok ejtésére fókuszált. A standard amerikai angolban ezek a diftongusok egy nyílt magánhangzóval kezdődnek, majd egy feljebb és előrébb képzett magánhangzó felé csúsznak. Labov azt figyelte meg, hogy a helyi halászok és a sziget régi lakosai hajlamosak a diftongusok központosítására, ami azt jelenti, hogy a magánhangzó a száj középső részében képződik. Labov hipotézise szerint ez a jelenség nem egy véletlen hangváltozás, hanem egy **identitásképző folyamat** része. A szigetlakók, akik a turizmus térhódításával szemben akarták megőrizni saját közösségi identitásukat, tudat alatt vagy tudatosan a helyi dialektus erősebb használatával különböztették meg magukat a „kívülállóktól”, a szigetre érkező turistáktól. A vizsgálat eredményei alátámasztották ezt a feltevést: a fiatalabb generációk körében is megfigyelhető volt a központosítás, különösen azoknál, akik a szigeten akartak maradni, és a

helyi élethez kötődtek. Ezzel szemben azok, akik a szigeten kívüli életet terveztek, kevésbé mutatták ezt a jelenséget.

A Martha's Vineyard-i kutatás alapvető tanulsága, hogy a nyelvi variációk nem pusztán fonetikai érdekességek, hanem a szociális azonosulás, a közösségi hovatartozás és a pszichológiai motivációk tükröződései. Labov ezen a vizsgálaton keresztül demonstrálta először a nyelvi attitűdök és a beszédminták közötti szoros kapcsolatot, megalapozva ezzel a **nyelvi attitűdvizsgálatok** jelentőségét is.

Labov 1966-os New Yorkban végzett vizsgálata a szociolingvisztika történetének egyik legismertebb és legszellemesebb kutatása. A **„negyedik emeleti” kísérlet** (angolul: *the “fourth floor” study*) néven híressé vált kutatásában Labov a New York-i angolban a posztvokális /r/ fonéma (pl. a *fourth*, *car* szavakban) használatát vizsgálta. A posztvokális /r/ a New York-i angolban egy szociálisan rétegzett változónak bizonyult: a magasabb társadalmi osztályok hajlamosabbak voltak megtartani az /r/ hangot, míg az alacsonyabb státuszúak gyakrabban hagyták el azt.

Labov egy-egy nagy presztízsű (a Saks Fifth Avenue, amely a felsőbb osztályokat szolgálta ki), közepes presztízsű (a Macy's, amely a középosztályt célozta meg) és alacsony presztízsű (S. Klein, amely egy diszkont áruház, ahol főként a munkásosztály vásárolt) áruházban végezte a vizsgálatát. A kutatási elrendezés rendkívül egyszerű és hatékony volt: Labov maga és a segítői eladónak adták ki magukat, és **megkérdeztek egy másik eladót arról, hogy hol van egy bizonyos árucikk**. A válasz mindig *„fourth floor”* (negyedik emelet) volt. Ezt követően a kutató „elnézést” kért, mintha nem hallotta volna jól, és az eladó megismételte a választ. Ez a technika lehetővé tette Labov számára, hogy két különböző stílusban – a spontán, gyors beszédben és a lassabb, hangsúlyosabb beszédben – gyűjtsön adatokat ugyanazoktól a személyektől, ugyanarról a nyelvi változóról.

Az eredmények egyértelmű mintázatot mutattak:

- 1) A posztvokális /r/ használatának gyakorisága szoros korrelációban állt az áruház presztízsével. A Saks alkalmazottai használták a legtöbbször, a Macy's-ban dolgozók kevesebbszer, míg az S. Klein dolgozói a legritkábban.
- 2) Az eladók hangsúlyos beszédstílusban (az ismétlés során) szignifikánsan gyakrabban ejtették ki az /r/ hangot, mint a spontán, gyors beszédben. Ez a jelenség a tudatos nyelvi monitorozást (monitoring) és a presztízstre való törekvést tükrözte.
- 3) A középső presztízssű áruházban (Macy's) volt a legnagyobb a különbség a spontán és a hangsúlyos beszéd között, ami arra utalt, hogy a társadalmi mobilizációra törekvő rétegek a legérzékenyebbek a nyelvi presztízstre.

Labov két klasszikus vizsgálata, a Martha's Vineyard-i és a New York-i, alapvetően változtatta meg a nyelvészethez való viszonyt. Bebizonyította, hogy a **nyelvi variációk** nem rendszertelenek és nem hibák, hanem **szisztematikus és rendszerezhető jelenségek**, amelyek a társadalmi szerkezetet és a beszélők identitásválasztásait tükrözik. Labov munkássága megalapozta a szociolingvisztika empirikus, kvantitatív módszereit, és kimutatta a beszédstílusok, a társadalmi osztályok és a nyelvi változások közötti bonyolult kapcsolatokat. Úttörő kutatásai nélkül a mai napig nem értenénk a nyelvi változatosság és a társadalmi rétegződés mély összefüggéseit.

Mások is végeztek hasonló kutatásokat. Peter Trudgill brit nyelvész például az angliai Norwichban mérte fel, hogy az alsóbb osztályú beszélők gyakrabban hagyják el a *t*-hangokat (helyette glottális járulékot használnak), mint a felsőbb osztályúak (utóbbiak aspirált *t*-vel ejtenek bizonyos helyzetekben). Hasonlóan kiterjedtek a vizsgálatok arra is, hogy az *-ing* képző kiejtése (például *walking* vs. *walkin'*) eltér a különböző osztályú csoportokban.

Magyarországon is megfigyelhető, hogy a vidék vagy kisebb települések alsóbb státuszú közösségeiben élő beszélők beszéde eltérhet a fővárosi, diplomás felső középosztály nyelvhasználatától. A **kulturális különbségek** (például városi és falusi életmód) a szóhasználatban és akcentusban is leképeződnek: a falusiak gyakran megtartanak régi kiejtési sajátosságokat vagy archaikus szóformákat, míg a városi elitek közelebb állhatnak a hivatalos köznyelvi normákhoz.

11.4. Biológiai nem és nyelv

A nemi különbségek a nyelvhasználatban szintén széles körben dokumentált jelenségnek számítanak. Általános megfigyelés szerint világszerte a **nők** átlagosan hajlamosabbak a „helyes”, **hivatalos nyelvi formák** használatára, és gyakran mutatnak nagyobb nyelvi tudatosságot. Ennek egyik magyarázata, hogy a nők gyakran érzékenyebbek a társadalmi elvárásokra a nyelvi normákat illetően, és a nyelvet a társadalmi tőke részeként kezelik. Ezzel szemben a **férfiak** körében előfordulhat a **nem standard formák** használata, amit a szociolingvisztika „rejtett presztízsnek” nevez: bizonyos férfi csoportok tagjai éppen a nem sztenderd, markánsabb elemekkel emelik ki csoportidentitásukat.

Például az angol nyelvű országokban a 20. század második felében végzett vizsgálatok szerint a nők általában többet ejtették az *-ing* képző teljes formáját (*-ing*), míg a férfiak inkább *-in* formát használtak. Magyarul is vannak nemi stíluskülönbségek: a köznyelvben például a **nők** hajlamosabbak lehetnek **kedveskedő szófordulatokra** vagy **kicsinyítő képzőkre** (pl. *könyvecske*), míg a férfiaknál gyakrabban hallunk olykor durvább kifejezéseket. Ugyanakkor a nemi hatás nem univerzális törvény; eltérő kultúrákban, közösségekben eltérhetnek a mintázatok. A szociolingvisztikában külön tanulmányokat szentelnek a **nyelvi nemeknek**: annak, hogy miképp járulnak hozzá a nemi identitás formálásához a beszédfunkciók (például a hangszín és intonáció, vagy a vitában való megszólalás módja).

Robin Lakoff 1975-ben megjelent, *Language and Woman's Place* című könyve (magyarul: *A nyelv és a nők helye*) a szociolingvisztika egyik alapműve, amely a nem és a nyelvhasználat kapcsolatát vizsgálja. Bár a kutatást sok kritika érte, mivel nem empirikus adatokra, hanem főként Lakoff saját megfigyeléseire és benyomásaira épült, mégis úttörő jelentőségű volt a területen. Labovval ellentétben, aki a nyelvhasználatban megnyilvánuló **variációkat** vizsgálta, Lakoff a nyelven belüli **sztereotípiákra** és a **nemi szerepek megerősítésére** fókuszált. Kutatásai szerint a nők nyelvhasználata gyengédebb, bizonytalanabb és kevésbé tekintélyt parancsoló, mint a férfiaké. Ezt a „női nyelvet” a következő jellemzőkkel írta le:

- **Elkerülő, bizonytalan állítások:** a nők gyakran használnak olyan kifejezéseket, mint „azt hiszem”, „talán”, „lehet”, amelyek gyengítik az állítások erejét. Pl. „*Azt hiszem, ez a könyv jó lenne neked.*”
- **Kérdőszók:** az állításokat gyakran egészítik ki kérdésekkel, amelyek a bizonytalanságot fejezik ki vagy megerősítést kérnek. Pl. „*Ez a film nagyon jó volt, ugye?*”
- **Hanglejtés:** a nők gyakran használnak kérdő hanglejtést kijelentő mondatokban is.
- **Különleges jelzők:** a nők gyakrabban használnak udvarias, de a beszéd lendületét gyengítő kifejezéseket. Pl. „*nagyon szívesen*”.
- **Hiperkorrekt nyelvtan:** a nők hajlamosabbak a nyelvtanilag „helyesebb” formák használatára, különösen a presztízs-nyelvváltozatokban.
- **Speciális szókincs:** Lakoff megfigyelte, hogy a nők hajlamosabbak olyan szavakat használni, mint „*csodálatos*”, „*imádnivaló*”, amelyek a férfiak beszédében ritkábban fordulnak elő.

Bár Lakoff kutatását módszertani hiányosságai (az empirikus adatok hiánya és a szubjektív benyomásokra épülő következtetések) miatt sokan

bírálták, a hatása vitathatatlan. Lakoff volt az első, aki tudományos diskurzusba emelte a nem és a nyelvhasználat témáját, és ráirányította a figyelmet arra, hogy a nyelvi különbségek mögött mélyen gyökerező **társadalmi elvárások és sztereotípiák** állhatnak. Munkája egy egész kutatási területet inspirált, amely azóta rengeteg empirikus vizsgálattal gazdagodott, és igazolta, hogy a nem valóban befolyásolja a nyelvhasználatot, bár nem feltétlenül az általa felvázolt, sztereotip módon.

11.5. Etnicitás és anyanyelv

Az etnikai identitás és a nyelv szoros kapcsolatban áll egymással, hiszen a beszélt nyelv az etnikai közösség fő identitásjelzője lehet. Egy etnikai csoport tagjai gyakran rendelkeznek **saját nyelvváltozattal** – az úgynevezett **etnolektussal**. Ez a változat tükrözheti az adott közösség történelmi háttérét, társadalmi helyzetét, valamint nyelvi kontaktusát más csoportokkal.

Például az Egyesült Államokban az **afroamerikai közösség** által beszélt angol nyelvváltozat (African American Vernacular English, AAVE) jól ismert sajátosságokat mutat a kiejtésben, nyelvtanban és szóhasználatban, amelyek eltérnek a többségi (főként fehér, középosztálybeli) amerikai angoltól. Az AAVE-ben megfigyelhetők például a többes tagadások („*I don't got no time*” – jelentése: „*Nincs semennyi időm*”), a ragok különleges használata („*He be working*” – jelentése: „*Ő általában dolgozik*”) vagy bizonyos hangváltozások a kiejtésben. Ennek a változatnak a használata **erősíti a közösségi identitást**, miközben az iskolában vagy hivatalos helyzetben gyakran stigmatizáltnak minősül.

Magyar példák között említhetjük a **cigány–magyar kétnyelvű beszélőközösségeket**. Magyarországon és más közép-európai országokban is élnek olyan romani nyelven beszélő csoportok, ahol a tagok egyszerre sajátítják el a romani nyelvjárást és a magyar köznyelvet. Egy roma családban felnövekvő gyerek például két nyelvi kóddal nőhet fel: a családi és etnikai

közegben használt romani változattal, valamint a magyar többségi társadalom által használt nyelvvvel.

A nyelv és az etnicitás kapcsolatát vizsgáló szociolingvisztikai kutatások egyik klasszikus példája **John Baugh** amerikai nyelvész munkássága, különösen a „**nyelvi profilozásról**” (*linguistic profiling*) szóló, az 1990-es években végzett vizsgálata. A kutatás rávilágított arra, hogy a kiejtés, a hanglejtés és a nyelvi változatok alapján az emberek etnikai hovatartozására vonatkozó sztereotípiák hogyan befolyásolják a társadalmi interakciókat, különösen a lakásbérlet és az álláskeresés területén.

Baugh, aki maga is afroamerikai, különböző kísérleti telefonhívásokat intézett álláshirdetésekre, amelyeket a **fehérek**, **afroamerikaiak** és **spanyol ajkúak** által beszélt angol dialektusokkal utánozt. A kísérlet során három különböző „beszédmódot” használt: a standard amerikai angolt, az afroamerikai angol dialektust (AAVE) és egy spanyol akcentussal beszélt angol változatot.

A legfontosabb megállapítások:

- **Válaszreakciók különbségei:** Baugh azt tapasztalta, hogy a telefonhívásokra adott reakciók jelentősen eltértek attól függően, hogy milyen akcentust hallottak a vonal másik végén.
- **A „kapuőrök” szerepe:** a lakáskiadók vagy cégvezetők gyakran már a bemutatkozás (pl. *Hello*) alapján kategorizálták a hívókat, és a válaszaik (pl. a lakás vagy állás „*nem elérhető*” megjelölése) alapján feltételezhető volt, hogy a hallott akcentus következtében hoztak diszkriminatív döntéseket.
- **Diszkrimináció igazolása:** Baugh kutatása kvantitatív adatokkal támasztotta alá azt a széles körben elterjedt, de nehezen bizonyítható jelenséget, hogy a beszédmód alapján is diszkrimináció érheti az embereket, akár úgy is, hogy nem is látják az illetőt, és a diszkrimináció alapja a hallott akcentus.

Baugh kutatása forradalmasította a nyelvi jogok és a társadalmi igazságosság témáját a szociolingvisztikán belül. Bebizonyította, hogy a nyelv nemcsak az identitás és a közösségi hovatartozás eszköze, hanem a **társadalmi egyenlőtlenségek** és a **diszkrimináció** egyik fő forrása is lehet. Munkája kiemelkedően fontosnak számít, mivel az elméleti megközelítésen túlmenően gyakorlati, valós életbeli következményekre hívta fel a figyelmet, és a nyelvi sokszínűség elismerésének fontosságára ösztönzött.

11.6. Életkor

Az életkor fontos társadalmi változó a nyelvészetben. A beszélők a generációs különbségek miatt más-más nyelvváltozatokat használnak. A gyermekek nyelvfejlődése során először az adott közösség **alapnyelvét** sajátítják el, de serdülőkorra és fiatal felnőttkorra sokszor alakítanak ki saját, kortárs csoport-specifikus nyelvhasználati mintákat. Ide tartoznak a különféle „szleng” **kifejezések** és újító nyelvi elemek. Ezzel szemben az idősebb generációk gyakran konzervatívabbak: használják azokat a nyelvi formákat, amelyeket fiatalkorukban tanultak, és kevésbé fogékonyak a gyors nyelvi újdonságokra. A szociolingvisztika gyakran két idősíkot használ – a **valódi időt** (*real time*), amikor ugyanazt a közösséget különböző időpontokban vizsgálják, és a **látszólagos időt** (*apparent time*), amikor egy adott pillanatban különböző korcsoportokat hasonlítanak össze –, hogy megkülönböztesse a tényleges nyelvi változást a pusztán korosztályi különbségektől.

A nyelv és az életkor közötti kapcsolatot vizsgáló kutatások egyik legfontosabb példája **Jenny Cheshire** brit szociolingvista munkássága, amelyet egy Reading városában (Anglia) élő, serdülőkből álló csoport körében végzett 1982-ben. A *Linguistic Variation and Social Function* című könyvében bemutatott vizsgálata nem statisztikai mintákra, hanem alapos etnográfiai megfigyelésekre és a csoport tagjainak nyelvi viselkedésére fókuszált.

Cheshire egy serdülő fiúkból álló csoportot figyelt meg hosszan tartó, természetes környezetben (játsszóterek, utcák), és rögzítette a beszédüket. A célja az volt, hogy megvizsgálja a nem-standard nyelvi formák használatát (például a „goes” helyett a „go” ige használatát, vagy a „him” helyett a „his” birtokos névmást) és annak összefüggését a csoporton belüli státusszal és szociális viselkedéssel.

Fő megállapítások:

- **Szociális háló és nyelvhasználat:** arra a következtetésre jutott, hogy a nem-standard nyelvi formák használata szorosan korrelál a csoportban betöltött szereppel és a társas tevékenységekben való részvétellel. Azok a fiúk, akik a „keményebb”, a csoport normáit leginkább elfogadó és a csoporton belül nagyobb tekintélynek örvendő tagok voltak, szignifikánsan több nem-standard formát használtak.
- **Az „életkori rétegződés” jelensége:** a kutatás megerősítette azt a jelenséget, hogy a nyelvhasználat nemcsak a társadalmi osztály, hanem az életkor függvényében is változik. Serdülőkorban a csoportokhoz való tartozás és az identitás kifejezése kulcsfontosságú, és a nyelv ebben a folyamatban egy fontos eszköz. A nem-standard formák használata a felnőttkori „hivatalos” nyelvtől való elhatárolódás és a saját csoporttal való azonosulás jele.

Cheshire kutatása rávilágított, hogy a nyelvi variáció nem egyszerűen a társadalmi osztály passzív tükröződése, hanem aktív társadalmi cselekvés. Bebizonyította, hogy a **közösségen belüli normák**, a **társas hálózatok** és az **életkori szakaszok** (mint például a serdülőkor) kulcsfontosságúak a nyelvhasználat és a nyelvi változás megértésében. Munkája kiemelkedően fontosnak számít a szociolingvisztikában, különösen a „közösségi gyakorlat” (*community of practice*) elméletének fejlődése szempontjából.

11.7. Nyelvváltozatok, dialektusok és regiszterek

A nyelvváltozatok tanulmányozása a szociolingvisztika egyik fő területe. Az egyes beszélők eltérő nyelvi formákat használhatnak a különböző helyzetekben, földrajzi környezetben vagy közösségekben. Így a **dialektusok** (regionális változatok), **szociolektusok** (társadalmi csoportokhoz kötött változatok) és a **regiszterek** (szituációfüggő stílusok) gazdag palettáját figyelhetjük meg. Míg egy dialektust a lakhely befolyásolja (például a budapesti és vidékiek beszédmódja), addig egy regisztert a beszédhelyzet határoz meg (például baráti társalgás vs. hivatalos beszéd nyelve).

11.7.1. Regionális változatok

A **nyelvjárások** a nyelv regionális eltérései. Magyarország és a magyar nyelvterület dialektusai jól ismertek: beszélőik különböző mássalhangzó- és magánhangzó-kiejtési sajátosságokat, eltérő szókincset és szóhasználatot produkálnak. Ugyanazt a nyelvet több földrajzi változatban beszélik, melyek között a köznyelvi (standard) normához való viszonyuk eltérhet. Hasonló regionális különbségek minden nyelvben megtalálhatók: az **angolban** például megkülönböztetjük a brit (RP) és amerikai, ausztrál vagy dél-angliai dialektusokat; az **ukránban** is léteznek nyelvjárások Kárpátalján, Galíciában vagy a Donyec-medencében, amelyek különböző kiejtésűek és szókincsűek.

A dialektusokat gyakran térképeken ábrázolják nyelvjárási atlaszokban, és ezekben a vizsgálatokban általában statikus, időben nem változó képet kapunk a területi különbségekről. A valóságban ugyanakkor a **mobilitás** és a **tömegkommunikáció** miatt egyre több keveredés is tapasztalható: a városokban az emberek gyakran keverednek más vidéki beszélőkkel, így a **nyelvjárások határai elmosódhatnak**. A szociolingvisztika a regionális eltéréseket a társadalmi tényezőkkel együtt vizsgálja: például felmérhető, hogy egy vidéki és városi szülő hogyan ad át egy-egy hangot vagy kifejezést a gyerekeinek, és ez a mintázat hogyan változik új generációkban.

Speciális változatai a területi dialektusoknak az úgynevezett **városi dialektusok**. A **BUSZI** (*Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*) néven ismert kutatás például **Budapest** lakosságának nyelvhasználatát térképezte fel az 1980-as évek végén a szociolingvisztika módszertana szerint. Ez volt az első olyan, nagyszabású, kvantitatív szociolingvisztikai vizsgálat Magyarországon, amely **a nyelv társadalmi rétegződését** vette górcső alá, és egyfajta magyar „Labov-vizsgálatként” tartják számon.

A BUSZI jelentőségét a vizsgálat komplexitása adja: a kutatók a magyar nyelv különböző szintjein (kiejtés, morfológia, szintaxis) is kimutatták a nyelvi variáció szisztematikus természetét, megerősítve, hogy a társadalmi különbségek a nyelvhasználat minden szintjén megmutatkoznak. A BUSZI-vizsgálat mérföldkő volt a magyar szociolingvisztikában, mivel először szolgáltatott szisztematikus, empirikus bizonyítékot a **nyelvi variáció** és a **társadalmi rétegződés** közötti összefüggésre. Megmutatta, hogy a Labov által kidolgozott módszertan sikeresen alkalmazható a magyar nyelvre is, és megerősítette a nemzetközi szociolingvisztikai elméleteket.

11.7.2. Stílusok és regiszterek

A **stílus** és a **regiszter** a nyelvhasználat **kontextusfüggő változásait** jelölik. Egy beszélő másképp szól a családjával otthon, másképp a munkahelyén vagy az iskolában, és megint másképp egy hivatalos ünnepségen. Ezeket a különböző helyzetekben használt változatokat nevezzük **funkcionális nyelvváltozatoknak** vagy **regisztereknek** (például baráti társalgási regiszter, irodalmi stílus, tudományos diskurzus, szakmai zsargon). A regisztereket általában három tényező határozza meg: a **beszélő közösségi hovatartozása**, a **beszédhelyzet** (hol, kivel beszél), és a **beszéd témája**. Például egy orvos és egy beteg beszélgetése a rendelőben más regisztert használ, mint két kolléga baráti találkozója, ahol lazább, köznyelvi formák jelennek meg.

A **stílusváltás** jelensége azt mutatja, hogy egy adott beszélő is különböző hangnemeket vesz fel tudatosan vagy automatikusan. Például szakmai közegben **hivatalos, szabályos írást** alkalmazunk, míg egy levélben barátunknak **rövidebb, lazább kifejezéseket** használunk. A szociolingvisztikai vizsgálatok szerint a beszélők stílusa nemcsak a helyzettől, hanem személyes identitásuktól is függ: előfordulhat, hogy valaki egy bizonyos tárgykörben tudományos regisztert vesz elő, de más témában a kisebbségi közösségére jellemző szóhasználatot választja.

11.8. Nyelvi attitűdök és ideológiák

A **nyelvi attitűdök** a beszélők vagy hallgatók véleményét, értékítéletét jelentik a különböző nyelvi változatokkal szemben. Minden társadalomban léteznek rejtett vagy nyílt előítéletek bizonyos akcentusok, dialektusok vagy nyelvek felé. Az attitűdök általában kétféle presztízstípusban nyilvánulnak meg: **nyílt presztízs**, amikor egy változatot közismerten „jobbnek” tartanak (például a hivatalos irodalmi nyelv alakja), és **rejtett presztízs**, amikor egy csoport zárt normái miatt az adott közösségen belül valami „becsesebb”.

Egy nyelvi változat megítélése nagyon változó lehet. Például Magyarországon a budapesti köznyelvet sokan magasabb presztízsűnek tekintik, míg a vidéken élők dialektusait gyakran „tájnyelvnek” nevezik, előfordul, hogy lebecsülik (pl. a tájszólás „nem művelt beszéd”). Ugyanakkor vannak olyan kisebbségek, akik büszkék a dialektusukra és azt tartják autentikusnak. A nyelvi attitűdöket vizsgáló kutatások világosan kimutatták, hogy ezek szorosan kapcsolódnak az identitáshoz és a hatalomhoz. Például egy roma nyelvváltozat beszélőjét diszkriminálhatják, miközben a beszédmódja a közössége számára kohéziós erő.

A nyelvi attitűdök gyakran kötődnek **nyelvi ideológiákhoz**: ezek a tudatos vagy tudattalan meggyőződések arról, hogy milyen a „jó” beszéd vagy hogyan kellene alakulnia a nyelvek helyzetének a társadalomban. Idetartozik például a

standard nyelvváltozat tekintélye (azaz, hogy az iskolában tanított forma a *helyes*), vagy éppen annak az elképzelése, hogy egy nyelv státuszát óvni kell (például a nemzeti kisebbségek anyanyelvhasználatának védelme). Kutatók a nyelvi attitűdök feltérképezésére gyakran végeznek kérdőíves felméréseket vagy kísérleteket, amelyekkel megállapítják, hogy a nyelv beszélői egy akcentus hallatán mit gondolnak annak műveltségi, intelligencia-, vagy munkaerőpiaci jelentőségéről. Ezek az eredmények hasznosak a nyelvpolitikai döntésekhez és az oktatás tervezéséhez is.

A nyelvi attitűdök kutatásában a kanadai pszichológus, **Wallace Lambert** úttörő munkássága tekinthető talán az egyik legizgalmasabbnak, aki az 1960-as évek elején fejlesztette ki az ún. **matched-guise technikát** (a magyar szakirodalomban **ügynökmódszerként** ismert). Ez a módszer lehetővé tette, hogy a kutatók közvetlenül **a beszélők tudta nélkül** vizsgálják a nyelvváltozatokkal szembeni attitűdöket, elkerülve a beszámolóiban gyakran előforduló sztereotípiákat és idealizált válaszokat.

A módszer alapgondolata, hogy ugyanaz a kétnyelvű beszélő különböző nyelvváltozatokban (pl. angolul és franciául) mond el szövegeket, amelyeket hangfelvételenként rögzítenek, és a kutatásban résztvevőknek ezeket a **hangfelvételeket** kell meghallgatniuk. A vizsgálatba bevont személyeknek nem mondják el, hogy mindkét hangfelvétel ugyanattól a beszélőtől származik, és a feladatuk az, hogy különböző jellemzők (pl. intelligencia, megbízhatóság, szimpátia) alapján **értékeljék a hallott hangokat**.

Lambert klasszikus vizsgálatát a kanadai Montrealban élő **angol és francia anyanyelvűeken** végezte, és a következőket tapasztalta:

- Mind az angol, mind a francia anyanyelvűek jobban értékelték az angolul beszélő „személyiséget” olyan területeken, mint az intelligencia, az ambíció és a vezetői képességek. Ezzel szemben a franciául beszélő „személyiséget” olyan területeken látták pozitívabbnak, mint a

kedvesség és a humorérzék. Ez a minta azt mutatta, hogy az angolt a **hatalommal** és a **társadalmi felemelkedéssel**, míg a franciát a **kulturális hűséggel** és a **közösségi identitással** azonosították.

- Mivel a résztvevők nem tudták, hogy ugyanazt az embert értékelik, az eredmények az őket átható, mélyen gyökerező, **tudattalan sztereotípiákat és előítéleteket** tükrözték a két nyelvvaltozattal szemben.

Lambert kutatása bebizonyította, hogy a nyelvhasználattal szembeni attitűdök nemcsak a nyelvi formákra korlátozódnak, hanem **a beszélő személyiségének és társadalmi státuszának megítéléséhez** is szorosan kapcsolódnak. Ezzel a módszerrel számos hasonló kutatást végeztek a világ különböző pontjain, megerősítve a nyelvi attitűdök és a társadalmi sztereotípiák közötti szoros kapcsolatot.

11.9. Nyelvi változás és társadalmi dinamika

A **nyelvi változás** hosszú távú, társadalmilag bekövetkező nyelvi eltéréseket jelöl. Minden nyelv folyamatosan változik: hangzásában, szókincse bővíthet új szavakkal (lásd a morfológiával foglalkozó fejezetet), nyelvtana is változhat. A szociolingvisztika azt hangsúlyozza, hogy a változás gyakran szociális úton, a különböző csoportok közti kölcsönhatás és fokozatos variáció révén valósul meg. Egy **nyelvi újítás** legtöbbször kezdetben egy bizonyos réteg vagy generáció beszédében jelenik meg, majd fokozatosan terjedhet szélesebb körben. Amikor ez tartósan beépül a nyelvhasználati normába, **lezajlott nyelvi változásként** könyveljük el.

William Labov új-angliai változáskutatásaiban megfigyelte, hogy a 20. században New Yorkban a fiatalabb generációk többet ejtették a szótagzáró *r* hangot, pl. *car*, *park* szavak esetében, vagyis a „presztízs-*r*”-t, mint az idősebbek, ami jelzi a „*r*-hallhatatlanság” (*non-rhotic speech*) fokozatos visszaszorulását az amerikai angol bizonyos dialektusaiban.

A nyelvi változás kutatásában alapvető módszer a **valós és látszólagos idő** megkülönböztetése. A valós időben történő nyelvi változások hosszú távú nyomon követése idő- és költségigényes, ezért gyakran elegendő a látszólagos idő elemzése: **összehasonlítjuk egy közösség különböző korú tagjainak beszédét**. Ha például egy és ugyanazon közösség ötven évvel ezelőtt és napjainkban is jelentősen eltérően beszélne, azt a fiatalabbak és idősek összehasonlításával felismerhetjük anélkül, hogy fél évszázadot várnánk. Amennyiben a fiatalabbak mindig következetesen más alakokat használnak, mint az idősek, ez a változás valószínűleg átível generációkon. A szociolingvisztika ezen alapelve segítségével tudja megragadni a nyelv fokozatos átforgatódását a társadalmi változásokkal együtt.

Labov a nyelvi változás tanulmányozásában a **közösségből kiinduló** (*bottom-up*) megközelítés úttörője volt, ellentétben a korábbi, **felülről irányuló** (*top-down*) szemlélettel. Azt állította, hogy a nyelvi változások az alsóbb társadalmi rétegek, a fiatalok és a hálózatilag sűrűbb közösségek által használt variációkban gyökereznek.

Labov kimutatta, hogy a nyelvi változásokat a **valós idejű** (valódi időben, hosszan tartó megfigyeléssel) és a **látszólagos idejű** (különböző korcsoportok összehasonlításával) vizsgálatokban lehet tetten érni. A fiatalabb generációk nyelvhasználata eltér az idősebbektől, ami a nyelvi változás folyamatban lévő, dinamikus természetét mutatja. Labov ezzel megcáfolta a nézetet, miszerint a nyelvhasználat stabil az egyén életében.

Labov munkássága összességében azt bizonyította, hogy a nyelvi változás nem véletlenszerű vagy előre megjósolhatatlan folyamat, hanem egy jól strukturált, társadalmi és pszichológiai tényezők által vezérelt mechanizmus, amely a nyelv minden szintjén megfigyelhető.

11.10. Nyelvtervezés és nyelvpolitika

A **nyelvtervezés** (*language planning*) és **nyelvpolitika** a nyelvek szabályozásával kapcsolatos társadalmi döntések gyűjtőfogalma. Minden állam vagy közösség másképp viszonyul a nyelvi sokszínűséghez: van, ahol egyetlen hivatalos nyelv van és korlátozzák a kisebbségek nyelvhasználatát; máshol több hivatalos nyelv létezik, és a kisebbségek oktatása a saját nyelvükön is garantált.

A nyelvpolitika fontos eszköze a **nyelvtervezés**, melynek három fő típusát szokás megkülönböztetni: a **státusztervezés** (amikor a nyelvek, nyelvváltozatok státusát kell meghatározni, pl. hivatalos nyelv kijelölése), a **korpusztervezés** (a nyelv írásmódjának, helyesírási szabályainak, szótárának formálása) és az **akvizíciós tervezés** (nyelvtanítási stratégia). Példaként Magyarországon a 19. században a magyar nyelv hivatalos államnyelvvé válása és a sztenderdizáció tipikus státusz- és korpusztervezési lépés volt. A **trianoni békeszerződés** után pedig a környező országok magyar kisebbségeinek nyelvi jogai körül bonyolult nyelvpolitikai viták alakultak ki (például az anyanyelvű oktatás kérdései Romániában, Szlovákiában vagy Ukrajnában).

Ukrajnában a nyelvpolitikai téma az utóbbi években különösen feszültté vált. 2012-ben például a kisebbségi jogokról szóló ukrán törvény úgy rendelkezett, hogy regionális szinten a kisebbségi nyelvek hivatalos nyelvként használhatóak. Ezt azonban 2019-ben módosították, 2017-ben pedig részben visszavettek a kisebbségi nyelvű oktatás garanciáiból. Mindez jól példázza, hogy egy ország nyelvpolitikája a geopolitikai, etnikai és társadalmi-felzárkóztatási szempontok halmaza.

Nemzetközi példák között említhetjük **Kanadát**, ahol angol és francia a hivatalos nyelv, és erős intézmények támogatják a két nyelv egyenjogúságát az élet minden területén. Európai szinten az EU számos hivatalos nyelvet fogad el és támogatja a kisebbségi nyelvek védelmét (lásd pl. az Európai Unió

Hivatalos Nyelveinek listáját). Más országokban, mint **Belgium** (flamand és vallon területeken a holland és a francia is hivatalos), **Svájc** (négy hivatalos nyelv: német, francia, olasz, rétoromán) vagy a **Dél-Afrikai Köztársaságban** (tizenegy hivatalos nyelv) a nyelvpolitika a társadalmi béke megőrzése érdekében jelöli ki a nyelvek státuszát és anyanyelvi formájú oktatását. A **nyelvtervezés** során gyakran születnek hivatalos szótárak, nyelvtanok és iskolai tankönyvek, amelyek célja a **nyelv egységes normáinak** megteremtése. Ugyanakkor ez vitákhoz is vezethet: egyesek szerint a szándékos nyelvtervezés kényszerítően hat a normákra, míg mások úgy gondolják, hogy a kis közösségek támogatása nélkül nyelvük kikerülhet a mindennapi használatból.

A nyelvpolitika tehát nem pusztán intézményes keretekbe foglalja a nyelvhasználatot, hanem mély társadalmi és politikai következményekkel jár. A közösségek nyelvi jogai, az anyanyelvi oktatás és a nyelvtörvények mind-mind a közösségek kulturális önazonosságát és társadalmi részvételét is befolyásolják. Ezért a szociolingvisztika számára kiemelt terület a nyelvpolitikai döntések kutatása, hogy megértsük, milyen hatással vannak a politikai intézkedések a beszélők mindennapjaira és a nyelv használatára, fennmaradására.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a **szociolingvisztika** a nyelv mint társadalmi jelenség komplex vizsgálatával foglalkozik, hidat képezve a nyelvészet és a társadalomtudományok között. Bevezető témakörként átfogó képet nyújt arról, hogyan jelennek meg a társadalmi egyenlőtlenségek nyelvi formákban, miként határozzák meg a csoportidentitást a beszédmódok, valamint hogyan alakulnak a nyelvek a társadalmi változások hatására.

A fontosabb témák – társadalmi változók (osztály, nem, etnikum, kor stb.), dialektusok és stílusok sokfélesége, a beszédhelyzetek és funkcionális regiszterek, a nyelvi attitűdök és ideológiák, a nyelvi változás mechanizmusai, illetve a nyelvpolitika – mind a **nyelv társadalmi funkcióit** mutatják be. A példákból láthattuk, hogy ezeket a jelenségeket világnyelvi és

magyarországi/ukrajnai kontextusban is hasonló módszerekkel vizsgálják. A szociolingvisztika a nyelvet nem csupán struktúraként látja, hanem folyamatos interakció részeként: a társadalmi realitások tükrének és azok egyik alakítójaként egyaránt.

XII. NYELV ÉS KULTÚRA

12.1. Bevezetés

A nyelv és a kultúra elválaszthatatlan: egyik nincs a másik nélkül. Az emberi nyelv a kultúra **hordozója és átörökítője**, a kultúra pedig meghatározza, miként használjuk és értelmezzük a nyelvet. Minden emberi nyelv **szimbólumrendszer**, amely önkényes jelek (hangok, szavak) segítségével közvetít jelentést. A nyelvekben rejlő önkényesség miatt **ugyanazon jel** mást és mást jelenthet különböző kultúrákban: például a fekete szín a nyugati kultúrákban a gyász jelképe, míg Kínában a fehér a gyász színe. A nyelvi jelek jelentését mindig a **kulturális kontextus** határozza meg.

A nyelv az emberi kultúra legfontosabb sajátossága, hiszen a kultúra nem létezhetne nyelv nélkül. A gondolkodásunk jelentős részben nyelvi formát ölt – az emberek „nyelvben gondolkodnak”, és **minden kulturális tevékenységet nyelv által végeznek**. Ugyanakkor a nyelvhasználat maga is a kulturális normák és értékek tükré. A nyelv nem pusztán eszköz a gondolatok kifejezésére, hanem a gondolkodás kereteit is formálhatja. Ez a kölcsönhatás a nyelvészeket és antropológusokat régóta foglalkoztatja.

A következőkben áttekintjük, miként függ a nyelv a kultúrától, és fordítva: hogyan befolyásolják a kulturális különbségek a nyelvi különbségeket, és vannak-e a nyelveknek egyetemes vonásai. Megvizsgáljuk a **nyelvi relativizmus** kérdését (a Sapir–Whorf-hipotézist) és a **nyelvi univerzálékat**, majd bemutatjuk a nyelvhasználat néhány kulturálisan meghatározott területét: a nyelvhasználat kulturális normáit, az udvariasság eltérő nyelvi stratégiáit, a metaforák és az idiomatikus kifejezések kulturális sajátosságait, a szókincs és a világkép összefüggéseit, valamint a nyelvi tabuk témáját. Végezetül szót ejtünk az **interkulturális kommunikáció** kihívásairól. Minden témát

igyekszünk konkrét példákkal illusztrálni, elsősorban a magyar, az angol és az ukrán nyelvből, de alkalmanként más nyelvekre is kitérve.

12.2. A nyelv kultúrafüggősége

A nyelv **kultúrafüggősége** alatt azt értjük, hogy a nyelv egy adott közösségben nem független az ottani kulturális környezettől. A nyelv egyrészt **tükrözi a kultúrának** – szókincse, kifejezései, szabályai alkalmazkodnak a közösség életmódjához, értékeihez, hiedelmeihez. Másrészt a nyelv maga is **formálja a kultúrát**: keretet ad a gondolkodásnak, és **közvetíti a kulturális tudást** generációról generációra. A kultúra és nyelv kölcsönhatását jól illusztrálja, hogy az antropológusok számára a nyelv ismerete elengedhetetlen a kultúra megértéséhez. Valójában a nyelvészek gyakran hangoztatják: a nyelvet egy alagút boltívéhez, a kultúrát pedig magához az alagúthoz hasonlíthatjuk, jelezve, hogy a kettő egymást tartja fenn.

Minden nyelv **a saját kulturális kontextusában** nyeri el teljes jelentését. Amikor idegen nyelvet tanulunk, elkerülhetetlenül megismerkedünk az adott nyelvet beszélő nép kultúrájával is (a kultúra szót itt természetesen nem kizárólag az úgynevezett magas kultúrára értve). A modern nyelvkönyvek ezért nemcsak nyelvtani szabályokat és új szavakat tanítanak, hanem információkat adnak az adott ország földrajzáról, történelméről, társadalmi szokásairól, értékrendjéről is. Ez segít tudatosítani a **kultúrák közötti különbségeket**, és megelőzni a **kulturális sokk** jelenségét vagy a félreértéseket egy másik nyelvi-kulturális környezetben.

A nyelv kultúrafüggőségét számtalan példa igazolja. Vegyük például a **hétköznapi megszólításokat és üdvözlési formákat**: ezek rendkívül kötöttek kulturálisan. A magyar nyelvben egy tanárt vagy idősebb idegent köszönhetünk „*Kezit csókolom!*”-mal, és szólíthatjuk vezetéknevén és címén („*Jó napot, Kovács professzor úr!*”), míg az angol nyelvterületen megszokott a „*Hello!*” vagy „*Hi!*” még ismeretlenek között is, illetve a keresztnév

használatára való gyors áttérés. Az ukrán nyelvben és kultúrában a köszönéskor gyakran a „Добрий день” (‘Jó napot’) formula használatos, és a magázó formához a *пан/пані* (‘úr/asszony’) megszólítás társul, például „Добрий день, пане Іване!” (‘Jó napot, Iván úr!'). Látható, hogy **más kultúrákban más kommunikációs normák érvényesek** – aki ezeket nem ismeri, könnyen udvariatlannak vagy éppen túlzottan formálisnak tűnhet az anyanyelvi beszélők számára.

A nyelvek **szókincse** is a kulturális sajátosságok tükré. Minden nyelvben megvannak a szavak arra, ami a beszélőközösség mindennapi életében fontos. Ami hiányzik a tapasztalatból, arra gyakran szó sincs. Például a **sivatagi nomád népek nyelvében** számtalan kifejezés van a tevék különböző típusaira és állapotaira, míg máshol egyáltalán nincs ilyen szó, mert nincs rá szükség. A **magyarban** a *halászlé* vagy *puszta* szavak komplex kulturális jelentést hordoznak, amelyeket más nyelvekre körülírva lehet csak lefordítani. Az **ukránban** a *бандура* szó (hagyományos pengetős hangszer) a nemzeti kultúrához kötődik, viszont egy külföldinek magyarázni kell, milyen hangszer is ez. Az **angol nyelv** átvesz más kultúrákból szavakat, ha új fogalommal találkozik (pl. *kimonó*, *szauna*, *csárdás*), ezzel is jelezve, hogy a nyelv folyamatosan alkalmazkodik a kulturális érintkezésekhez.

Fontos hangsúlyozni, hogy **nincs „primitív” nyelv**: minden nyelv képes kifejezni a beszélői számára fontos bármely gondolatot vagy fogalmat. Régi nyelvészeti tévhit volt, hogy a „primitív népek primitív nyelvet beszélnek”. Ezt mára egyértelműen megcáfolták: még a technikailag egyszerűbb kultúrák nyelvei is ugyanolyan gazdagok és árnyaltak lehetnek, mint bármely „fejlett” civilizáció nyelve. Például a pápuai nyelvek vagy az amerikai indián nyelvek is rendelkeznek olyan nyelvtani finomságokkal és gazdag szókincscsel, amelyek bonyolultságban vetekszenek az indoeurópai nyelvekkel. A különbség nem a nyelvi kifejezőerőben van, hanem abban, hogy **milyen**

területeken részletez egy nyelv, és ez a kultúrától függ. Minden nyelv a saját kultúrája igényeihez igazodik. Az észak-amerikai hopi indián nyelv például máshogy fejezi ki az időbeliséget, mint az angol (nincsenek benne a mi múlt–jelen–jövő kategóriáink), de ez nem jelenti, hogy a hopik „ne tudnának gondolkodni az időről” – csupán más nyelvi eszközökkel teszik.

Összefoglalva, a nyelvhasználat mindig a kulturális háttér fényében érthető meg. A **nyelvi relativizmus** elve szerint a nyelv és a gondolkodás szoros kapcsolata miatt különböző kultúrák más-más módon „látják” (vagy inkább: másként „szemlélik”) a világot a nyelvükön keresztül. Ugyanakkor a nyelvekben vannak **egyetemes vonások** is – ezekről a következő szakaszban lesz szó. Mindenesetre a nyelv és kultúra kölcsönhatását felismerve érthetővé válik, miért mondják gyakran: „*Ahány nyelv, annyi ember*” – minden nyelvvel egy új kultúra szemüvegét is magunkra öltjük.

12.3. Nyelvi relativizmus: a nyelv és a gondolkodás viszonya

A **nyelvi relativizmus** azt a felfogást jelenti, hogy a nyelv, amelyet beszélünk, befolyásolja a **gondolkodásunkat** és a **valóságról alkotott képünket**. Ennek a gondolatnak a legradikálisabb formája a *nyelvi determinizmus*, mely szerint nyelvünk *meghatározza*, hogy mit és hogyan gondolkozhatunk. Enyhébb változata a *nyelvi relativitás elve*, amely szerint a nyelv befolyásolja a gondolkodást, de nem zárja ki másfajta gondolkodás lehetőségét. E nézetek összefoglalója a **Sapir–Whorf-hipotézis**, Edward Sapir és tanítványa, Benjamin Lee Whorf elmélete a 20. század első feléből.

Sapir és Whorf azt állította, hogy **a nyelv struktúrája mentén tagoljuk a valóságot**, és ezért „*a természetet anyanyelveink által lefektetett irányvonalak mentén elemezzük*”. Whorf híres megfogalmazása szerint: az anyanyelvünk által megszabott kategóriák nélkül a világ jelenségei káoszként zúdulnának ránk, de a nyelvünk **rendszer szerint viszik ebbe a kaleidoszkóp-szerű áradatba**, és „*feltétlenül tartanunk kell magunkat*” a nyelvünk által előírt

osztályozáshoz, különben „*képtelenek vagyunk beszélni*”. Ez lényegében a **nyelvi meghatározottság** elve. Ebből következik a **nyelvi relativitás**: minden nyelvi közösség más módon kódolja a valóságot, ezért a különböző nyelvek **eltérő világlátást** eredményeznek.

Whorf a saját korában ezt főként az **amerikai indián nyelvek** példáival illusztrálta. Leghíresebb esete a **hopi nyelv időfogalma**: a hopi nyelvben nincsenek külön múlt és jövő idejű igeragozások, helyette a beszélő a cselekvés bizonyosságát fejezi ki (hogy megtörtént, nem történt vagy várható). Whorf szerint emiatt a hopi indiánok másképp gondolkodnak az időről, mint mondjuk az angolok. Ugyanígy említette, hogy a hopi szóhasználatban egyetlen szó (*masa'ytaka*) jelöl minden repülő dolgot a madarak kivételével (beleértve a rovarokat, repülőgépeket, pilótákat). Ami egy angol számára szokatlan kategória, az a hopi számára természetes – és fordítva: az angol egy szót használ a hó sokféle formájára (*snow*), míg az **eszkimó nyelvekben** (az inuitok nyelvében) számos külön szó van a különböző **hófajtákra** (ez híres, bár néha túlzóan tált példát). A lényeg, hogy **minden nyelv más szeletekre oszthatja a tapasztalatot**, és így a beszélők figyelmét, gondolkodását is eltérő irányokba tereli.

A Sapir–Whorf-hipotézis radikális, *erős* értelmezése (miszerint a nyelv teljesen meghatározza a gondolkodást) ma már kevés követőre talál. A nyelv és gondolkodás viszonya sokkal komplexebb annál, hogy egyértelmű egyirányú meghatározás legyen. Számos mentális művelet zajlik nyelv nélkül is – például térbeli tájékozódás, zenei gondolkodás, vizuális képzelet. Ugyanakkor a modern kutatások sok **empirikus bizonyítékot** szolgáltatottak arra, hogy a nyelvi különbségek *hatnak* a gondolkodásra, és finom módosulásokat okoznak abban, ahogyan a világot érzékeljük vagy kategorizáljuk. Az 1970-es évekre a Sapir–Whorf-elmélet népszerűsége megcsappant, de az ezredforduló környékétől új lendületet kaptak a vizsgálatok, és kiderült, hogy a nyelvi relativitás *gyenge formája* igazolható.

Konkrét példa a nyelvi hatásra a térbeli tájékozódás és az ehhez kapcsolódó nyelvi kifejezésmód. A világ nyelveinek többségében – így az indoeurópai nyelvekben, például az angolban, ukránban – a **relatív térbeli tájékozódás** az alap: jobb–bal, előre–hátra viszonyokat használunk, amelyek a beszélő pozíciójától függnnek. Ezzel szemben néhány nyelv, például bizonyos ausztráliai bennszülött nyelvek (Kuuk Thaayorre, Guugu Yimithirr stb.), **abszolút irányokat** használnak: minden térbeli viszonyt az égtájakhoz (és a földrajzi viszonyokhoz) igazítanak. A Guugu Yimithirr nyelv beszélője nem azt mondja, hogy „fordulj balra a fánál”, hanem például „menj délnek a nagy eukaliptuszig, majd 100 métert délkelet felé”. Ahhoz, hogy valaki így beszéljen, állandóan tudnia kell, merre van éppen észak, dél, különben a legegyszerűbb mondatot sem tudja megfogalmazni. Ennek következménye a kognitív különbség: az ilyen nyelvek beszélői valóban **kiemelkedően jó tájékozódási képességgel** rendelkeznek. Kísérletek igazolták, hogy például egy bennszülött beszélőt – mondjuk egy maja nyelvet (tzeltalt) beszélőt – bekötött szemmel is megpörgethetnek egy sötét szobában, utána gond nélkül meg tudja mondani, merre van észak. Ugyanez egy átlagos magyar vagy ukrán beszélőnek (aki nem használja folyamatosan az égtájak szerinti tájékozódást) szinte lehetetlen feladat. **A nyelvhasználat edzi a kognitív képességeket:** a Guugu Yimithirr és hasonló nyelvek beszélői egész életükben arra vannak „kondicionálva”, hogy figyeljék a Nap állását, a szélirányt, a domborzati jellegzetességeket – mindent, ami segít meghatározni az égtájakat. Ez a háttérben futó állandó tájolás olyan, mintha egy belső iránytűvel rendelkeznenek. A nyelvük követelménye, hogy mindig tájékozottak legyenek, és **ez a gondolkodásuk részévé vált képesség**. A kutatók arra is rámutattak, hogy ugyanazon környezetben élő, de más nyelvet (pl. spanyolt vagy angolt) beszélők nem mutatnak ilyen kiemelkedő tájékozódási képességet – tehát nem a környezet önmagában, hanem a **nyelvi gyakorlat**

fejlesztette ezt ki. Ez a különbség azt is eredményezi, hogy az ilyen abszolút irányokat használó közösségek **másképp gondolkodnak az időről** is: a Kuuk Thaayorre nyelv beszélői például a múlt–jövő viszonyokat rendszerint kelet–nyugat tengely mentén képzelik el (a Nap járása szerint). Egy kísérletben a Kuuk Thaayorre résztvevőknek képeket kellett időrendbe rakniuk: ők nem balról jobbra vagy jobbról balra rendezték el, mint az angol vagy héber anyanyelvűek (akiknél az írásirány hatása kimutatható), hanem mindig kelet–nyugat irányban – vagyis hol balra, hol jobbra, attól függően merre néztek (keleti vagy nyugati irányba), de mindig kelet felől nyugat felé haladva az időben. Ez megint azt sugallja, hogy a nyelvben rögzült térbeli orientáció hat **a mentális téridő reprezentációra** is.

További példák sora mutatja a nyelvi kategóriák finom hatását a gondolkodásra. Az egyik legismertebb a **színek elnevezése** és észlelése közti kapcsolat. A különböző nyelvek nem azonos módon darabolják fel a színskálát: vannak nyelvek, ahol csak 2–3 alapszínnev van, máshol 11–12. Ennek ellenére érdekes módon bizonyos **univerzális mintázat** figyelhető meg: ha csak két színnev van, akkor az nagyjából a fehér (= világos) és fekete (= sötét); ha három, akkor a piros kerül be; ha négy, akkor a zöld és/vagy sárga. Ez arra utal, hogy az emberi színérzékelés korlátai mindenkinben hasonlóak, mégis **a nyelv befolyásolja, milyen árnyalatokat különböztetünk meg könnyebben**. Például az ukrán nyelv megkülönböztet „világoskék” és „sötétkék” alapszín (*золотий* és *синій*) – a beszélők számára ez két külön szín, nem csupán a *kék* árnyalatai. A magyar anyanyelvűek számára ez ugyanannak a színnek a két árnyalata. Kísérletekben kimutatták, hogy az orosz anyanyelvűek kicsit gyorsabban különböztetik meg a világoskék és sötétkék árnyalatokat, mint az angol anyanyelvűek, akiknek mindkettő *blue*. A nyelv tehát azáltal, hogy bizonyos kategóriákra külön szót ad, **fokozhatja a kategóriaészlelést**. Ugyanígy a **számfogalom** esetében: a brazil pirahã törzs

nyelvében nincsenek pontos számnevek, csupán kifejezések a „kevés”-re és „sok”-ra. A pirahã embereknek emiatt nehézséget okoz akár már 3–4 tárgy pontos megszámlálása is, noha összeadni–kivonni egyszerű esetben tudnak – a nyelvük hiányos számrendszere *korlátozza a számfogalmukat*. Ugyanakkor, ha szükségük lenne rá a kultúrájukban, bizonyára kifejlesztenének rá nyelvi formát; ez is mutatja, hogy a nyelv és gondolkodás **kölcsönösen alkalmazkodik** a kulturális igényekhez.

Érdekes jelenség a **grammatikai nemek** hatása a gondolkodásra. A magyar és az angol nyelvben nincs nyelvtani nem, azaz a főneveknek nincs „neme”, míg például a legtöbb indoeurópai nyelvben (beleértve az ukránt, németet, spanyolt) minden főnév **hímnemű**, **nőnemű** vagy **semlegesnemű** besorolást kap. Kutatások szerint ez a nyelvtani sajátosság finoman befolyásolhatja, milyen tulajdonságokat társítanak a beszélők az egyes tárgyakhoz. Egy kísérletben német és spanyol anyanyelvűeket kértek meg, hogy jellemezzenek tárgyakat. A *híd* szó németül nőnemű (*die Brücke*), spanyolul hímnemű (*el puente*). A német beszélők többnyire olyan jelzőkkel írták le a hidat, mint „*szép, elegáns, karcsú*”, míg a spanyol beszélők inkább olyasmikkel, hogy „*erős, masszív, nagy*” – mintha a nyelvtani nemhez illő nemi sztereotípiák jelentek volna meg a gondolatokban. Hasonlóan, a *kulcs* németül hímnemű (*der Schlüssel*), spanyolul nőnemű (*la llave*); a németek a kulcsot „*kemény, fémről való, szögletes*” jellegű szavakkal, a spanyolok „*kis, aranyos, díszes*” típusúakkal jellemezték. Ezek apró különbségek, de **szisztematikusan kimutathatók**, és arra utalnak, hogy még egy olyan „szeszélyes” nyelvtani tényező is, mint a főnevek neme, hatással lehet a gondolkodásra. Megjegyzendő, hogy ez nem tudatos elfogultság, hanem inkább a nyelv hosszú távú hatása az asszociációkra.

Fontos kiemelni, hogy a nyelvi relativizmus nem jelenti azt, hogy „akinek nincs egy szava valamire, az nem is érti a fogalmat”. A gondolkodás és a nyelv viszonya

kétirányú: gondolataink is alakíthatják a nyelvet. Az új fogalmakra születnek új szavak (pl. *internet, szoftver, COVID*), és fordítva, egy–egy nyelvi kifejezés új gondolati árnyalatokat honosíthat meg. A modern álláspont az, hogy **gyenge nyelvi relativizmus** érvényes: nyelvünk bizonyos mértékig tereli a figyelmünket és befolyásolja emlékezeti vagy észlelési teljesítményünket, de nem zárja ki más nyelvek megértését vagy új gondolatok kialakítását. Erre utal az is, hogy a különböző nyelvű emberek sikeresen le tudják fordítani egymás gondolatait (ha nem is mindig tökéletesen), és hogy a több nyelvet beszélők képesek váltani a gondolkodás módját attól függően, melyik nyelven kommunikálnak.

Összességében a nyelvi relativizmus rámutat: a nyelv és kultúra szoros kapcsolatban együtt alakítja a világképünket. Azonban a nyelvek sokfélesége mögött meghúzódhatnak **közös emberi gondolkodási mintázatok** is – ezeket vizsgálják a **nyelvi univerzálék** kutatói.

12.4. Nyelvi univerzálék: közös vonások a nyelvekben

Annak ellenére, hogy a világ nyelvei hihetetlen változatosságot mutatnak hangzásukban, szókincsükben és grammatikájukban, a nyelvészek kimutattak számos **univerzális sajátosságot**, amelyek *minden* nyelvben megvannak, vagy legalábbis nagyon gyakoriak. Ahogy korábban említettük, nincs primitív nyelv: a **kifejezőerő** egyetemes emberi nyelvi tulajdonság.

Statisztikai univerzálékra példa a már említett színelnevezési minta: láttuk, hogy a nyelvek színekategóriái korlátozott számúak és tipikus sorrendben bővülnek. Egy másik klasszikus vizsgálat **Joseph Greenberg** nyelvtipológiai kutatásai, aki több tucat nyelv összehasonlítása alapján fogalmazott meg univerzálékat. Például felfedezett bizonyos szórendi tendenciákat: ha egy nyelvben az ige a mondat elején áll (ige–alany–tárgy sorrend, pl. a klasszikus latinban gyakori), akkor jellemzően a kérdőszó is a mondat elején lesz; vagy ha egy nyelvben utóragok vannak a prepozíciók helyett, akkor valószínűleg a melléknév a főnév előtt áll (ezek persze csak

tendenciák). Az ilyen összefüggések arra utalnak, hogy az emberi nyelvek lehetséges változatainak is vannak **korlátai**, amelyeket kognitív vagy kommunikációs univerzálék szabnak meg.

Léteznek univerzálék a **nyelvi funkciók** terén is. Roman Jakobson híres felosztása szerint minden nyelvnek vannak bizonyos alappillér funkciói: **tájékoztatás** (információ átadása), **érzelemkifejezés**, **felhívás** (a hallgató befolyásolása), **esztétikai funkció** (pl. költői nyelv), **kapcsolatteremtés** (pl. udvarias csevegés) stb. Minden nyelvben megtalálhatók ezek a funkciók valamilyen formában – nincs olyan nyelv, amely teljesen postai levelezőlap-szerű, hiszen a beszélők mindenütt használnak nyelvi eszközöket érzelmeik kifejezésére, kapcsolatok ápolására is.

A **nyelvelsajátítás** folyamata is univerzális bizonyos értelemben. Minden egészséges gyermek, kulturális környezettől függetlenül, elsajátítja az anyanyelvét néhány év alatt. A fejlődési szakaszok hasonló mintát követnek: kezdetben mindenütt gügyögés, majd szavak, kétszavas mondatok, végül összetett mondatok – akkor is, ha a nyelvek szerkezete eltérő. Ez arra utal, hogy az emberi agyban van egy **veleszületett nyelvi készség** (Noam Chomsky ezt nevezte egy **univerzális grammatikának**), amely meghatározza a nyelvek lehetséges formáját. Bár Chomsky elmélete vitatott, abban konszenzus van, hogy biológiai adottságaink komoly szerepet játszanak abban, milyen lehet egy emberi nyelv és milyen nem lehet (például olyan nyelv nincs, amelyet lehetetlen megtanulni gyerekkorban, vagy ami ellentmondana a kognitív kapacitásainknak).

Mindazonáltal a nyelvi univerzálék sokszor igen **általános megfogalmazások**, míg a konkrét megvalósulásuk kultúrafüggő. Például minden nyelvben vannak **számnevek**, de abban már kulturális különbség van, hogy meddig számolnak rutinszerűen. Egyes nyelvekben csak néhány alapszámnév van, utána „sok” jön, máshol kifejezett tízes vagy húszas számrendszer működik.

Minden nyelv különbséget tesz „én” és „te” között, de a **megszólítás formái** hatalmas változatosságot mutatnak – erről részletesen a következő részben.

Összegezve, bár a nyelv szorosan kötődik a kultúrához, a nyelvek mind az emberi gondolkodás és kommunikáció közös alapjain nyugszanak. Ez a közös alap teszi lehetővé a **fordítást** nyelvek között és azt, hogy különböző kultúrák képviselői **megértik egymást** (legalábbis bizonyos fokig). Ugyanakkor a felszínen megmutatkozó különbségek – amelyeket a nyelvi relativizmus hangsúlyoz – gyakran a **nyelvhasználat kulturális normáiból** fakadnak. Következésképp ezen normák néhány példáját tekintjük át.

12.5. A nyelvhasználat kulturális normái

Minden kultúra kialakította a maga **nyelvi illemszabályait** és **kommunikációs szokásait**. Ezek a normák meghatározzák, hogyan illik beszélni különböző helyzetekben, kikkel milyen stílusban, milyen formula szerint kommunikálunk. A **pragmatika** egyik fontos felismerése, hogy az emberek nemcsak a nyelv grammatikai szabályait tanulják meg, hanem a **kommunikáció kulturális szabályait** is – gyakran észrevétlenül. Amíg az anyanyelvünkön ez magától értetődik, addig egy idegen nyelv megtanulásakor ezek a különbségek könnyen vezethetnek félreértéshez vagy udvariatlansághoz, ha a tanuló nincs tudatában a célnyelv vonatkozó normáival.

Megsérteni a kulturális nyelvi normákat sokszor súlyosabb lehet, mint nyelvtani hibát véteni. Például egy külföldi, aki folyékonyan beszél magyarul, de tegez mindenkit válogatás nélkül, udvariatlannak tűnhet, hiába helyesek egyébként a mondatai. Hasonlóképpen, egy angol anyanyelvű számára furcsa vagy akár durva lehet, ha egy magyar felszólító módot használ „*légy szíves*” nélkül, holott magyarul a „*Kérem, adja ide a sót*” teljesen udvarias (sőt, a „kérem” után az „adni” igen sokszor el is marad a hétköznapi beszédben: „*A sót kérem*” – ami angolra szó szerint „*The salt, I ask*”-ként hangzana, és angolul

elképzelhetetlen formula). Ezek a különbségek a **kulturális kommunikációs stílus** eltéréseiből fakadnak.

12.6. Tegezés és magázás, formális és informális stílus

A nyelvek jelentős része különbséget tesz a bizalmas, közvetlen megszólítás és a tiszteletteljesebb, formális megszólítás között. Ezt nevezzük **T/V különbségnek** (a latin *tu* és *vos* nyomán, amelyek a tegező és magázó formára utalnak). **Magyarul** ez a tegezés–magázás: a *te* használata barátok, családtagok, gyerekek vagy közeli ismerősök között normális, míg az *Ön* / *maga* vagy a személyes névmás kerülése (pl. „*Kér valamit?*” – 3. személyű igeragozással) a magázódó forma idegenek, idősebbek, hivatalos partnerek felé. **Ukránul** hasonlóan megvan ez a különbség: a *mu* felel meg a tegezésnek, míg a *Bu* (nagybetűvel is jelölve) a magázásnak. „*Bu xoceme qao?*” = ‘(Ön) kér teát?’ – kérdezheti a házigazda vendégétől, míg a saját barátját „*mu*”-vel szólítja meg: „*Tu xocem qao?*”. **Angolul** viszont ma már nincs ilyen különbség: mindenkit *you*-val szólítanak, legyen az barát vagy királynő. Régen létezett az angolban is tegező *thou* és magázó *you*, de utóbbi kiszorította az előbbi, és a modern angolban csak régies, irodalmi szövegekben bukkan fel a *thou*. Ez nyilván nem azt jelenti, hogy angolul nem lehet megadni a tiszteletet vagy lehetetlen kifejezni a távolságot és szolidaritást, csak éppen ezeket **más nyelvi eszközökkel** lehet elérni.

A tegezés és magázás használatát erősen szabályozza a kultúra: kit, mikor, milyen körülmények között illik tegezni. **Magyarországon** a 20. század közepe óta fokozatosan terjedt a tegezés (például az internetes kommunikációban, fiatalabb munkahelyi közösségekben), de még mindig megvannak a normák: formális helyzetben (pl. hivatalban, ügyintézéskor, orvosnál) alapvető a magázás. **Ukrajnában** és sok más országban szintén jellemző, hogy a fiatalabb automatikusan magázza az idősebbet (kivéve, ha az idősebb jelzi, hogy tegeződjenek).

A **formális és informális stílus** nemcsak a névmásokban jelenik meg. Ide tartozik a hangnem, a szóválasztás, a mondszerkezet is. Például a japán nyelvben külön **udvariassági nyelvtan** van: más igéket és ragozásokat használnak attól függően, hogy a beszélő rangban feljebb állóhoz beszél vagy egyenrangúhoz, illetve alárendelthez. Ugyanígy a koreai nyelvben hat féle udvariassági szint létezik az igeragozásban. Ezek a nyelvi különbségek azt tükrözik, hogy ezekben a kultúrákban a **hierarchia és státusz** nagyon hangsúlyos a kommunikációban. A magyarban vagy angolban nincsenek ilyen bonyolult ragozási különbségek, de megvannak a maguk eszközei: **címek és rangok** használata (pl. *Dr. Kovács, Miniszter Úr*), vagy például az angolban a modális segédigékkel való lágyítás („*Could you possibly open the window?*” – ahol a *could* és a *possibly* betoldása teszi udvariasabbá a kérést).

12.7. Direkt és indirekt kommunikáció

Kulturális normák döntenek el azt is, mennyire **közvetlenül vagy közvetve** fejezzük ki mondanivalónkat. Az úgynevezett **alacsony kontextusú kultúrák** – ide sorolják például az angolszász kultúrát – inkább a **direkt kommunikációt** részesítik előnyben: pontosan kimondják, mire gondolnak, verbálisan fejezik ki az üzenetet, és kevésbé hagyatkoznak a hallgató feltételezett ismereteirejhs.ro.

Ezzel szemben a **magas kontextusú kultúrákban** (pl. sok ázsiai kultúra, de bizonyos mértékig Kelet-Európa is) gyakori az **indirekt kommunikáció**: a hallgatónak „olvasnia kell a sorok között”, a kimondott szavaknál fontosabb a hangsúly, a mimika, a hallgatás, a kerülő megfogalmazás.

Egy **amerikai** üzletember például egy tárgyaláson nyíltan és egyenesen kimondja, ha nem ért egyet valamivel: „*I disagree with you on this point.*” Egy **japán** üzletember, ha nem ért egyet, lehet, hogy csak ennyit mond udvarias mosollyal: „*Yes, but perhaps we could consider another approach...*” – ami valójában egy finom elutasítás vagy ellenvetés. Egy japán

hallgatóság ezt érti, egy amerikai viszont lehet, hogy azt hiszi, tényleg csak egy másik lehetőség felvetése történt, és nem érzékeli, hogy a japán fél valójában nemet mondott. Ilyen apróságokon múlhatnak óriási félreértések az üzleti vagy diplomáciai világban.

A **magyar kommunikációs stílus** ebből a szempontból érdekes keverék: a magyarok általában őszintének és nyíltan tartják magukat (szeretik kimondani, ha valami nem tetszik nekik), ugyanakkor megvannak a maguk udvariaskodó, indirekt formulái is. Például a magyar társalgásban sokszor a **kritikát** is körülményesebben fogalmazzuk meg („*Nem vagyok benne biztos, hogy ez így jó lesz.*” – ahelyett, hogy azt mondanánk: „*Ez rossz ötlet.*”). Ugyanakkor a nyugati (pl. francia) fül számára a magyar stílus néha **túl egyenesnek** hat: például egy magyar közlékenyen elmondja a véleményét valakinek a megjelenéséről („*Ez a frizura előnytelen neked.*”), amit egy francia nem tenne, csak ha nagyon közeli barátról van szó, mert sértőnek vennék. Az ukrán kultúrában is megfigyelhető, hogy a barátok, családtagok egymás között **nyersebben kommunikálnak**, mint ahogy mondjuk angol nyelvterületen szokás, viszont idegenekkel szemben formálisabbak. Tehát a **szociális távolság** is befolyásolja a direkt/indirekt stílust.

A **hallgatás és beszéd aránya** is kulturális norma. Egyes kultúrákban a **csend** pozitív érték: tiszteletet, megfontoltságot jelez. Például a japán társalgásban a felek gyakran tartanak pár másodperc szünetet, mielőtt válaszolnak, hogy kimutassák, fontolóra veszik, amit a másik mondott. Egy finn közmondás szerint „*A szó ezüst, a hallgatás arany*”. Ezzel szemben más kultúrák – tipikusan a latin nyelveket beszélők, vagy az arab kultúra – **inkább folyamatosan beszélnek**, a csendet kínosnak érzik. Az amerikaiak is hajlamosak gyorsan kitölteni a beszélgetésben támadt szünetet, mert attól tartanak, a másik fél esetleg nem érzi jól magát. Ezek a különbségek ahhoz vezethetnek, hogy például egy finn és egy olasz beszélgetése során a finn alig

jut szóhoz, mert udvariasan kívárja a pillanatnyi szünetet, ami sosem jön el, míg az olasz fél azt gondolhatja, a finn nem is igazán érdekelt a társalgásban, mert olyan keveset beszél.

Sztereotipikusan a közvetlen, őszinte kommunikáció az „északi” kultúrákhoz (Skandinávia, Németország, Hollandia) kötődik, míg a kelet-ázsiai, arab, dél-európai kultúrák a közvetett kommunikációról híresek. Azonban ezek általánosítások – minden közösségben megtanulják az emberek, mikor melyik stílus kívánatos. Fontos itt megemlíteni a **kommunikatív kompetencia** fogalmát: nem elég a nyelvtant és a szókincset tudni, ismerni kell az adott kultúra kommunikációs normáit is. Nem elég tehát jól formált mondatokat létrehozni az adott nyelven, tudni kell beszélgetni is: tudni kell tehát részt venni a társalgásban, ami csak a kulturális normák alapjainak ismeretével lehetséges. Épp ez a kommunikatív kompetencia: az a tudásunk, hogy részt tudunk venni a társalgásban. A következő pontban az **udvariasság nyelvi stratégiáit** tárgyaljuk részletesebben, ami a kulturális normák egyik legmarkánsabb területe.

12.8. Nyelvi udvariasság és az „arc” fogalma

A **nyelvi udvariasság** a nyelvhasználat azon területe, amely a társalgás résztvevői közti jó viszony és kölcsönös tisztelet fenntartását szolgálja. Minden kultúrában léteznek udvariassági formulák és stratégiák, de jelentősen különbözhetnek. A nyelvészek (Brown és Levinson nyomán) az udvariasságot a „face” (**arc**) fogalmával magyarázzák. Az „arc” alatt a **társas énképünket** értjük – azt az igényünket, hogy pozitívan ítéljenek meg bennünket (pozitív arc) és hogy a cselekvési szabadságunkat ne korlátozzák (negatív arc). Minden kommunikációs aktus fenyegetheti valamelyik fél arcát, ezért az udvariassági stratégiák célja ennek a fenyegetésnek az enyhítése.

Brown és Levinson udvariassági elmélete két fő típust különböztet meg:

- **A pozitív udvariasság:** a hallgató pozitív arcát támogatja, vagyis azt az igényét, hogy értékeljék és kedveljék. Ide tartozik például a dicséret, egyetértés kimutatása, közös érdeklődés hangsúlyozása, becenevek vagy közös nyelv használata. Például: „*Nagyon finom lett ez az ebéd, a Te főztöd mindig a legjobb!*” – ez kifejezi a másik megbecsülését.
- **A negatív udvariasság:** a hallgató negatív arcát, az autonómiáját tiszteli, igyekszik nem tolazkodó lenni. Ez gyakran a kerülő formákban, bocsánatkérésben, feltételes vagy indirekt megfogalmazásokban nyilvánul meg. Például: „*Ne haragudj, nem tudnád esetleg becsukni az ablakot? Ha nem gond...*” – ezzel a beszélő jelzi, hogy nem akar a másik terhére lenni, meghagyja a választás lehetőségét.

Természetesen egy-egy nyelvi megnyilatkozás több stratégiát is kombinálhat. Az **udvariasság konkrét nyelvi eszközei** erősen nyelvfüggők:

- **Magyar:** gyakran használunk kérdő vagy feltételes módot az udvariasság jelzésére: „*Megtenné, hogy ideadja a sót?*”, „*Szeretnék kérni egy szívességet*”. A *kérem* szó beépült sok formula elejére („*Kérem, fáradjon beljebb*”). A hangnem is számít: a *parancsoljon* szó egyedülálló magyar udvariassági formula (pl. amikor átadunk valamit: „*Parancsoljon, itt a számla*” – ez máshol ritka). A megszólításban a *kezét csókolom* (férfi nőnek) udvarias köszönési forma, de fordítva sosem használjuk.
- **Angol:** az udvariasság legfőbb eszköze az indirektség és a modális segédigék használata. A *please* (‘kérem’) szót szinte kötelezően odateszik a kérés végére vagy elejére, e nélkül a kérés könnyen követelőzésnek hangozhat. Gyakoriak a bonyolult körülírások: „*Would you mind passing me the salt, please?*” (‘Nem bánná, ha ideadná a sót?’). Érdekes, hogy az angolban a túl direkt kijelentések kerülése odáig vezet, hogy sokszor kérdés formában

utasítanak: „*Why don't you open the window?*” (‘Miért nem nyitod ki az ablakot?’) – valójában ez egy baráti vagy udvarias javaslat/kérés, nem pedig kérdés.

- **Ukrán:** a *будь ласка* (‘kérlek/kérem’) formula használatos a kéréseknél. Gyakori a feltételes mód: „*Чи не могли б Ви...?*” (‘Nem tudná esetleg Ön...?’); „*Хотіла б попросити...*” (‘Szeretnék kérni...’). Az ukrán társalgásban is jellemző a bocsánatkérés használata: „*Вибачте, Ви не підкажете...?*” (‘Elnézést, nem súgná meg/meg tudná mondani...?’). Érdekes módon az oroszban – ami sok ukrán beszélőre is hatott – van egy kifejezés: *будьте добры* (‘legyen szíves’ – szó szerint „legyenek jók”), amit egy bolti eladónak vagy pincérnek mondanak, amikor kérnek valamit. Az ukránban ennek megfelelője a *будьте ласкаві* vagy egyszerűen *будь ласка*.

Az udvariassági normák kultúrafüggősége abban is megmutatkozik, hogy **mi számít udvariatlanságnak. Japánban** például nagyon udvariatlan másokat közvetlenül visszautasítani. Ezért ott az *igen* szó (はい *hai*) gyakran csak annyit jelent, hogy „hallom, amit mondasz”, nem valódi beleegyezés. Nyugaton ezt félreérthetik, mert azt hihetik, a japán fél egyetért, pedig csak udvariassággal nem mond nemet. **Arab kultúrákban** udvariatlannak számít, ha valaki nem kínálja fel többször is a vendégnek az ételt; viszont a vendég részéről az az udvarias, ha először szerényen visszautasítja, és csak unszólásra fogadja el – ezzel jelzi, hogy nem tola-kodó. Ezek a **kommunikációs rituálék** kultúránként eltérőek.

Érdekes terület a **nemek közti kommunikáció** udvariassági eltérései is. Egyes kutatók szerint bizonyos nyelvekben a nők beszédstílusa udvariasabb formákat ölt: több a finomító kifejezés, a nevetés, a hallgatólagos beleegyezés jelzése, míg a férfiak nyersebben vagy dominánsabban beszélnek. Például egy klasszikus felmérés azt találta, hogy az angol társalgásban a nők gyakrabban

használnak *tag question*-öket (ugye-kérdéseket, pl. „*It's a nice day, isn't it?*”), amivel mintegy lágyítják a mondanivalójukat vagy megerősítést kérnek. Az ilyen különbségek azonban sokszor a társadalmi szerepekből erednek, nem magából a nyelvből – és természetesen kultúránként változóak. A **nyelvi udvariasság univerzális** abban az értelemben, hogy mindenhol fontos a társas kapcsolatokban, de **relatív** abban, hogy mi számít udvariasnak.

A nyelvi udvariasság kapcsán meg kell említeni, hogy egyes kultúrákban a **túlzott udvariaskodás** akár negatív értékítéletet is kiválthat: például a magyarban, ha valaki állandóan címetet puffogat és nagyon formális, olykor „*paraszt udvariasságnak*” csúfolják, vagy épp hidegnek tartják. Az amerikaiaknál viszont a magyar stílust néha „*brusque*”-nak, azaz nyersnek tarthatják, mert hiányolják belőle a sok „*please, thank you, excuse me*” formulát, amit ők megszoktak.

Összességében elmondható, hogy az udvariasság **kulturális script-ek** (forgatókönyvek) szerint működik, amiket gyerekkortól elsajátítunk. Ha egy másik kultúrában találjuk magunkat, ezeket újra kell tanulnunk, különben könnyen megbánthatunk másokat akaratlanul, vagy mi sértődünk meg olyan dolgon, amit a másik nem is gondolt bántónak – ez már átvezet az **interkulturális kommunikáció** témaköréhez.

12.9. Metafora és kultúra

A **metaforák** – vagyis a szavak, kifejezések átvitt értelmű használata – mélyen beágyazódnak a nyelvbe, és érdekes módon tükrözik a kultúrát is. George Lakoff és Mark Johnson kognitív nyelvészek híres munkája, a *Metaphors We Live By* (1980, magyarul: *Metaforák, amelyekben élünk*) rámutatott, hogy a mindennapi nyelv tele van rejtett metaforákkal, amelyek **irányítják a gondolkodásunkat**. Például az angolban (és a magyarban is) az **idő pénz** metaforája áthatja a nyelvet: „*spend time*” (időt költeni), „*waste time*” (időt

pazarolni), „*time is running out*” (fogy az idő), mintha az idő egy értékes erőforrás volna. Ezt a metaforát egy tőkés gazdaságban élő kultúra érti meg igazán; ezzel szemben léteznek olyan kultúrák, ahol az idő nem ennyire árucikk jellegű fogalom.

A **metaforák kulturális univerzalitása vs. relativitása** érdekes kérdés. Kövecses Zoltán rámutatott, hogy bizonyos alapszintű metaforák *minden kultúrában* megtalálhatók, mert közös emberi tapasztalatból erednek – például az, hogy a **boldogságot felfelé irányuló mozgással társítjuk**, univerzális („*fel vagyok dobva*”, „*on top of the world*” stb.), míg a **szomorúság „lent” van** („*lehangolt*”, „*feeling down*”). Az érzelmek = erők/hatások (pl. „*magával ragadta a harag*”, „*előnti az epe*”) szintén általános minta. Ugyanakkor a konkrét metaforikus kifejezések szintjén nagy különbségek lehetnek kultúránként.

Kövecses egyik vizsgálatában az „**élet**” **fogalmára** használt metaforákat hasonlította össze amerikai angol beszélők és magyar beszélők körében. Azt találta, hogy bár mindkét nyelvben sok metafora van az életre, különbségek mutatkoznak abban, melyik a leggyakoribb vagy leginkább kedvelt. Az **amerikai angolban** gyakori metafora az életre a **játék** („*life is a game*”), vagy az **értékes tulajdon** („*life is a precious gift*”), míg a **magyarban** az életre a **harc/küzdelem** (pl. „*az élet küzdelem*”, „*örök harc az élet*”) és az **alku/kompromisszum** (pl. „*az élet kompromisszumok sorozata*”) metaforái gyakoribbak. Vagyis ahol az amerikai interjúalanyok „játéknak” látták az életet, a magyarok „harcnak” vagy „alkunak”. Ez arra utal, hogy a két kultúra tapasztalatai és történelmi háttére eltérő hangsúlyokat adott ezeknek a metaforáknak. Egy lehetséges magyarázat a jelenségre: az amerikai kultúra optimizmusa és versenyfelfogása a játék metaforát erősíti, míg a magyar történelmi nehézségek a harc/küzdelem szemléletet.

A **metaforikus kifejezések** sokszor tartalmaznak kulturális utalásokat, amelyeket egy másik nyelvre nehéz átültetni. Például az angol „*to bear one's*

cross” (cipeli a kereszttjét) bibliai utalás Jézus kereszttvitelére; a magyarban is megvan a „*kereszttjét viseli*” kifejezés, mert a keresztény kultúra közös alap. De egy kínainak ez nem biztos, hogy magától értetődő, hacsak nem ismeri a nyugati vallási kultúrát. Hasonlóképpen, a magyar „*eladta az ördögnek a lelkét*” kifejezés (alkut kötött a gonosszal) nem szó szerint fordítva érthető máshol, de az angolban van ekvivalens: „*sold his soul to the devil*”. Az ilyen mélyen kulturális metaforák gyakran a **mitológiából, irodalomból, történelemből** merítenek – és így nem ültethetők könnyen át egy másik nyelvre.

További érdekes kulturális különbség az **állatmetaforák** terén látható. Sok kultúra használ állatneveket bizonyos emberi tulajdonságok jelölésére, de nem mindig ugyanúgy:

- Magyarul a **róka** ravasz, a **bárány** szelíd, a **disznó** piszkos vagy durva, a **tyúk** butácska (tyúkeszű).
- Angolban a **fox** (róka) szintén ravasz, viszont a **pig** (disznó) inkább falánk vagy rendetlen, a **chicken** (csirke) gyáva – ez utóbbi a magyarban nem használatos, nálunk inkább a **nyúl** a gyáva.
- Ukrajnában a **лисиця** (róka) szintén ravasz, a **ведмідь** (medve) esetlen vagy faragatlan, a **вовк** (farkas) gonosz/fenyegető.

Az **idiomatikus metaforák** is erősen kultúrafüggők. Például:

- Magyar „*bolhából elefántot csinál*” – angolul: „*make a mountain out of a molehill*” (vakondtúrásból hegyet csinál). Itt mindkettő túlzást jelent, de az állatok/helyszínek különböznek (bolha vs. vakondtúrás, elefánt vs. hegy).
- Az ukránban ugyanez: „*робити з мухи слона*” (légyből elefántot csinál) – érdekes, hogy az ukrán legyet mond a kicsire, a magyar bolhát, az angol vakondtúrást.
- Magyarul „*ne szórakozz velem*” = ne húzd az időmet, ne viccelődj. Angolul „*don't mess with me*” hasonló értelmű, de szó szerint mást

jelent (ne babrálj velem). Az idiomatikus jelentésük egyezik, de a képi oldal más.

A **kulturális értékek** is tükröződnek a metaforákban. Az Egyesült Államokban gyakori a sport- és üzleti metaforák használata a mindennapi élet leírására (pl. „*touch base*” = bázist érint, jelentése: kapcsolatba lépni valakivel, a baseballból; „*a ballpark figure*” = durva becslés, baseball metafora; „*score an interview*” = szerez egy interjút, mintha gólt lőne). A japánban hagyományosan sok a harci metafora (szamurájhagyomány), pl. „*katana wo osu*” = hüvelyében tartja a kardot, jelentése: békés marad, nem keveredik harcba. Az ilyen metaforák fordítása gyakran körülményes, és a mögöttes kulturális jelentés elvész, ha a hallgató nem ismeri a referenciákat.

A **koncepcionális metaforaelmélet** szerint (Lakoff nyomán) a metaforák nem csupán nyelvi díszítések, hanem a **gondolkodás eszközei**: új fogalmakat értünk meg általuk, és sokszor észrevétlenül irányítják a véleményünket. Például, ha a **politikai vitát háborúként** keretezzük (vitapartnereinket „szétzúzzuk”, „tüzelünk az érvekre”, „legyőzzük őket”), az más megvilágításba helyezi, mintha *építőmunkaként* látnánk („közös megoldást építünk”). Az, hogy egy kultúra mit tart fontos metaforának, hatással lehet az emberek gondolkodásmódjára és viselkedésére is. Kövecses Zoltán kutatásai azt hangsúlyozzák, hogy **univerzális emberi tapasztalatok** (mint a térérzékelés, a testi érzések, az alapvető érzelmek) képezik a metaforák alapját, de a **kultúra ráépülése** sokféle variációt hoz létre. Így a metaforák világa egyszerre közös emberi örökség és kulturális lenyomat.

12.10. Szókincs és világkép

A nyelv **szókincse** (lexikonja) az a terület, ahol a nyelv és a kultúra kapcsolata talán a legkézzelfoghatóbb. A szókincs azt a **kategóriarendszert** tükrözi, ahogyan a beszélők a világot felosztják. Két nyelv szókincsének

összehasonlítása rávilágíthat arra, miként különbözik a két kultúra **világképe** (vagy legalábbis a figyelem súlypontjai).

Vegyük először a **rokonmegnevezéseket**. A rokonsági terminológia klasszikus példája annak, hogyan épül be a társadalmi-kulturális szerkezet a nyelvbe. **Magyarul** viszonylag egyszerű a rendszer: vannak szüleink, nagyszüleink, dédszüleink; testvér (és külön báty, öcs, nővér, hűg, ha a nemre és korra utalni akarunk), unokatestvér (összes unokatestvérrre egy szó), nagybácsi/nagynéni (szülők testvérei), sógor/sógornő stb. **Angolul** ehhez képest egyes kategóriák összevontabbak: a *cousin* jelenthet bármilyen unokatestvért (nincs nyelvtani nem, így nem derül ki, fiú vagy lány unokatestvér), a *brother-in-law* mind a sógort, mind pedig a férj fivérét jelentheti, tehát több kapcsolatra is ugyanaz a szó használatos. Az angolban sok rokonsági fokot csak körülírással lehet elmondani, pl. *younger brother* (fiatalabb fiútestvér) – magyarul erre van egy szó (*öcs*). **Ukránul** (és általában a keleti szláv nyelvekben) a rokonsági rendszer még differenciáltabb néhol: például külön szó van anyai ágra és apai ágra: *дядько* általában nagybácsi, de ha pontosak akarunk lenni: *вуйко* az anyai nagybácsi, *супуйко* az apai nagybácsi – bár ezek a finom különbségek kihalóban vannak a hétköznapi nyelvben. Az **oroszban** léteznek olyan szavak, mint *двоюродный брат* (unokatestvér fiú) és *двоюродная сестра* (unokatestvér lány) – szó szerint „unokatestvér fivér/nővér”, az ukránban is ugyanez a szerkezet (*двоюри́дний брат* stb.), ami a magyar *unokatestvér* szó nemének kifejezésére szolgál. A magyarban az *após* és *anyós* szavak mind a férj, mind a feleség szüleire egyaránt vonatkoznak. Az ukrán nyelvben azonban a férj szüleit és a feleség szüleit különböző szavak jelölik. A férj apja *свекор*, a férj anyja *свекруха*; a feleség apja *тесть*, az anyja pedig *теща*. Ezek a részletek arra utalnak, hogy a **családi kapcsolatoknak eltérő a fontossága** vagy legalábbis a nyelvi leképezése a különböző társadalmakban. Az, hogy a magyarban egyetlen szó (*unokatestvér*) alá vontak minden ilyen rokoni fokot,

jelezheti, hogy hagyományosan kevésbé volt lényeges a rokoni ág és biológiai nem – míg pl. Kínában híresen bonyolult rendszer van, ahol az idősebb vagy fiatalabb nagybácsi, anyai vagy apai ágon, mind más szó.

Egy másik példa a **testtájakat** illető szókincs. Az emberi test mindenhol ugyanaz, mégis a nyelvek eltérően tagolják. **Angolul** külön szó van a karra (*arm*) és a kézre (*hand*). **Magyarul** a hétköznapi nyelvben gyakran a *kéz* szót használjuk a csuklótól lefelé (kézfaj) értelemben, és a *kar* a váll–csukló részt. Ugyanakkor a *karja* kifejezést a teljes felső végtagra is mondjuk (pl. „A karjában tartja a babát” – itt a *kéz+kar* együtt). Az **ukrán** nyelvben viszont egy szó van: a *pyka* jelenti a kart és a kezét is – nem feltétlenül különböztetik meg nyelvileg. Hasonlóan a *hoya* jelentheti a lábat combtól lefelé és a lábfejet is. **Magyarul** a *láb* szó is ilyen kétértelmű lehet (mert a lábszárra és a lábfejre egyaránt utalhatunk vele), de van külön *lábfej* szó is a pontosításra. **Angolban** a *leg* és *foot* mereven külön áll (ha azt mondjuk *leg*, abból a lábfej kizárt). Tehát bizonyos nyelvek egyben kezelnek testrészeket, amiket más nyelvek külön bontanak. Ez persze nem jelenti, hogy az ukránok ne látnák a különbséget kéz és kar között – csak épp nyelvileg nem mindig jelölik külön, hacsak nem muszáj. Ám gondoljunk bele: ha a nyelv nem követeli meg a különbségtételt, lehet, hogy kevésbé is figyelünk rá (ez kicsit a nyelvi relativitás témája is egyben).

A **környezet szókincse** is beszédes. Az sarkvidéki népek „hószavai” közismert (és sokat vitatott) példa: valóban, az inuit nyelvben több gyöktípus van a hóra (pl. *qanik* = hulló hó, *aput* = csomósodó hó), de nem száz meg száz – ezt gyakran eltúlozzák. Viszont kétségtelen, hogy ami a nyelvet használó közösség mindennapi életében fontos különbség, arra lesz szó az adott nyelvben. Egy európai nyelvben is van külön *dér*, *zúzmara*, *jég*, *latyak*, *hókása*, *jégeső*, *havas eső* stb. – tehát még a mi klímánkon is árnyaljuk a „hó” fogalmát. Az **észak-európai népek** nyelveiben rengeteg szó van a különböző tavakra,

mocsarakra, havas tájakra; egy **sivatagi kultúra** nyilván nem rendelkezik ezekkel, viszont ott a homok és a szél fajtáira lehet gazdag szókészlet.

A **technológia és modern világ** új szavai világszerte nagyjából hasonlóak, mert globális kulturális javakról van szó (*telefon, internet, komputer* stb. – gyakran nemzetközi jövevényszavak). De itt is vannak érdekes kulturális különbségek: például a magyarban rengeteg – sokszor tréfás – szó született az új fogalmakra, a magyar alkotószellem hajlamos mindenre saját szót kreálni (pl. *villanypostának* hívták egy időben az e-mailt, bár ez nem honosodott meg). Az ukrán nyelvben a nyelvújítók tudatosan igyekeznek „tisztá” ukrán szavakat alkotni a nemzetközi szakkifejezések helyett (pl. *миттєві повідомлення* az *instant message* helyett). Az angol ezzel szemben sokszor egyszerűen átveszi vagy kombinálja a meglévő elemeket (pl. *smartphone*), de mivel az angol a technológia domináns nyelve, ez kevésbé tűnik fel. A **nyelvújítás** folyamata – hogy mely kultúrák próbálnak tudatosan saját szavakat alkotni és melyek vesznek át – maga is kultúrafüggő, és tükrözi az adott közösség nyelvpolitikai viszonyait, identitását.

A „**kulturális szavak**” egy másik csoportját alkotják azok, amelyek egy adott kultúra egyedi fogalmait hordozzák. Ilyen például a magyarban a *honfoglalás, századvég, nemzeti megújulás* – mind nehezen magyarázható történelmi-kulturális konnotációk nélkül. Az amerikai angolban a *manifest destiny* (nyilvánvaló elrendeltetés) kifejezés hordoz történelmi ideológiát. Ezek a szavak többet jelentenek a nyers fogalmuknál; beléjük vannak csomagolva értékek, emlékek, világlátás.

A **világkép és szókincs** közti kapcsolat igen erősen megmutatkozik a **jelentésmezőkben**. Ha egy területen sok szavunk van finom jelentéskülönbségekkel, akkor arról a területről a kultúránk részletesebb tudással, tapasztalattal bír. Például:

- **A lótenyésztő népek nyelveiben** (pl. a magyarban is régen) rengeteg szó volt a ló színére, korára, ivartalanítására (*csikó, herélt, kanca; fakó, pej, deres, sárga, kesely* stb.). Ma ezek egy része kikopott a köznyelvből, mert már nem része az átlagember életének a ló.
- **A gasztronómia nyelve:** az olasz nyelvben temérdek tésztaféle neve létezik (*spagetti, penne, fusilli, farfalle*); a japánban a halfajtákra (a tonhal különböző részei is más nevet kapnak a sushi-séfék nyelvén); a magyarban a sertés részeit számos szóval illetjük (*tarja, dagadó, karaj, oldalas, csülök* stb.), mert a disznóvágás hagyományosan fontos volt.
- **Az érzelmek nyelve:** vannak nyelvek, amelyek bizonyos érzelmekre külön szót adnak, amit máshol körül kell írni. A német *Schadenfreude* (káröröm) olyan árnyalatot jelöl, amire az angol kölcsön is vette a német szót, mert nem volt rá pontos megfelelő (most már az angol is használja *schadenfreude*-ként). Az ukrán *myжcumu* (bánkódni/gyászolni) egy jelentésárnyalat, ami angolul pl. két szóval jön ki (*yearn/grieve* kombinációban).

Érdekesek az úgynevezett **fordíthatatlan szavak**: sokszor hallani olyan szavakról, amelyek egyes nyelvekben megvannak, másokban nincsenek. Ilyen például a japán 木漏れ日 (*komorebi* – a levelek között átszűrődő napsugár fénye), vagy az orosz *mocka* (mély, fájó melankólia, amit Nyugaton az „orosz lélek” sajátjának tartanak). A magyar *puskázik* (csal a dolgozatnál) vagy *protekció* (családi/ismeretségi előny) fogalma ismert, de más nyelvekben ezek pontos visszaadása körülményes. Persze szigorúan véve nincs *teljesen* lefordíthatatlan szó – mindent körbe lehet írni –, de az, hogy egy nyelv ad erre egy tömör kifejezést, jelzi, hogy a jelenség ott gyakori vagy figyelemre méltó. Az ilyen szavak megragadják a képzeletet, mert mintha az adott nép gondolkodásának egy-egyedi kis darabját őriznék.

Összességében a szókincs és világgép kapcsolatából két fontos tanulság adódik. 1) **A világgép formálja a szókincset:** amit a kultúra fontosnak tart, arra specializált szavai lesznek. 2) **A szókincs formálhatja a világgépet:** ha a nyelv bizonyos különbségeket mindig megkövetel (pl. szám, nem, udvariassági fok jelölése), akkor a beszélők gondolkodása ezeket a különbségeket reflexszerűen figyelembe veszi a világról való gondolkodásban.

Ez azonban nem determinisztikus, inkább kölcsönhatás. A nyelvhasználó ember nem a nyelv „rabja”, de a nyelv finoman terelgeti a figyelmét. A **többnyelvű emberek** számára különösen tanulságos, ahogy egyik nyelvről a másikra váltva a világgép apró módosulásait is átélhetik – például egy angol–magyar kétnyelvű más attitűddel szólalhat meg magyarul (talán érzelmesebben vagy közvetlenebbül), mint angolul (ahol esetleg visszafogottabb vagy „mosolygósabb”). Az ilyen különbségek mögött a nyelvek eltérő pragmatikai és lexikai beállítódása áll.

12.11. Nyelvi tabuk és trágárságok

Minden kultúrában vannak **tabutémák** – olyan dolgok, amikről nem illik nyíltan beszélni –, és ennek megfelelően léteznek **nyelvi tabuk**: szavak vagy kifejezések, amelyeket kerülni illik, vagy csak bizonyos környezetben, eufemisztikusan szabad használni. Paradox módon a nyelvi tabuk jelenléte univerzális (mindenhol van valamiféle tiltott nyelvhasználat), viszont az, **hogymi a tabu**, az nagyon is kultúrafüggő.

Általánosságban a nyelvi tabuk több kategóriába sorolhatók:

- **Obszcén/testi tabuk:** a szexualitással, nemi szervekkel, ürítéssel kapcsolatos nyers szavak. Sok nyelvben ezek a „legcsúnyább szavak”. Magyarul ilyenek a b... vagy f... kezdetű szavak (itt most nem írjuk le őket teljesen), a *segg*, vagy éppen a *pisi/kaki* gyerekszó a felnőtt nyelvben már kevésbé illő stb. Az **angolban** a *fuck*, *shit* tipikusan ezek. Az **ukránban** is vannak hasonlóak (pl. *блядь*, *хуй*).

- **Szent/káromló tabuk:** vallási eredetű tiltások. Pl. Isten nevének szájra vétele (ezért alakultak ki eufemizmusok: *teremtőm!*, angolul *gosh* a *God* helyett, francia *sacrebleu* a *sacré Dieu* helyett). A keresztény kultúrákban régen a káromkodás fő célpontja a szentségek megsértése volt, pl. a magyar „*Teremtő istenit neki!*”, „*Az Isten verje meg!*” mind ebbe a kategóriába esnek. Ma ez már enyhébbnek hat. Spanyolban a mai napig a *hostia* (ostya) és hasonló templomi dolgok káromkodásnak számítanak. Ellenpélda: Japánban alig van vallási töltetű tabu, mert a vallási kulturális hatás más jellegű.
- **Társadalmi tabuk:** pl. halállal, betegséggel kapcsolatos szavak. Sok kultúrában nem mondják ki a halált: angolul *passed away*, magyarul *elhunyt*, *megboldogult* – ezek mind eufemizmusok a *meghalt* helyett. Vagy a rákbetegséget is sokszor *hosszú betegség*-ként emlegetik gyászjelentésekben. Az állatneveknél is van példa: a *medve* szó például valószínűleg eredeti nevét váltó tabuszó, hiszen a *medve* jelentése ‘mézevő’ és nem mondták ki az állat valódi nevét (mint ahogy sok kultúrában a farkast sem nevezték nevén, pl. latin *lupus* helyett *vallos* – ebből a germán *wolf*). Az ókori görögöknél a viharos tenger is tabunak számított – eufemizmussal illet hivatkozni rá.
- **Nevek tabuja:** sok helyen nem illik a szülőt a nevén szólítani (magyarban is ritka, hogy valaki az apját keresztnevéen szólítsa; inkább *apu*, *édesapám*). Egyes afrikai kultúrákban a férj anyósának nevét nem mondhatja ki és vice versa – külön kerülő kifejezéseket találnak ki. Az uralkodók neve is tabu néha: pl. az ókori Egyiptomban az uralkodó nevét nem ejthették ki, hanem körülírással utaltak rá (pl. „*Felső- és Alsó-Egyiptom Ura*”).
- **Trágár szitkok:** ide tartozik sok köznyelvi káromkodás, ahol érdekes módon a fenti tabuk keverednek vagy épp profán hétköznapi

dolgok. Különösen gazdag nyelvi kreativitás figyelhető meg egyes nyelvekben a káromkodások terén. A **magyar káromkodás** híresen cifrázott: gyakran kombinálja a szexuális aktust, családtagot és valami extrém vagy abszurd elemet egy kifejezésben (példák nélkül is sejthető; egy tipikus formula: „*Az anyád...!*”). A 19. századi magyar folklór tele van obszcén átkozódásokkal, amik sokszor állatmetaforákat is tartalmaznak (pl. „*Ördög bújjék a bőrébe*”). Az **orosz mam** is hasonló: alig néhány alapszó variálásával elképesztően sok trágárság alkotható, a legismertebb formula az „*Ёё мвою мамь!*”. Az **arab** és **török** szitkozódások híresek részletességükről: „*Yedi ceddine...*” (török: mind a hét őszödre [valami rosszat kívánok]), vagy arabul „*Ibn al kalb*” (a kutya fia). Mint Crystal is megjegyzi: „*Sosem lehet megjósolni, hogy egy adott kultúra a tapasztalat mely területét használja fel átkozódáshoz és szitkozódáshoz*”. Választhatják a halott rokonokat, híres embereket, hatalmi jelképeket, természeti erőket, testrészeket, állatokat, sőt növényeket is – attól függően, mi bír erős érzelmi töltéssel az adott kultúrában. Például a német „*Donnerwetter!*” (Mennydörgős idő!) egykor erős indulatszó volt, a természet erőire utal. A franciában „*Nom d'un chien!*” (Egy kutya nevére!) enyhébb káromkodás. Crystal hoz egy humoros történelmi példát: az ókori Ióniában a „*Ma tin krambin*” (A káposztára!) volt az egyik leghíresebb káromkodás – valószínűleg azért, mert a káposztát a másnaposság ellenszerének tartották, így a piálás–káposzta asszociáció obszcén átkozódássá vált. Szókratész állítólag „*nyomorult kutyára*” esküdözött (*νο τον κύνα* – „A kutyára!”), Püthagorasz pedig a szent négyes számra (a tetraktüszre). Ezek számunkra furcsán hangzanak, de azt jelzik, hogy

ami egy kultúrában szent vagy fontos (szám, állat, növény), annak profán kontextusban való említése válhat káromkodássá.

A nyelvi tabukhoz tartozik az is, hogy léteznek **eufemizmusok** – szépítő kifejezések – a tabuszavak helyettesítésére. Ilyenek pl. a magyarban: *meghalt* helyett *örök nyugalomra tért*, *hazudik* helyett *füllent*, *részeg* helyett *kapatos* stb. Angolban a *toilet* helyett *restroom*, *die* helyett *pass away*, *prison* helyett *correctional facility* (hivatalos nyelvben). Az eupemizmusok folyamatosan kopnak és cserélődnek, mert ami egyszer eupemizmus volt, idővel megérzik rajta az emberek az eredeti jelentést (így jött pl. a *lavatory* szó helyett a *restroom*).

Érdekes, hogy vannak kultúrák, ahol **alig van trágár szó**. Crystal említi, hogy az amerikai indiánok, polinézek, japánok között több olyan népcsoport is van, amelynél **nem alakult ki gazdag káromkodáskészlet**, vagy nagyon ritkán káromkodnak. A japán nyelv például valóban nem bővelkedik külön káromkodó szavakban – ott inkább a stílusrétegek lejjebb váltása (pl. durva nyelvjárási alakok használata) jelzi, hogy valaki „csúnyán beszél”. Ez is kulturális: a japán társadalmi normák a nyílt konfrontációt kerülik, így a trágár beszéd is kevésbé van jelen. Ugyanakkor ki lehet fejezni sértést japánul is, csak máshogyan (pl. *baka* – ostoba, hülye – ez kb. a legsértőbb közkeletű szó).

A **trágárság és tabuk** kezelésében is fontos az **interkulturális különbség**. Aki két nyelvet beszél, észreveheti, hogy más nyelven más „súlyúnak” érez egy–egy csúnya szót. Például egy magyar könnyebben mondhatja ki angolul, hogy *shit* vagy *fuck*, mint magyarul a hasonló erejű megfelelőket, mert az idegen nyelv érzelmileg kicsit távolibb (vagy épp fordítva, az anyanyelvinél nem érzi pontosan a súlyát, és akaratlanul is csúnyábbat mond, mint szeretne). Szintén probléma lehet, ha valaki szó szerint fordít le egy sértést a saját nyelvéből: nem biztos, hogy a másik kultúrában felfogják vagy komolyan veszik. Például egy magyar, ha azt mondaná angolul, hogy „*I fuck your mother*”, az angol anyanyelvű inkább zavarba jönne a szó szerinti értelmetlen durvaságtól, és

nem dühödne fel úgy, mint egy magyar a „*B... az anyádat!*”-on – mert az angolban nem ilyen a szokásos inzultus. Ott inkább a „*You motherfucker*” a nagyjából hasonló, bevett sértés, de annak sincs meg ugyanaz az érzelmi intenzitása az ő kulturális sémájukban, mint nekünk a magyar megfelelőnek. Helyette más sértések hatásosabbak (pl. *asshole*). Ezek apró különbségek, de egy fordítónak vagy interkulturális nyelvhasználónak ezeket ismernie kell, ha pontosan akarja közvetíteni a hangulatot.

Összességében a nyelvi tabuk és trágárságok azt mutatják, hogy a nyelv nem csupán logikai közlés, hanem a **kultúrának és érzelmeknek is kifejezőeszköze**. A tabuszavak tiltása is a közösség értékrendjét tükrözi: amit tilos kimondani, az valamiért szent, veszélyes vagy szégyenteli abban a kultúrában. A trágárság pedig sokszor a feszültség levezetését szolgálja (ezt minden emberi közösség igényli), és érdekes módon a nyelv kreativitásának egy néha mulatságos területe. A nyelvi tabuk megértése alapvető az **interkulturális kommunikációban**, mert ami az egyik nyelvben enyhe kis indulatszó (pl. *damn* angolul manapság), az a másik nyelvben halálos sértés, vagy fordítva.

12.12. Az interkulturális kommunikáció kihívásai

Amikor különböző anyanyelvű és kulturális háttérű emberek kommunikálnak, óhatatlanul szembe kell nézniük azzal, hogy **ugyanazt a nyelvi jelenséget máshogy értelmezhetik**, máshogy reagálhatnak rá. Az interkulturális kommunikáció nem pusztán a szavak lefordításáról szól, hanem a **kulturális kontextusok közti hidak** építéséről is. Számos tipikus kihívást azonosítottak a kutatók a gyakorlati tapasztalatok révén:

- **Pragmatikai félreértések:** ahogy korábban tárgyaltuk, az udvariasság, a beszédstílus, a direkt/indirekt mód eltérései könnyen félreértéseket szülhetnek. Például egy japán üzletember „*igen”-je valójában „hallom”-ot jelent, de egy amerikai üzletember ezt beleegyezésnek veheti és téves következtetést vonhat le. Vagy egy

magyar diák, aki cserediákként Angliában tanul, talán túl nyersnek tűnhet, ha nem szokik rá a folyamatos „*please, thank you, sorry*” formulákra, és e nélkül kér dolgokat. Fordítva, egy angol, aki magyarul mindent köszön és szabadkozik, kicsit zavartan hat a magyar közegben, mert bár természetesen a „*köszönöm, bocsánat*” itt is ismert, de az angolban szokásos extrém gyakoriság nem jellemző a magyarra. Az úgynevezett **pragmatikai kompetencia** eltérése egy jelentős tényező. Sok nyelvtanuló erős akcentussal és nyelvtani hibákkal is jól elboldogul más országban, de az ilyen apró udvariassági vagy stílusbeli különbségek miatt mégis udvariatlannak vagy furcsának tarthatják – anélkül, hogy bárki meg tudná pontosan fogalmazni, mi a gond. Ez a rejtett elvárások világa.

- **Nemverbális kommunikáció:** az interkulturális kommunikáció nem csak a szavakról szól. A testbeszéd, mimika, gesztusok, térközszabályok mind kulturális kódokat hordoznak. Például a **szemkontaktus:** Észak-Amerikában és Európában általában az őszinteség és figyelem jele, ha beszélgetés közben tartjuk a szemkontaktust. Viszont egyes ázsiai kultúrákban vagy a tradicionális afrikai kultúrákban a túl közvetlen szemkontaktus kihívásnak vagy tiszteletlenségnek hathat (pl. Japánban illik kicsit félrepillantani, nem bámulni a másikat mereven). **Fejbiccentés:** még a legegyszerűbb jel is félrevehet – Bulgáriában a bólintás nemet, az ingatás igent jelent, ezzel egy utazónak meggyúlhat a baja. **Kézfogás, érintés:** a magyarok kezét fognak üdvözléskor (férfiak férfiakkal mindenképp, nőkkel kevésbé gyakran); egy amerikai is kezét fog, de pl. nem csókol kezét hölgyeknek, ami Magyarországon udvarias lehet bizonyos körökben; egy japán viszont inkább meghajol, a kézfogása gyenge lesz (mert ott nem szorongatják a

kezet). **Fizikai távolság:** egy latin-amerikai vagy arab országban sokkal közelebb állnak beszéd közben, akár meg is érintik a másikat (férfiak is), míg egy skandináv vagy brit az ilyentől hátrahőköl kissé, mert a nagyobb személyes térhez szokott. Ilyen különbségek is zavart okozhatnak, pedig nem nyelvi eltérések, de szorosan a kommunikáció részei.

- **Fordítási nehézségek, nyelvi humor:** a kulturális kifejezések, metaforák, szójátékok átültetése külön kihívás. A humor is gyakran kultúrafüggő: ami az egyik nyelven kitűnő szóvicc, azt a másik nyelven talán nem találják humorosnak. Ha idegen nyelven viccelni próbál valaki, könnyen falakba ütközhet. Ilyenkor a nevetés elmaradása nem feltétlen a jókedv hiánya, hanem a kódolás más volta.
- **Nyelvi előítéletek:** gyakran a nyelvi különbségek félreértése sztereotípiákhoz vezet. Például az ukránokat az angolok sokszor haragosnak látják, mert az ukrán beszédhangsúly erőteljesebb és kevesebbet mosolyognak társalgás közben. Holott ők nem haragosak, csak a saját kultúrájukban nem illik folyton mosolyogni ok nélkül (szláv mondás: „A nevetésnek oka van”). Fordítva, egy kelet-európai gondolhatja azt egy mindig mosolygó amerikairol, hogy *„ez biztos nem is gondolja komolyan, csak megjátssza magát”* – mert számára a túlzott mosolygás a komolytalanság jele lehet. Akcentus alapján is vannak előítéletek: egy erős angol akcentussal beszélő magyarról pl. feltételezhetik, hogy nem túl művelt (holott lehet, hogy csupán későn kezdte tanulni a nyelvet). Az ilyen attitűdök gátolhatják a gördülékeny kommunikációt.
- **Kulturális hiedelmek a nyelv kapcsán:** ide tartoznak a nyelvi sztereotípiák, pl. *„a franciák romantikusak, mert a nyelvük olyan dallamos”*, vagy *„a német durván hangzik, biztos a németek*

keményebbek”. Ezek persze felszínes általánosítások, de hatnak a kommunikációra – pl. egy német anyanyelvű lehet, hogy igyekszik lágyabban, mosolyogva beszélni angolul, mert tudja, hogy különben tipikus mogorva németnek tarthatják.

- **Nyelvi relativitás az interkulturális kommunikációban:** vissza-utalva a nyelvi relativizmusra, bizonyos fogalmak hiánya vagy megléte egy nyelvben kihívást jelenthet a kommunikációban. Például egy brit üzletember azt mondja: „*We need to be more proactive*”. Lehet, hogy egy magyar partnere érti a *proaktív* szót (hisz már a magyar nyelv is átvette), de hogy pontosan mit jelenthet ez a brit üzleti kultúrában (talán önálló kezdeményezést, előrelátó cselekvést), azt lehet, hogy nem érzi át. Vagy egy ukrán beszélgetésben a *духовність* (lelkiség/spiritualitás) kifejezést használják, ami a posztszovjet közbeszédben egy komplex eszme (vö. Dosztojevszkij-féle orosz lélek), de angolra nehéz átadni egy szóval, mert más a fogalmi háló.

Hogyan lehet leküzdeni ezeket a kihívásokat? Az interkulturális kommunikáció sikeréhez **kulturális tudatosság** és **empátia** szükséges. A résztvevőknek érdemes **utánajárni a másik kultúra kommunikációs szokásainak** – akár az olyan apróságoknak is, mint hogy illik-e kezet csókolni (pl. nyugat-európai hölgyek ma már esetleg meglepődnek rajta, ukránoknál sem szokás, magyar idősebb generációnál még elfogadott). Jó stratégia a **kérdés és tisztázás**: rá lehet kérdezni, hogy a másik fél bizonyos kifejezést hogyan értett; vagy előre jelezni, hogy „*én nem vagyok teljesen biztos benne, hogy önök hogy szokták ezt, de nálunk az a szokás...*”. Az ilyen metakommunikáció segíthet elkerülni a sértődést.

Az **angol nyelv globális lingua franca** szerepe is sajátos helyzetet teremt: ma nagyon sok interkulturális kommunikáció folyik nem anyanyelvi angol beszélők között. Ilyenkor egyfajta „nemzetközi angol” kód jön létre, amelyből

igyekeznek a túl kulturálishoz kötött elemeket kihagyni. Például két európai üzletember, egy olasz és egy lengyel, angolul tárgyalnak – valószínűleg kerülnek a szleng kifejezéseket, az adott országukra jellemző mondatfordulatokat, és egy kicsit „semlegesebb” angolt beszélnek. Még így is lehetnek félreértések, de a tapasztalat azt mutatja, hogy egy idő után kialakul egy közös rutinjuk. Az egyik fő tanács interkulturális helyzetekre, hogy **legyünk türelmesek és nyitottak**. Ha valaki vagy valami „visszataszítónak” tűnik, feltételezzük jóindulatúan, hogy talán csak a nyelvi-kulturális különbség az oka, és nem akar megbántani. Kérdezzünk vissza, magyarázzuk el a saját nézőpontunkat.

Emellett fontos az **aktív hallgatás** és a folyamatos **visszacsatolás**: pl. összefoglalni, amit a másik mondott („*If I understood correctly, you mean that...*” – „*Ha jól értettem, arra gondol, hogy...*”). Ez segít kiküszöbölni a félrehallásból vagy nyelvi hiányosságból eredő torzulásokat.

Egy másik kihívás az **identitás és nyelv** kapcsolata: nyelvhasználatunk része az önazonosságunknak. Interkulturális közegben az ember néha bizonytalanná válik: pl. egy bevándorló dilemmája, hogy megtartsa-e akcentusát, mert az identitásának része, vagy próbálja teljesen eltüntetni, hogy beilleszkedjen. Az utóbbi integrációs előnyökkel járhat, de belső konfliktust szülhet. A sikeres interkulturális kommunikációhoz mindkét fél részéről kell tolerancia és alkalmazkodás. Nem várhatjuk el mindig, hogy a másik fél a mi szabályaink szerint kommunikáljon – egy közös új normát kell kialakítani. Például egy észak-európai és egy dél-európai együtt dolgozva megtanulja, hogy középút legyen a túl rövid, lényegre törő e-mail és a túl hosszú, körülményes levél között. Vagy egy magyar és egy ukrán család barátkozva megtanulja, hogy a vendégszeretet jele mindkét oldalról más: a magyar vendég talán nem szed magának újra a tálból, míg az ukrán házigazda automatikusan szedne neki – ebből könnyen kavargás lesz (a vendég nem akar tolakodni, a házigazda meg azt hiszi, nem ízlik az étel), de ha

ismerik egymás szokásait, akkor a vendég már mondja, ha kér még, a házigazda pedig nem sértődik meg, ha vendége nem repetázik.

Az **interkulturális kommunikáció** tehát olyan, mint egy tánc két (vagy több) különböző táncrend szerint – meg kell találni a közös ritmust. Ehhez idő, tudatosság és sok türelem kell. Napjaink globalizálódó világában azonban ez elengedhetetlen készség. A nyelvórákon ma már nemcsak szavakat és nyelvtant oktatnak, hanem **kulturális ismereteket** is, éppen azért, hogy a nyelvet használó később boldoguljon a másik kultúrában. Vannak iskolák, ahol ma már nem „angol nyelvet” vagy „ukrán nyelvet” tanítanak, hanem „sikeres angol/ukrán kommunikációt”, aminek szerves része nemcsak a szókincs és a nyelvtan alapjainak elsajátítása, hanem bizonyos kulturális és nyelvhasználati szokások, valamint a legfontosabb illemszabályok megismertetése is. A fejezet elején idézett gondolat szerint a nyelvtanulás egyben idegen kultúrák tanulása is. Ha ezt komolyan vesszük, beláthatjuk, hogy nem elég a szótárakat forgatni: nyitottnak kell lenni a másik nép gondolkodásmódjára, érzésvilágára. Ebben sokat segíthet az irodalom, a filmek, a kulturális csereprogramok. A **kulturális különbségek tudatosítása** csökkenti a sokkot és a félreértéseket, és éppolyan fontos része a kommunikációs készségeknek, mint a jó kiejtés, a bő szókincs vagy a helyes nyelvtan.

12.13. Összegzés

A témakör áttekintése során láthattuk, hogy a nyelv nem légüres térben létezik, hanem szervesen összefonódik a kultúrával. **A nyelv kultúrafüggő:** szókincse, szerkezete, használati módjai alkalmazkodnak a közösség életéhez. Ugyanakkor a nyelv visszahat a gondolkodásra, **formálja a világgépet** – ezt fejezi ki a nyelvi relativizmus elve. A nyelvek közötti különbségek olykor mély kulturális különbségekre világítanak rá, de az is kiderült, hogy vannak **egyetemes jellegzetességek** is: közös emberi tapasztalatok, melyek minden nyelvben tükröződnek.

Megvizsgáltuk, hogyan válnak a kulturális normák a nyelvi illem és udvariasság szabályaivá, és hogy ugyanazon fogalmakra (mint tisztelet, barátságos viszony) mennyiféle nyelvi eszköz létezik a világ különböző tájain. A **metaforák** példáiból láthattuk, hogy a nyelv mennyire képes a kulturális értékeket és hiedelmeket hordozni olyan rejtett módon, hogy a beszélők talán nem is tudnak róla. A **szókincs** elemeinek összehasonlítása rávilágított, hogy mi fontos egy-egy kultúrának: amire sok szavuk van, az biztos lényeges szerepet tölt be az életükben. A **nyelvi tabuk** pedig megmutatták, hogy a nyelv nemcsak logikai közlés, hanem érzelmek és társadalmi szabályok terepe is – a tiltott szavak és trágárságok is a kultúrát tükrözik, akár a vallásosságot, akár az illemnormákat, akár a társadalmi feszültségeket.

Végül az **interkulturális kommunikáció** tárgyalása rámutatott, milyen fontos a kulturális különbségek ismerete a nyelvhasználatban. Ahhoz, hogy különböző anyanyelvű emberek megértsék egymást, nem elég pusztán egy közösen ismert nyelv – közös megértésre is szükség van arról, hogyan gondolkodunk, mit tartunk udvariasnak vagy sértőnek, mit fejezünk ki nyíltan és mire utalunk csupán. A globalizáció korában egyre több ilyen interkulturális párbeszédre kerül sor, ezért a nyelv és kultúra összefüggéseinek tudatosítása kulcsfontosságú a sikeres kommunikációhoz.

David Crystal gondolatával élve: a nyelv nem csupán kommunikációs eszköz, hanem a kulturális identitás hordozója, a tudás tárháza és a gondolkodás formálója. Nyelvünkben él a nemzeti történelmünk, a közös emlékezetünk, értékeink és hiedelmeink. Ezt megismerve nemcsak nyelvileg válunk műveltebbé, hanem más népek és saját magunk megértésében is mélyebb szintre juthatunk.

XIII. NYELVEK ÉS NYELVVÁLTOZATOK: HÁNY NYELV VAN A VILÁGON?

13.1. Bevezetés

A világ nyelvi sokszínűsége lenyűgöző: a mindennapokban gyakran hallhatjuk azt a becslést, hogy nagyjából 6000–7000 nyelv létezik világszerte. Ezek a számok azonban csak megközelítőek. Felmerül a kérdés, miért nem lehet pontosan megmondani, hogy valójában hány különálló nyelv van a Földön. A válasz összetett, mivel a nyelv és a nyelvváltozatok meghatározása nem csupán nyelvészeti kérdés, hanem társadalmi, kulturális és politikai tényezők is befolyásolják.

A nyelvi változatosság természete. A nyelvészet egyik alapfelismerése, hogy **minden nyelv belsőleg is változatos**. Nincs két ember, aki teljesen ugyanúgy beszélne; sőt, ugyanaz a beszélő sem fejezi ki magát mindig pontosan ugyanúgy minden helyzetben. A nyelvi változatosság megnyilvánul térben (különböző nyelvjárások, dialektusok), társadalmi rétegek szerint (szociolektusok), életkor vagy csoport szerint (például ifjúsági nyelv), sőt egyénen belül is (mindenki egyedi „idiolektussal” rendelkezik). Ebből következik, hogy a **nyelv** fogalmát nem könnyű pontosan meghatározni. Gyakran használjuk a **nyelvváltozat** (variáns) szót gyűjtőfogalomként minden olyan nyelvi formára, amelynek saját rendszeres jellemzői vannak. Ilyen nyelvváltozat lehet egy különálló nyelv (pl. magyar vagy angol), egy nyelven belüli regionális vagy társadalmi dialektus (pl. a nyírségi magyar vagy a cockney angol), egy egyén saját beszédmódja (idiolektus), de akár egy adott szituációnak megfelelő **regiszter** vagy **stílus** is.

Mindenki dialektust beszél. A közgondolkodásban a „dialektus” szót sokszor a „nem standard” vagy „vidéki” beszédmódra használják, holott nyelvészeti értelemben *minden* beszélő valamely dialektusát beszéli az anyanyelvének. A **sztenderd nyelvváltozat** – például a standard magyar vagy

standard angol – valójában maga is egy dialektus (még ha egy presztízsből kiemelt, standardizált dialektus is). Nincs alapja annak az elképzelésnek, hogy a dialektus csupán „hibás nyelv” vagy alacsonyabb rendű változat – minden dialektusnak megvan a maga szabályrendszere és kifejezőereje. Tudományos szemszögből **nincs „primitív” nyelv vagy dialektus**: minden természetes nyelv – legyen beszélőinek száma nagy vagy kicsi, van-e írásbelisége vagy sem – egyformán összetett szerkezetű és alkalmas arra, hogy bármilyen gondolatot kifejezzon. Legfeljebb annyi mondható, hogy bizonyos nyelvváltozatoknak nagyobb a társadalmi presztízse, vagy jobban standardizáltak, mint mások – de nyelvi struktúrájuk szerint egyik sem „felsőbbrendű” a másiknál.

Mindezek alapján látható, hogy **a nyelv és a dialektus közötti határ eléggé elmosódott**. A következő fejezetekben megvizsgáljuk, milyen szempontok alapján próbálják a nyelvészek (és olykor a politikusok) eldönteni, hogy két beszédmód/nyelvváltozat külön nyelvnek számít-e vagy ugyanazon nyelv két változatának. Megnézzük a **kölcsönös érthetőség** kritériumát és annak korlátait, a **nyelvjárási kontinuumok** jelenségét, a **Heinz Kloss-féle Abstand–Ausbau** megkülönböztetést, valamint a nyelvek társadalmi és politikai beágyazottságát. Kitérünk arra is, hogyan hat a **standardizáció** és a **nyelvújítás / nyelvi revitalizáció** a nyelvek elkülönülésére vagy fennmaradására. Konkrét példákat hozunk a magyar, angol, ukrán és más nyelvek köréből, hogy megértsük, miért olyan nehéz megszámolni, hány „nyelv” van a világon.

13.2. Nyelv vagy dialektus? A kölcsönös érthetőség kritériuma

Hétköznapi logikával azt mondhatnánk: ha két ember beszédét hallva azt tapasztaljuk, hogy **nem értik meg egymást**, akkor biztosan *különböző nyelveket* beszélnek; ha viszont **értik egymást**, akkor *ugyanazon nyelv két dialektusáról* van szó. Ezt az elvet nevezzük a **kölcsönös érthetőség** (*mutual intelligibility*) kritériumának. Első közelítésben ez használható meghatározásnak tűnik, és sok esetben működik is. Például egy magyar és egy kínai anyanyelvű

aligha értik meg egymást – nyilvánvaló, hogy a magyar és a kínai két külön nyelv. Ugyanakkor egy nyírségi tájszólásban beszélő magyar és egy baranyai magyar beszélő gond nélkül megértik egymást, tehát az általuk használt változatok nyugodtan tekinthetők a magyar nyelv két dialektusának.

A kritérium korlátai. A valóságban azonban a kölcsönös érthetőség kritériuma számos esetben problémás és *nem ad egyértelmű választ*. Először is, az **érthetőség** fokozatos jelenség. Nem egy bináris „igen/nem” kérdés, hanem sokszor inkább az a jó megközelítés, hogy „mennyire értik meg egymást” – és itt felmerül, hány százalékos megértéstől számít két változat ugyanannak a nyelvnek? 50%? 80%? 95%? Nincs rá objektív küszöb. Az is gyakori, hogy két beszélő közti megértés aszimmetrikus. Például az A változat beszélői jobban értik a rokon B változatot, mint fordítva. Ilyen aszimmetriák előfordulnak például skandináv nyelveknél: a dánok általában jobban értik a svédet, mint a svédek a dán, részben a kiejtésbeli különbségek miatt – mégis mindkét irányban van valamennyi megértés.

Nyelvjárási kontinuumok. Még nagyobb kihívást jelentenek az úgynevezett **dialektuskontinuumok**. Ez azt jelenti, hogy számos, egymással szomszédos nyelvjárás lépésről lépésre, apró eltérésekkel megy át egymásba egy földrajzi térségben, így a szomszédos falvak lakói mindig megértik egymást, de a lánc távoli tagjai között már nincs érthetőség. Képzeljünk el egy utazót, aki kerékpárral indul útnak **Bécsből Amszterdamba**. Út közben, faluról falura haladva, a német nyelvjárás apró változásait tapasztalná: az osztrák-német dialektusok lassan átadnák a helyüket a dél-német, majd az észak-német nyelvváltozatoknak, végül Németország és Hollandia határán átérne a holland nyelvterületre. A határmenti német és holland falvak lakói még viszonylag könnyen megértik egymást, hiszen az ő nyelvjárásaik nagyon hasonlóak. Viszont a lánc két végpontján – Bécsben és Amszterdamban – élők beszéde már szinte teljesen **kölcsönösen érthetetlen** lenne egymás számára.

Hol húzzuk meg tehát a határt a német és a holland nyelv között? Bármilyen választ adunk is, bizonyos fokig önkényes lesz. A dialektuskontinuumok tipikusak Európában (pl. az újlatin nyelvek között Portugáliától Észak-Itáliáig folyamatos átmenetek voltak a nyelvjárásokban), de máshol is: pl. az **arab nyelvterület** is egy kontinuum, ahol a szomszédos területek dialektusai értik egymást, de egy marokkói arab és egy iraki arab beszéd már nagyon eltérő – mégis egy nyelvnek tekintik (erről később még szó lesz). **Dél-Ázsiában** szintén találunk kontinuumokat, ahol az úgynevezett „dialektusok” fokozatosan mennek át egymásba, miközben a végpontok már külön nyelveknek tűnnének.

Konkrét példa – a skála két vége. A *kölcsönös érthetőség csökkenését* szemlélteti a Hollandia–Németország határvidéki példa mellett a dél-ázsiai „hindusztáni” kontinuum is. Északon a **hindi nyelvjárások**, délnyugaton az **urdu nyelvjárások** találkoznak. Egy Delhi melletti faluban beszélt hindi és egy Lahoré melletti urdu dialektus között már komoly eltérések lehetnek, de India és Pakisztán saját nyelvterületein belül fokozatos az átmenet. Ráadásul a városi művelt nyelvváltozatok (a standard hindi és standard urdu) között főleg az írásrendszer és bizonyos szókincs az eltérés – a hétköznapi beszéd szintjén viszont **a két nyelv nagyrészt kölcsönösen érthető**. Mégis, a hindi és az urdu két külön nyelvnek számít hivatalosan. Ez a példa átvezet a következő ponthoz: a kölcsönös érthetőségnél gyakran **fontosabbak a kulturális és politikai tényezők** annak eldöntésében, hogy minek nevezünk egy nyelvváltozatot.

13.3. Kulturális és politikai határok: ki dönti el, mi a nyelv?

A gyakorlat azt mutatja, hogy a **nyelv** és **dialektus** közti különbségtétel sokszor nem (csak) nyelvészeti alapon történik. Gyakran idézik a Max Weinreich nyelvésznek tulajdonított híres mondást, miszerint „*a nyelvjárás olyan nyelv, amelynek hadserege és flottája is van*”. E szellemes megfogalmazás arra utal, hogy egy beszédváltozat megítélése nagyban függ attól, áll-e mögötte önálló nemzeti állam, hivatalos státusz, politikai-gazdasági erő és hatalom.

Írásbeliség és „fejlettség” mítosza. Sokáig elterjedt nézet volt, hogy ami nincs leírva (tehát nem készültek a rendszeréről leíró nyelvtanok), vagy nincs írott irodalma (tehát amelynek nincs írásbelisége), az nem is teljes értékű nyelv. Eszerint egy **standardizált, irodalmi hagyománnyal bíró nyelvváltozatot** *nyelvnek* tekintettek, míg az ettől elmaradó „fejletlen” változatokat gyakran lefokozták *dialektusnak*. Ez a szemlélet azonban félrevezető. A nyelv belső gazdagsága és logikája független attól, hogy van-e írott formája vagy hivatalos státusza. Például a **kasub** nyelv (Lengyelországban beszélt szláv nyelvváltozat) évszázadokon át nem rendelkezett saját irodalommal, mégis teljes értékű nyelvnek tekinthető. Ugyanakkor a **latin** nyelv évezredekig a műveltség csúcsának számított, de ma már szinte senkinek sem anyanyelve – mégsem mondjuk, hogy „nem igazi nyelv”. A lényeg: az írásbeliség és irodalmi hagyomány megléte nem objektív mérce. Ha ma összeállítanak egy kis szótárt egy addig le nem írt nyelvről, attól az még nem válik hirtelen „nyelvvé” – hiszen előtte is az volt, csak épp nem dokumentálták. A „fejlett vs. fejletlen nyelv” megkülönböztetés inkább a beszélő közösségek presztízsből fakad, nem a nyelv belső tulajdonságaiból.

Abstand és Ausbau nyelvek – távolság vagy kiépítettség. Heinz Kloss német nyelvész már 1967-ben javasolt egy kétszemponútú megkülönböztetést a nyelvváltozatok leírására. Az **„Abstand nyelv”** (*Abstandsprache*) – magyarul mondhatjuk „különálló nyelvnek” – olyan nyelv, amely **nyelvészeti szempontból önálló**, jelentős szerkezeti távolság választja el minden más nyelvtől. E nyelvek esetében nem kérdés, hogy külön nyelvnek tekinthetők, mert a nyelvtani, lexikai különbségek önmagukban is nyilvánvalóvá teszik különállásukat. Például a **magyar nyelv** egy indoeurópai nyelvhez képest minden kétséget kizáróan Abstand nyelv: nem vitás, hogy a magyar külön nyelv, hiszen szerkezetében egészen más (rokonai, a manysi vagy a finn szintén Abstand viszonyban vannak a környező indoeurópai nyelvekkel).

Ugyanígy a **baszk nyelv** Európában klasszikus Abstand nyelv: nincs közeli rokona, teljesen egyedi felépítésű, így egyértelműen önálló.

Az „**Ausbau nyelv**” (Ausbausprache) – magyarul körülírva „beépült nyelv” – ezzel szemben olyan nyelvváltozat, amely önmagában talán nem lenne eléggé eltérő más, közeli változatoktól, mégis **önálló nyelvvé vált a közösség tudatos nyelvi fejlesztése, standardizációja révén**. Itt a nyelvvé válás kritériuma a funkcionális különállás: kialakították a saját standardját, irodalmi nyelvét, és a beszélői annak tekintik. Klasszikus példa a **skandináv nyelvek** esete: a svéd, norvég és dán nyelvek egymáshoz nagyon közel állnak (nagy mértékben kölcsönösen érthetőek is), de külön nemzetek nyelveiként mindhármát standardizálták, külön írásrendszerrel és normákkal látták el – így *három külön Ausbau nyelv*. Hasonlóképpen a **hindi** és az **urdu**: a beszélt köznyelvi szintjük szinte azonos, de eltérő írást használnak és más kultúrkörhöz kötődnek (India vs. Pakisztán, hindu vs. muszlim hagyomány), így külön nyelvként funkcionálnak.

A **spanyol** és a **portugál** esete is érdekes: viszonylag közeli rokonok, sok évszázada külön fejlődnek; bár a hétköznapi beszédben egy spanyol és egy portugál nehezen érti meg egymást, a két nyelv között nincs áthidalhatatlan távolság. Mégis, mivel Spanyolország és Portugália külön nemzetállam, saját irodalommal és normával, a spanyol és a portugál is *külön Ausbau nyelveknek* számítanak. Fontos hozzátenni, hogy **egy nyelv lehet egyszerre Abstand és Ausbau is** (például a **francia** és az **angol** – egymástól távol álló nyelvek, mindkettő a maga jogán is standardizált nemzeti nyelv). Tipikus Ausbau nyelv az **ukrán** is: bizonyos fokig fennáll a kölcsönös érthetőség több más szláv nyelvvel, és volt időszak, amikor az orosz nyelvjárásként tekintettek rá, de ma már saját nyelvtana, szókészlete van, jelentős hagyománnyal bíró írásbeliséggel rendelkezik, és beszélői megkülönböztetik magukat más nyelvek beszélőitől.

Kloss megközelítése rávilágít arra, hogy a nyelv mibenléte **nem pusztán nyelvtani vagy hangzásbeli különbség kérdése**, hanem az is, hogy a közösség minek tekinti ezt a változatot: különálló nyelvnek, vagy egy másik nyelv dialektusának. A nyelvészek gyakorlati okokból többnyire továbbra is a kölcsönös érthetőség laza kritériumát alkalmazzák a nyelvek elhatárolására (tudva, hogy ez nem tökéletes), de elismerik, hogy sok átmeneti eset van, ahol nem lehet egyértelmű határvonalat húzni. Ilyenkor lépnek be a képbe a társadalmi-politikai szempontok.

13.4. Nyelv és identitás – társadalmi és politikai tényezők

A nyelvek nem légyüres térben léteznek: *minden nyelv egy közösség nyelve*, és így elválaszthatatlan a beszélők identitásától, kultúrájától, történelmétől. Gyakran előfordul, hogy **politikai határok és identitások** határozzák meg, mit tekintenek külön nyelvnek.

Egy nemzet, egy nyelv? A 19. század óta erős az az eszme, hogy minden nemzethez tartozik egy saját nyelv, amely az adott nemzeti identitás hordozója. A nemzetállamok kialakulása során sok esetben tudatosan formálták is a nyelvet ennek megfelelően. Például a **szerbhorvát nyelv** története jól példázza a politika szerepét. A délszláv térségben a 19. században a szerbek és a horvátok nyelve közel azonos volt (csekély nyelvjárási eltérésekkel), mégis a két közösség külön fejlesztette: más írásrendszert használtak (a szerbek cirillt, a horvátok latin betűket), és külön szóhasználati normákat alakítottak ki. A 20. század közepén, Jugoszlávia létrejöttékor **politikai döntés** született arról, hogy egységesítik a nyelvet: hivatalosan „*szerbhorvát*” nyelvről beszéltek, melynek két változata van. Az 1950-es években egy közös nyelvi bizottság még egységes helyesírást és szótárt is kiadott. Ám az 1990-es években Jugoszlávia széthullásával a nyelvi egységesítés is visszafordult: ma Szerbia, Horvátország (és a kisebb utódállamok, Bosznia és Montenegró) mind **saját nyelvként** hivatkoznak a beszélt nyelvükre (szerb, horvát, bosnyák, montenegrói), és

igyekeznek is **hangsúlyozni a különbségeket** – noha e nyelvek beszélői továbbra is nagyrészt megértik egymást. Itt tehát ugyanazon nyelvi kontinuum változatait politikai-ideológiai okokból hol egynek, hol többnek tekintették.

Közös nyelv, közös állam? Az ellenkezője is előfordul: egy államon belül a hatalom az egység érdekében **egy nyelvnek tüntet fel valójában eltérő nyelvváltozatokat**. Erre jó példa **Kína** esete. A kínai állam hivatalosan egyetlen kínai nyelvről beszél, amelynek különböző *dialektusai* vannak (mandarin, kantoni stb.). Valójában a kínai „dialektusok” – például a mandarin és a kantoni – **egymás számára érthetetlenek szóban**, akkora köztük a különbség, mintha külön nyelvek lennének. Ennek ellenére a közös írásrendszer és a nemzeti identitás miatt a kínai beszélőközösség egy nyelv részeinek tartja őket. A kormányzat is ezt az egységet hangsúlyozza, például a médiában: még a külföldi rajzfilmek (pl. a *Tom és Jerry*) figuráinak beszédét is szabályozzák, hogy a **standard mandarint** használják mindenhol. A cél a nyelvi egység politikai üzenete – elkerülni, hogy a jelentős nyelvi különbségek a regionális szeparatizmust erősítsék. Hasonló logika figyelhető meg az **arab világban**: az egyes arab országok (Egyiptom, Marokkó, Irak stb.) beszélt nyelvváltozatai között nagy eltérések vannak, sok esetben nem érthetőek egymás számára (például a legnyugatibb és legkeletibb arab dialektusok). Mégis, az **arab egység eszméje** miatt senki nem mondja, hogy ezek külön nyelvek – az arab országok mind azt vallják, hogy egy arab nyelv létezik, melynek több dialektusa van. Ezt erősíti, hogy az irodalmi nyelv (a klasszikus arab és annak mai standard változata) közös és mindenhol tanított. Persze az arab egységének tudatát az iszlám arab nyelvűsége is támogatja és erősíti.

Elnyomás és nyelvmegtagadás. Sajnos a történelemben nem ritka, hogy egy domináns nemzet vagy államhatalom **tudatosan tagadja vagy elnyomja** egy kisebb közösség nyelvét, azt „csak dialektusnak” bélyegezve, ezzel is kisebbsítve a közösség státuszát. Példák erre:

- A cári Oroszország és részben a Szovjetunió is hosszú ideig úgy kezelte az **ukrán nyelvet**, mint az orosz egy egyszerű „nyelvjárását” („kisorosz nyelvjárás” néven). Az 19. században rendeletekkel tiltották az ukrán nyelv használatát az oktatásban és a kiadványokban (pl. az 1863-as valujevi körlevél, 1876-os emsi ukáz) – mondván, hogy „nem is valódi nyelv”. Az ukránok számára természetesen mindez nyilvánvalóan politikai indíttatású volt, és a nyelvük iránti lojalitást erősítette. Amint lehetőség nyílt rá (1918-ban, majd 1991-ben újra), az ukrán nyelv azonnal teljes értékű hivatalos nyelvi státuszt kapott a független Ukrajnában. Ma már egyértelmű, hogy az ukrán önálló nyelv – bár az oroszsal közeli rokon és részben megértik egymást a beszélőik, a különbségek jelentősek, és a két nyelv külön fejlődést futott be.
- A spanyol diktátor, **Francisco Franco** tábornok uralma idején (1939–1975) a Spanyolországon belüli kisebbségek nyelveit próbálták visszaszorítani. A **baszk nyelvet** – amely nyelvészetiileg is teljesen más, mint a spanyol – Franco rezsimje egyszerűen „paraszti dialektusnak” minősítette, és üldözte használatát. Hasonlóképp a **katalán nyelvet** is tiltották a nyilvános élet számos területén, mivel ezek a nyelvek a baszkok és katalánok külön identitását fejezték ki. Itt a „fejlettség” hiányára hivatkoztak (hogy nincs elég irodalom ezen a nyelven), de valójában a politikai megfontolás – az egységes spanyol nemzetállam fenntartása – állt mögötte. A diktatúra bukása után e nyelvek újra hivatalos státuszt kaptak saját régióikban, és mára virágzó irodalmi nyelvek.
- Törökországban a 20. században a **kurd nyelv** használatát korlátozták, mivel a török nemzeti ideológia az egy nyelv–egy nemzet elvét vallotta. A kurdot sokáig nem tanították, hivatalosan

nem ismerték el (csak „hegyi török nyelvjárásnak” titulálták). Ez is változóban van: ma már Törökországban is engedékenyebb a kurd nyelv használata iránt bizonyos területeken, de a kurd nyelv státusza továbbra is politikai viták tárgya.

Önállósodó nyelvek. Néha az is megesik, hogy egy nyelvváltozat útja oda-vissza változik, attól függően, hogy alakul a politikai helyzet. Erre jó példa a már említett szerb és horvát, vagy épp a **norvég nyelv** esete. Norvégia sokáig Dánia fennhatósága alatt állt, és a dán volt a hivatalos nyelve. Amikor Norvégia függetlenedett a 19. században, felmerült, hogy saját, külön nyelvet kellene kialakítani: így született meg az **újnorvég (Nynorsk) nyelvváltozat**, amelyet részben a vidéki norvég dialektusokból fejlesztettek ki tudatosan, hogy eltávolodjanak a dánától. Ma Norvégiában két írásos standard van párhuzamosan használatban: a Bokmål, ami tulajdonképpen a dán–norvég írott nyelv, és a Nynorsk, az „újjonnan épített” norvég. Ez a példa is azt mutatja, hogy a nyelvi különállást sokszor **tudatos nyelvtervezés** hozza létre vagy erősíti meg.

Összefoglalva, ahol a kölcsönös érthetőség határterületein mozgunk, ott a **politika dönt**. Vagyis a nyelv fogalma sokszor **összekapcsolódik a csoportidentitással**: ha egy közösség önálló népként tekint magára, előbb-utóbb a beszédmódját is önálló nyelvnek fogja tartani. Ha viszont politikai egységet akarnak hangsúlyozni, akkor még a jelentős különbségeket is dialektusnak nevezhetik inkább. A „nyelv” tehát sokszor **nem nyelvészeti, hanem politikai kategória**.

13.5. Nyelvi standardizáció és nyelvtervezés

A nyelvek különválásának vagy összetartásának fontos eszköze a **nyelvi standardizáció**, amely a nyelv tudatos formálását jelenti: egységes helyesírás, grammatikai normák, szótári rögzítés, oktatásban való bevezetés stb. A standardizáció során egy nyelv egy bizonyos nyelvjárását – gyakran a társadalmilag vagy kulturálisan domináns csoport nyelvjárását – emelik ki és

teszik meg standard nyelvvé. Ez hosszú történelmi folyamat eredménye szokott lenni, és szorosan kötődik a nemzetépítéshez.

A magyar nyelvújítás és standardizáció. Erre kiváló példa a **magyar nyelv** esete. A 18–19. század fordulóján, a reformkorban hatalmas erőfeszítések történtek a magyar nyelv fejlesztésére és egységesítésére. A korabeli értelmiség (Kazinczy Ferenc és társai) tudatosan bővítette a magyar szókincset, csiszolta a nyelvtant, és egységes helyesírást igyekezett kialakítani. A cél az volt, hogy a magyar nyelv megfeleljen a modern tudományos és irodalmi igényeknek, valamint kiválthassa a latin nyelvet a hivatalos használatban. Ez a **nyelvújítási mozgalom** sikerrel járt: a 19. század közepére létrejött a **modern standard magyar nyelv**, amelyet aztán az oktatásban és a közigazgatásban is elfogadtak. A magyar nyelvjárások (palóc, székely, dunántúli stb.) között persze megmaradtak különbségek, de a közös irodalmi nyelv és a tömegkommunikáció egyre inkább homogenizáló hatású lett. Ennek köszönhető, hogy ma a Magyarország különböző részein élők – bár hallani lehet kiejtésbeli vagy szókincsbeli árnyalatokat – gond nélkül megértik egymást, és mindannyian a magyar nyelv egy változatának tartják saját beszédüket.

Standard nyelvek és dialektusok. Hasonló folyamat zajlott le a legtöbb európai nyelvénél. Az **olasz nyelv** például sokáig regionális nyelvjárások mozaikja volt, és a 19. században, Itália egyesítését követően a toszkán (firenzei) nyelvjárás alapján alakították ki az olasz nemzeti nyelvet. Az **német nyelv** standard változata a Luther Biblia nyelvére vezethető vissza, amely a keleti és nyugati német dialektusok kompromisszumából jött létre. Az **angol nyelv** esetében a londoni és oxfordi, cambridge-i központú dialektus vált standarddá (az ún. „Queen’s English” vagy „Received Pronunciation” a kiejtésben). A brit angol helyesírást a 18–19. században Samuel Johnson, az amerikai angolét Noah Webster szótárai formálták, kodifikálták.

A standardizáció hatása. A standard nyelv megteremtése **erős kohéziót** ad egy nyelvnek: a beszélők azt érzik, hogy ugyanahhoz a nyelvhez tartoznak, még ha regionális különbségek vannak is. Ugyanakkor a standard nyelv bevezetése gyakran a nyelvjárások rovására megy: a regionális sajátosságok visszaszorulnak a köznyelvben, mert az oktatás és média a standardot terjeszti. Ezért sok helyen beszélnek **dialektusvesztésről** vagy **dialektusszintű kiegyenlítődésről**. Például Angliában a tradicionális erős tájszólások (mint a Cockney vagy a newcastle-i Geordie) kezdenek közelíteni a standard angolhoz, legalábbis a fiatalabb generációk beszédében. Magyarországon is kevesebben beszélnek már erős nyelvjárási változatban, a legtöbben a köznyelvhez közeli módon beszélnek, néhány regionális jegyet megtartva.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a standardizáció **nem törli el teljesen a nyelvi változatosságot**. Sok országban a regionális dialektusok tovább élnek a hétköznapi kommunikációban vagy a családi életben. Sőt, van példa arra is, hogy egy országon belül *több standard nyelvváltozat* is létezik: például **Svájcban** a német nyelvnek van svájci standard változata, amely néhány dologban eltér a németországi standardtól (ezt nevezzük **policentrikus nyelvnek** – többközpontú nyelv). A **norvég** esetében említett kétféle standard is mutatja, hogy a nyelv standardizálása olykor identitáspolitikai küzdelmek tárgya.

Nyelvújítás és nyelvteremtés. A standardizáció egy speciális esete, amikor egy közösség **újraéleszti vagy mesterségesen hozza létre** a nyelvét. Erre talán a leglátványosabb példa a **héber nyelv** esete Izraelben. A héber az ókorban beszélt nyelv volt, de a 19. század elejére már csak liturgikus nyelvként, írott formában létezett – a zsidó közösségek a világban más nyelveket beszéltek (jiddist, ladinót stb.). A 19. század végétől a cionista mozgalom célul tűzte ki a héber nyelv feltámasztását a mindennapi élet számára. **Eliezer Ben-Yehuda** és társai hihetetlen nyelvtervező munkával modern szókincset alkottak a hébernek, és a 20. század közepére a héber lett

Izrael állam hivatalos nyelve – mára pedig milliók anyanyelve, egy **sikeresen revitalizált nyelv**. Hasonló, bár nem ennyire teljes sikerű erőfeszítések folynak több veszélyeztetett nyelv kapcsán: például a **walesi (britanniai kelta nyelv)** a 20. században erősen visszaszorult az angollal szemben, de az utóbbi évtizedekben tudatos politikával (kéttannyelvű oktatás, walesi nyelvű médiatartalmak) sikerült megállítani a hanyatlást, sőt növelni a beszélők számát. Írországban az **ír (gael) nyelv** megőrzésére hasonló törekvések vannak, bár vegyes eredménnyel. A **maori nyelv** Új-Zélandon és a **hawaii nyelv** Hawaiiin szintén példák arra, hogy egy közösség erőfeszítései nyomán egy csaknem kihalt nyelv új generációk által is megtanulható, használható lesz.

A standard nyelvek politikája. Gyakran a standardizáció politikai döntés kérdése is. Dél-Afrikában az apartheid végén felmerült egy javaslat, hogy az egymáshoz nagyon közeli **nguni nyelveket** (zulu, xhosa stb.) és a **sotho nyelveket** vonják össze egy-egy közös standard nyelvbe a hivatalos adminisztráció szintjén, mivel ezek között nagy a kölcsönös érthetőség. Ez egyszerűsítette volna az ország nyelvi helyzetét, és a közigazgatást is megkönnyítette volna. A terv azonban megbukott, mert az egyes etnikai csoportok ragaszkodtak saját nyelvi identitásukhoz, és nem akarták „beolvasztani” nyelvüket egy tágabb kategóriába, feloldva ezzel saját identitásukat. Így végül Dél-Afrikában ma 11 hivatalos nyelv van, köztük külön a zulu, xhosa, szesztó stb. Ez a példa is alátámasztja: még ha nyelvészileg indokolható lenne is a nyelvek összevonása vagy szétválasztása, a közösségek identitása és politikai akarata döntő tényező.

13.6. Nyelvhalál és nyelvújjaélesztés: a nyelvek számának változása

A „hány nyelv van?” kérdésre azért is nehéz pontos választ adni, mert a világ nyelvi térképe **folyamatosan változik**. Nyelvek születnek és – sajnos egyre gyakrabban – nyelvek halnak ki.

Nyelvvesztés és kihalás. A jelenlegi nyelvi sokféleséget fenyegeti, hogy a kisebb beszélőszámú nyelvek nagy sebességgel tűnnek el. A 20–21. században rengeteg nyelv került veszélybe a globalizáció, urbanizáció és nyelvi asszimiláció következtében. A **becslések riasztóak:** a 6000+ ma beszélt nyelvből csak kb. 600 tekinthető „biztonságos helyzetűnek” hosszú távon, a többi veszélyeztetett vagy a kihalás peremén van. David Crystal nyelvész felhívta rá a figyelmet, hogy ha a jelenlegi trend folytatódik, akkor a 21. század végére a ma létező nyelvek fele vagy még nagyobb része kihalhat. A **nyelvhalál** úgy következik be, hogy egy közösség tagjai fokozatosan áttérnek egy másik (általában dominánsabb) nyelvre, míg végül az eredeti anyanyelvüknek nem marad aktív beszélője. Gyakran előfordul, hogy már csak az idősebb generáció beszéli a kisebbségi nyelvet, a fiatalok pedig már a többségi nyelvet – így amikor az utolsó idős anyanyelvi beszélő is meghal, a nyelv is vele hal ki.

A szélsőségesen veszélyeztetett nyelvek egyik példája a **menomini** (vagy bennszülött nevén *om̃eqnomeñeweqnaesewen*), amely egy **algonkin** (nagy észak-amerikai indián nyelvcsaládhoz tartozó) **nyelv**, amelyet az Amerikai Egyesült Államokban, Északkelet-Wisconsinban élő Menominee népcsoport tagjai beszélnek. Ma már csupán 30–35 anyanyelvi beszélője él, és néhányan második nyelvként ismerik. A nemrégiben kihalt nyelvekre szemléletes példa a **kaszabe nyelv** Kamerunból: 1995-ben jegyezték fel az utolsó beszélőjét, egy Bogon nevű idős férfit. Amikor ő 1996-ban meghalt, a nyelv vele együtt eltűnt, hiszen rajta kívül senki nem beszélte már. Az ilyen esetek nem egyediek – sajnos szomorú rendszerességgel hallani **utolsó beszélők haláláról**. A nyelv halálával nemcsak a nyelvtan és a szavak tűnnek el, hanem egy kultúra, egy gondolkodásmód egyedi lenyomata is odavész.

Miért érdekeljen minket, hogy egyes nyelvek kihalnak? Felmerülhet a kérdés: miért probléma egyes nyelvek eltűnése? Van olyan nézet, amely szerint kevesebb nyelv akár előnyösebb is lehetne (könnyebb kommunikáció,

kevesebb félreértés – utalva a bábeli zűrzavar mítoszára), a gazdaságosabb államigazgatás is szóba kerül néha (kevesebb nyelvre kell fordítani, illetve kevesebb nyelven kell megszervezni például az oktatást). Ám a legtöbb nyelvész és antropológus szerint **a nyelvi sokféleség érték**, amit védeni érdemes. Minden nyelv egyedi tudást, történelmi tapasztalatot hordoz (például a természeti népek nyelvei rengeteg ismeretet tartalmaznak a helyi ökológiáról, gyógynövényekről stb.). Ráadásul a nyelv szorosan kapcsolódik a **közösség identitásához** – a nyelv elvesztése gyakran együtt jár az adott közösség kulturális önértékelésének csökkenésével is. Crystal arra is figyelmeztet, hogy az egynyelvű világ utópiája (ahol „mindenki ugyanazt a nyelvet beszéli, s így béke és egyetértés honol”) naiv elképzelés – a történelem sajnos azt mutatja, hogy a konfliktusokhoz nem kell nyelvi különbség, egy országon és egy nyelvi közösségen belül is lehetnek véres polgárháborúk akkor is, ha mindenki ugyanazt a nyelvet beszéli. Egy nyelv elvesztésével menthetetlenül eltűnik az **a kultúra** is, amelyet az adott nyelv beszélői sok-sok nemzedéken át felhalmoztak, és kihal az a sajátos **világnézet** is, amellyel az adott nyelv anyanyelvi beszélői a körülöttük lévő világot szemlélték. Sokan érvelnek amellett, hogy ha a biológiai diverzitás megőrzése érdekünkben áll, akkor a nyelvi és kulturális változatosság fenntartása terén is van felelősségünk.

Nyelvmentés és revitalizáció. Szerencsére az utóbbi évtizedekben nőtt a tudatosság a nyelvi örökség megőrzése iránt. Számos nemzetközi és helyi kezdeményezés indult a veszélyeztetett nyelvek dokumentálására és – ha lehet – életben tartására. A UNESCO programja, az **Endangered Languages Project**, vagy a nyelvészek és anyanyelvi közösségek együttműködésével készülő **nyelvi szótárak, hangfelvételek, nyelvtanok** mind ezt a célt szolgálják. Vannak **sikertörténetek** is: a már említett **héber nyelv feltámasztása** a legkiemelkedőbb, de regionális szinten a **walesi** és a **maori nyelvek** revitalizációja is eredményes. A **hawaii nyelvet** is újra tanítják az

iskolákban, és nő a fiatal anyanyelvi beszélők száma. Európában a **korzikai, bretón, fríz nyelvek** megőrzésére is vannak programok. A magyar nyelv vonatkozásában például a **csángó magyar nyelvjárás** (Moldvában élő magyarok archaikus nyelve) megőrzésére indultak nyelvoktatási kezdeményezések – itt bár nem külön nyelvről, hanem a magyar nyelv egy változatáról van szó, mégis nyelvi örökség, amit érdemes ápolni.

Új nyelvek születése. Nem szabad elfelejteni, hogy a nyelvi változatosság nem csak fog, hanem új formák is létrejönnek. Amikor két közösség érintkezik, létrejöhet egy **pidzsín nyelv**, majd annak anyanyelvvé válásával egy **kreol nyelv**. Így született például a **tok pisin** Pápua Új-Guineában (angol alapú kreol nyelv), vagy a **haiti kreol** (francia alapú). Ezek mára önálló nyelveknek számítanak a közösségeiken belül, hiszen ma már számos ember anyanyelvi beszélőként használja őket. Egy másik példa az **amerikai jelnyelv (ASL)** vagy a **nicaraguai jelnyelv**, amelyek süket közösségekben alakultak ki viszonylag rövid idő alatt, a semmiből fejlesztve teljes értékű nyelvi rendszert. Az ilyen esetek megmutatják, hogy az **emberi nyelv alkotóereje** folyamatos: amíg közösségek vannak, mindig lesznek új nyelvi formák. Igaz, jelenleg a nyelvek kihalási üteme sokkal gyorsabbnak tűnik, mint a keletkezési ütem – ezért beszélnek nyelvészek valódi *nyelvi ökológiai válságról*.

A nyelvek számának bizonytalansága. Összegezve, hogy miért nem tudjuk pontosan, hány nyelv van:

- **Definíciós bizonytalanság:** a „nyelv” és „dialektus” közötti határ sok esetben konvencionális. Attól függően, hogy nyelvészeti vagy politikai szempontból közelítjük meg, eltérő lehet a szám. Például csupán az, hogy a kínai egy nyelv vagy tíz nyelv, definíció kérdése – ez önmagában ± 9 eltérést okoz a világ nyelveinek számában.
- **Folytonos változás:** a nyelvek folyamatosan változnak, elágaznak vagy összeolvadnak. Egy nyelvjárási kontinuumot felbonthatunk

több nyelvre vagy összevonhatunk egy nyelvvé – a szám attól függ, hogyan tekintünk rájuk.

- **Hiányos ismereteink:** a világ néhány táján (Amazonas, Új-Guinea, Afrika bizonyos részei) még ma is kerülnek elő addig dokumentálatlan nyelvek. Ráadásul egyes nyelvekről nagyon keveset tudunk, lehet, hogy már ki is haltak volna, mire felfigyelnénk rájuk. Az *Ethnologue* nevű átfogó nyelvi adattár a 2020-as években nagyjából 7100–7200 élő nyelvet tart nyilván, de ez a szám is évről évre frissül – nem csak azért, mert nyelvek halnak ki, hanem mert a besorolások változnak vagy új információ kerül elő.
- **Nyelv vagy nyelvváltozat státusz:** ahol erős a nyelvi nacionalizmus, ott hajlamosak „nyelvnek” nevezni azt, amit mások inkább dialektusnak mondanának, és fordítva is: egyes kormányok hivatalosan nem ismernek el bizonyos nyelveket, csak dialektusként tartják számon őket, így a statisztikában sem mindig jelennek meg (például Kínában a hivatalos adatokban egy kínai nyelv szerepel, míg a nyugati nyelvészeti forrásokban gyakran 8–10 külön kínai nyelvről beszélnek).
- **Új nyelvváltozatok megjelenése:** ahogy említettük, kreol nyelvek, kevert nyelvek születhetnek. Ha egy közösség identitást vált, egy addigi dialektusát elkezdheti *nyelvnek* nevezni.

Mindezek miatt a nyelvek száma nem egy statikus, pontosan meghatározható adat, hanem inkább egy **rugalmas kategória**. A legjobb, amit tehetünk, hogy tartományokat és trendeket adunk meg. A szakirodalomban gyakran szereplő 6000–7000 közötti szám csak addig igaz, amíg meg nem változik a definíció vagy a valós helyzet. Lehet, hogy ha szigorúan a kölcsönös érthetlenség alapján számolnánk, több tízezer „nyelv” is kijönne (hiszen minden falu beszéde más), de ha nagyon tágra vesszük a nyelv fogalmát, pár

százra is redukálhatnánk (pl. az indoeurópai „nyelvcsalád” mint egy nyelv?). Nyilván egyik sem életszerű megközelítés.

13.7. Összegzés

A fejezetben áttekintettük, miért nehéz pontos választ adni arra, hány nyelv létezik a világon. Láttuk, hogy a **nyelv és dialektus határai elmosódottak**, és a meghúzásukhoz alkalmazott **kölcsönös érthetőség** kritériuma sem mindig egyértelmű. Megismertük a **dialektuskontinuum** jelenségét, amely megnehezíti a számszerűsítést, hiszen ahol a változatok folyamatosan mennek át egymásba, ott a „hány nyelv” kérdésre nincs természet adta válasz. Foglalkoztunk a **társadalmi és politikai tényezőkkel**: kiderült, hogy a nyelvek száma attól is függ, éppen hogyan határozzák meg magukat a beszélőközösségek és államok – a nyelv léte sokszor az identitás kinyilvánításának eszköze. Kitértünk a **nyelvi standardizációra**, amely összetarthat vagy szétválaszthat nyelvváltozatokat, és a **nyelvi revitalizációra**, ami reményt ad a nyelvi sokféleség fenntartására.

Mindezek tudatában kijelenthetjük: a nyelvek száma **nem egyszerűen megszámmlálható**, állandó érték, hanem egy olyan fogalom, amely az alkalmazott kritériumoktól és a világ állapotától függ. A nyelvi sokszínűség élő, változó rendszer, amelyet nem lehet egyetlen statikus listával végleg leírni. Ugyanakkor fontos felismernünk a mögötte rejlő értékeket: minden egyes nyelv vagy nyelvváltozat egy-egy közösség életének, gondolkodásának tükré. A nyelvek pontos számánál talán fontosabb is az, hogy ezt a sokféleséget megőrizzük és megértsük. Hiszen ahogy a nyelvészeti alapelv tartja: *„minden nyelv kincs, és minden nyelvváltozat megismerése hozzátesz az emberiség közös tudásához”*.

XIV. AZ MI ÉS A NAGY NYELVI MODELLEK: NYELVÉSZET EZ VAGY SEM?

14.1. Bevezetés

Az utóbbi években a mesterséges intelligencia (röviden: MI; angolul: AI = *artificial intelligence*) látványos fejlődésének egyik legismertebb eredménye a **nagy nyelvi modellek** (*Large Language Models*, LLM-ek) megjelenése. Olyan rendszerekre gondolunk, mint a **GPT**, a **Gemini**, a **BERT** vagy a **LaMDA**, amelyek képesek emberihez hasonló szöveget létrehozni, fordítani, összefoglalni, érvelni, sőt beszélgetni. A laikus felhasználó gyakran azt tapasztalja, hogy egy LLM válaszai kísértetiesen hasonlítanak az emberi nyelvhasználathoz. Ez pedig óhatatlanul felveti a kérdést: vajon a nagy nyelvi modellek „nyelvészek” a maguk módján? Tekinthetők-e a nyelvészet részének, vagy csupán mérnöki technológiák, amelyeknek kevés közük van ahhoz, amit a nyelvtudomány a nyelvről tudni szeretne?

Ahhoz, hogy válaszoljunk erre a kérdésre, érdemes röviden áttekinteni, honnan ered a kapcsolat az **informatika** és a **nyelvészet** között. Már az 1950-es években is léteztek gépi fordítási kísérletek, amelyek azzal kecsegtettek, hogy a számítógép képes lesz egyik nyelv szavait automatikusan a másik nyelv megfelelőire cserélni. Hamar kiderült azonban, hogy a nyelv jóval bonyolultabb: a szavak jelentése a kontextustól függ, a mondatok szerkezete nem triviális, és a nyelvhasználat sokféle pragmatikai tényezőt is figyelembe vesz. Ez a felismerés hozzájárult a számítógépes nyelvészet, majd a **természetesnyelv-feldolgozás** (*Natural Language Processing*, NLP) tudományának megszületéséhez. Az LLM-ek tehát egy hosszú történeti folyamat eredményeként születtek meg: a számítógépes nyelvészet és a gépi tanulás fejlődésének metszéspontján.

14.2. Mit tudnak a nagy nyelvi modellek?

A nagy nyelvi modellek alapja a **statisztikai mintázatok tanulása**. Több milliárd szóból álló **szövegtörzsek** feldolgozásával képesek megtanulni, hogy egy adott nyelvi környezetben melyik szó vagy szó szerkezet a legvalószínűbb folytatás. Az LLM-ek **neurális hálózatokat** alkalmaznak, amelyek sok rétegben, egymásra épülve képesek a nyelvi minták rendkívül komplex leírására. Ha például az LLM már sok millió olyan mondatot „látott”, ahol a *kutya* szó után gyakran szerepel az *ugat* ige, akkor megtanulja, hogy a „*A kutya ...*” mondat folytatásának legvalószínűbb kiegészítése az *ugat*. Ez nem jelenti azt, hogy az LLM tudná, mi a kutya, vagy hallotta volna az ugatást – csupán a statisztikai összefüggést tanulta meg.

A felhasználó számára mindez abban mutatkozik meg, hogy az LLM:

- összefüggő, grammatikailag helyes mondatokat generál;
- képes a kontextushoz illeszkedni és hosszabb szövegekben is fenntartani a koherenciát;
- gyakran tartalmilag is helyes állításokat fogalmaz meg;
- sőt, bizonyos mértékig „érti” a kérdéseket, releváns válaszokat ad.

A valóságban azonban az LLM nem rendelkezik valódi jelentésmegértéssel. Amit tesz, az **valószínűség-számítás**: statisztikailag modellezi, hogy a korpuszban mi fordult elő gyakran, és ehhez illeszti a választ. Ez a működésmód magyarázza az LLM-ek látványos sikereit, de egyben korlátait is. A szó szoros értelmében tehát az LLM-ekre épülő mesterséges intelligencia valójában nem intelligencia, ha az intelligenciát úgy értelmezzük, mint egy összetett és sokrétű fogalmat, amely magában foglalja a megismerés, a megértés és a gondolkodás képességét.

14.3. Nyelvészet és LLM-ek kapcsolata

Az LLM-ek fejlesztése nem független a nyelvészettől. Egyes szempontból azt mondhatjuk, hogy a modellek „felfedezik” a nyelvészeti kategóriákat, csak épp

nem tudatos elméleti keretben. A neurális hálózatok képesek implicit módon megragadni a szintaktikai szerkezeteket (például felismerik, hogy bizonyos szavak együtt járnak egy adott mondatban), valamint a szemantikai és pragmatikai összefüggéseket (például, hogy egy kérdésre választ kell adni, vagy hogy bizonyos kontextusban a szarkazmus valószínűbb).

Ugyanakkor az LLM nem a nyelv leírására törekszik, hanem arra, hogy **funkcionális teljesítményt nyújtson**. Egy nyelvész célja, hogy elméletet alkosson a nyelv szerkezetéről és működéséről, hogy megragadja azokat a szabályszerűségeket, amelyek alapján a nyelv működik. Ezzel szemben egy LLM célja, hogy megfelelő válaszokat generáljon. Ez a különbség meghatározza a két terület kapcsolatát: a *nyelvészet* a **tudomány**, az *LLM* az **alkalmazott technológia**. Egy vizsgálatban például a kutatók azt tesztelték, felismeri-e a modell az SVO (vagyis az alany–állítmány–tárgy) viszonyt. Amikor a modellnek olyan mondatot adtak, hogy „*A fiú, akit a lány látott, futott*”, képes volt helyesen folytatni: „*gyorsan a parkban*”. Ez azt jelzi, hogy a modell valamilyen formában reprezentálja a beágyazott szerkezetet, noha formális nyelvtani szabályok nélkül.

14.4. Miben más a nyelvészet mint tudomány?

A nyelvészet célja nem pusztán az, hogy szövegeket hozzon létre. A nyelvészet **megérteni és magyarázni** akarja, hogyan működik a nyelv. Olyan kérdéseket tesz fel, mint:

- Mi a közös az emberi nyelvekben, és azok miért éppen olyanok, amilyenek?
- Hogyan sajátítják el a gyerekek az anyanyelvüket?
- Milyen kognitív és társadalmi tényezők határozzák meg a nyelvhasználatot?

Ezek a kérdések messze túlmutatnak azon, amit egy LLM jelenleg meg tud válaszolni. Egy LLM például képes helyesen folytatni egy mondatot, de nem feltétlenül tudja megmagyarázni, **miért** éppen úgy folytatta.

Megfelelő mennyiségű nyelvi példa alapján például az LLM leszűri a statisztikai következtetést, hogy „A magyar nyelvben a többes szám jele a *-k*”. Alapjában véve ez igaz állítás, azonban a nyelvész ezt a megfigyelést árnyalja, pontosítja és kiegészíti. A magyar nyelvben a többes szám jele valóban a *-k*, de fonológiai okokból ez a toldalék több alakban fordul elő, gyakran kötőhangzóval kapcsolódik a tőhöz: *házak, szemek, fiúk*. Emellett bizonyos szavaknál más megoldás van, vagyis a többes szám más módon is kifejezhető a magyarban, lásd például a birtoktöbbesítő jeleket (*fiaim, lábaim*). A nyelvész tehát nemcsak a jelenséget nevezi meg, hanem az általános szabályt és a kivételeket is feltárja.

A nyelvészet tehát **magyarázó tudomány**, míg az LLM-ek fejlesztése inkább **mérnöki gyakorlat**. Mindkettő ugyanazzal a tárggyal – az emberi nyelvvel – foglalkozik, de más nézőpontból és más céllal.

14.5. Kritikák és lehetőségek

Az LLM-ekkel kapcsolatban számos kritika megfogalmazódott. Az egyik leggyakoribb érv az, hogy ezek a modellek **nem „értik” a nyelvet**, hanem csupán **szimulálják a megértést**. Gyakran előfordul, hogy hibás vagy értelmetlen választ adnak, de a stílusuk miatt a felhasználó mégis meggyőzőnek érzi őket. Ez felveti a kérdést: lehet-e valódi nyelvhasználatról beszélni ott, ahol nincs tudatosság, szándék és jelentésmegértés?

Másrészt viszont az LLM-ek új lehetőségeket is nyitnak a nyelvtudományban. Egyrészt hatalmas mennyiségű nyelvi adat feldolgozására képesek rendkívül rövid idő alatt, így **segíthetik a korpusznyelvészetet**. A statisztikai mintákból kinyert általánosítások valószínűségek segítik az LLM-eket és ezzel az MI-t abban, hogy emberi mércével is jó, helyes válaszokat

generáljon a feltett kérdésekre. Mégis, nem ritkán előfordul, hogy a feltett kérdésre rossz, helytelen válasz érkezik: ez a hallucináció jelensége. Előfordul, hogy egy LLM válasza a „Ki írta a Bánk bánt?” kérdésre ez: „Madách Imre”. Hogy lehet az, hogy egy ilyen egyszerű, az általános iskolai tananyag részét képező kérdésre téves választ ad a nagy nyelvi modell? A hiba nyilvánvaló, hiszen a helyes válasz „Katona József”. Az LLM azonban nem szándékosan tévedett: egyszerűen egy nagy szöveghalmazból tanult mintát használt, ahol a „magyar dráma” és „Madách Imre” (*Az ember tragédiája* című műve miatt) statisztikai mércével mérve is nagyon gyakran együtt szerepelt, s a modell ezt a gyakori választ szűrte le a rendelkezésére álló adatokból. Ez a példa jól mutatja egyrészt, hogy a modellek nem valódi tudást birtokolnak, hanem **statisztikai asszociációkat**; másrészt pedig arra is figyelmeztetnek az ilyen példák, hogy az MI által generált válaszokat nem szabad automatikusan, emberi kontroll nélkül elfogadni. *A lónak négy lába van, mégis megbotlik* – tartja a közmondás, és bizony az LLM nagy adathalmazzal dolgozik ugyan, de azért időnként tévedhet.

Az LLM-ek bizonyos mértékig a **nyelvelsajátítás modelljeiként** is vizsgálhatók: ahogyan a gyermekek a környezetükből származó nyelvi inputból tanulnak, úgy az LLM is nagyméretű nyelvi anyagon tréningezik. Természetesen a hasonlóság nem teljes, de érdekes összehasonlításokat tesz lehetővé a pszicholingvisztika és a kognitív tudomány számára. A kisgyermek és egy LLM „nyelvtanulásának” hasonlósága például, hogy mindketten hatalmas nyelvi inputból tanulnak. A különbség: a **gyermek** interakciókban, gesztusokkal, társas helyzetekben sajátítja el a nyelvet, míg az **LLM** pusztán szövegekből tanul. Ezért az LLM nem tudja, mit jelent a „forró leves”, hiszen ezt nem tapasztalatból sajátította el a valóságban, a gyermek viszont saját tapasztalatból ismeri a hő érzetét. A gyermek tehát nemcsak a „forró leves” szó szerkezetet sajátítja el, hanem a világról és az abban található dolgokról (a hő érzetéről és a levesről mint ételről) is tapasztalatokat szerez.

14.6. Összegzés

Vajon nyelvészetnek tekinthetjük-e az LLM-ek működését? A kérdésre árnyalt választ adhatunk. Ha a kérdés az, hogy az LLM képes-e nyelvi minták kezelésére, a válasz egyértelműen **igen**. Azonban, ha a kérdés az, hogy az LLM megértette-e, mi a nyelv lényege, akkor a válaszunk az, hogy **nem**. Ha pedig a kérdés az, hogy a nyelvészet és az LLM-ek tanulhatnak-e egymástól, arra a válasz: **igen, nagyon is**. Arról nem beszélve, hogy a nyelvészet **eszközként** jól alkalmazhatja az LLM-eket saját adatai elemzéséhez, minták, általánosítások és szabályszerűségek keresése során.

A „nyelvészet-e az, amit az LLM-ek és így az MI művel” kérdésre összességében ez a válasz: **nem, de nagyon közel állnak hozzá**. Nem nyelvészet, amit az LLM-ek csinálnak abban az értelemben, hogy nem kínálnak elméleti magyarázatokat, nem írják le a nyelv működésének szabályait, és nem keresnek nyelvi univerzálékat. Ugyanakkor szorosan kapcsolódnak a nyelvészethez, mert a nyelvészeti jelenségek gyakorlati modellezését végzik – még ha más módszerrel is.

Az LLM-ek a mérnöki gyakorlatból született eszközök, de egyben tükröt tartanak a nyelvészetnek: megmutatják, hogy a nyelv számos aspektusa **statisztikai mintázatokon keresztül** is megragadható. A kérdés tehát inkább így hangzik: hogyan tud a nyelvészet és az LLM-kutatás egymásból tanulni? A jövő nyelvtudománya minden bizonnyal abból nyer a legtöbbet, ha a két terület párbeszédben marad – hiszen mindkettőt ugyanaz az emberi nyelv izgatja, csak más szempontból.

XV. A MARADANDÓ NYELV: AZ ÍRÁS

15.1. Az írás és a beszélt nyelv viszonya

Az ember, aki írásbeliséggel él, hajlamos azt gondolni, hogy a nyelv és annak írása elválaszthatatlanul összetartozik. A laikus szemében egy nyelv lényegét meghatározza, hogy **milyen írásrendszerrel jegyzik le** – jobbról balra vagy balról jobbra írják-e, netán függőlegesen, egybekapcsolódnak-e a betűk vagy különállóak, hangokat jelölnek-e a jelek vagy fogalmakat stb. Így például sokan a kínai nyelvet azonosítják a kínai írásjelek különleges külalakjával és formájával (felül jobbról induló, oszlopokba rendezett bonyolult írásjegyekkel). Valójában mindez **csak a kínai írást jellemzi, nem magát a nyelvet**. Ugyanaz a kínai szöveg leírható a latin ábécé betűivel is, és attól az **még kínai nyelvű marad**. Az írásrendszer tehát nem a nyelv szerves része, csupán egy eszköz a nyelv rögzítésére.

Az emberi nyelv elsődleges létezési formája nyilvánvalóan a hangzó, beszélt nyelv, az írás csak sokkal később alakult ki. A nyelvtudomány éppen ezért az írást **másodlagos, járulékos jelenségnek** tekinti a beszélt nyelvhez képest. A beszélt nyelv az elsődleges: ez alkotja a nyelv univerzális, minden ember által elsajátított formáját, míg az írás csupán bizonyos kultúrák tudatosan kialakított technológiája a nyelvi üzenetek megőrzésére és továbbítására. Számtalan nyelv létezik ma is a világon – főként Európán kívül – amelyeknek **soha nem volt és ma sincs írott formája**. Ezeket régebben tévesen „primitív nyelveknek” nevezték, holott csak az adott nép technológiai-kulturális szintje volt egyszerűbb; maga a nyelv semmivel sem egyszerűbb vagy szegényesebb, mint az írással bíró „kultúrnyelvek”. Minden emberi nyelv teljes értékű, komplex rendszer, még ha nincs is írásbelisége. Azok a nyelvek, amelyek ma gazdag írásbeliséggel rendelkeznek, történetük jelentős részében szintén nem használtak írást.

Az **írásbeliség hiánya** tehát nem nyelvészeti, csupán civilizációs kérdés. A nyelvek rendszere beszélt formában is maradéktalanul működik. Erre jó példa, hogy a kisgyermek is éveken át pusztán hallás útján sajátítja el anyanyelvét, és **az írástanuláskor már anyanyelvi kompetenciával rendelkezik**. Vagyis előbb tanulunk meg beszélni, és csak jóval később – ha egyáltalán – írni és olvasni. Az írás nem a nyelv természetes adottsága, hanem külön tanítást igénylő képesség. Míg a beszédet minden egészséges gyermek spontán elsajátítja, **írni-olvasni csak tudatos oktatással lehet megtanulni**. Nem véletlen, hogy a történelem során az írás tudása sokáig kevesek, szűk rétegek kiváltsága volt (lásd alább).

Az írás tehát a nyelv **kulturális kiegészítője**, nem pedig veleszületett tulajdonság. A modern nyelvészet egyik alapvetése, hogy a **beszélt nyelv** az elsődleges formája a nyelvnek, az **írás** pedig „a beszéd rögzítése másodlagos közegben”. Ezt támasztja alá, hogy **az írás története viszonylag rövid**: az emberiség több százezer éves beszédmúltjával szemben írásos feljegyzések csak körülbelül **6000 éve** léteznek. A nyelv keletkezéséhez képest tehát az írás egy **késői, fokozatosan kialakult találmány**, amely a civilizáció fejlődésével vált szükségessé.

Fontos azt is látni, hogy a nyelv és írás viszonyában **nem az írás határozza meg a nyelvet**, hanem éppen fordítva: az írás rendszere épül a nyelvre. A nyelvész a nyelveket nem az írásuk alapján csoportosítja vagy különbözteti meg, hanem belső szerkezetük, hangrendszerük, nyelvtani sajátosságaik szerint. Például a **héber** és a **jiddis nyelv** laikus szemmel hasonlóknak tűnhet, hiszen mindkettőt a héber ábécé betűivel írják jobbról balra. Valójában azonban a két nyelv rokonítása csupán az írás alapján teljesen félrevezető. A **héber** (héberül: עִבְרִית *ivrit*) az afroázsiai nyelvcsalád sémi ágába tartozó nyelv (rokona az arabnak), köznapi és hagyományos kifejezéssel zsidó nyelvnek is nevezik; a hébert a 19–20. századi nyelvújítás tette

alkalmassá a modern használatra, s így válhatott Izrael Állam hivatalos nyelvéné. A **jiddis** (saját nevén: יידיש) viszont a germán nyelvek nyugati ágába tartozó nyelv, eredetileg az askenázi (német) zsidóság nagy részének anyanyelve volt, amely felnémet származéknyelvként alakult ki német nyelvterületen a középkor folyamán. A közös írásrendszer ellenére tehát a két nyelv között nyelvészeti szempontból semmiféle közeli rokonság nincs. Ugyanígy, a **szerb** és a **horvát nyelv** – amelyeket történelmileg gyakran egy nyelv két változatának tekintettek – lényegében azonos (vagy legalábbis nagyon hasonló) nyelvi rendszer (szerbhorvát) két irodalmi normája, csupán az írásuk tér el: a szerbet **cirill**, a horvátot **latin** betűkkel írják. A különbség kulturális-vallási eredetű (a pravoszláv szerbek egyházi hagyományból cirillt használnak, a katolikus horvátok latint), de nyelvileg a két változat szinte hangról hangra megfeleltethető. Vagyis **az írásrendszer cseréje egy nyelvet nem változtat meg**: ha a horvát szöveget cirill betűkkel írnánk át vagy a szerbet latin betűkkel, a nyelv ugyanaz maradna.

Olyan nyelvek is vannak, amelyek **párhuzamosan több írásrendszert használnak**, akár történeti, akár politikai, akár kulturális okokból. Az imént említett szerb is ilyen, hivatalosan két írást használ: a **cirillt** és a **latint**. A cirill a „hagyományosabb”, míg a latin a mindennapi életben, médiában és nemzetközi kapcsolatokban elterjedt. Mindkettő teljes értékű és szabályozott helyesírás. Az üzbég nyelvben ma a hivatalos írás a latin, de a cirill szovjet örökségként máig széles körben használatos, főleg az idősebb generációk és az orosz nyelvi környezet miatt.

Arra is ismerünk példákat, hogy egyes nyelvközösségek **írásrendszert váltanak** a történelem folyamán, politikai, kulturális vagy vallási okokból. A **török** a 20. század elején (1928-ban), Atatürk elnök reformjai nyomán tért át az **arab írásról a latin betűs ábécére**. A váltás célja az volt, hogy közelebb hozza Törökországot a nyugati kultúrához, megkönnyítse a tömeges írástudás

terjedését, és modernizálja az ország nyelvi életét. Hasonló folyamat más nyelveknél is végbement, például a közép-ázsiai török nyelvekben, ahol az arab–latin–cirill váltások egymást követték a politikai környezet változásával. A **kazah nyelv** írására például a 20. században használták az **arab**, majd **cirill** írást, és jelenleg fokozatosan térnek át a **latin betűs** rendszerre. Ma mindhárom használatban van, bár eltérő funkciókkal. Ezek a példák jól mutatják, hogy az írás nem pusztán technikai kérdés, hanem mélyen összefügg a **társadalmi, kulturális és politikai kontextussal**.

Összefoglalva, az emberi nyelv a beszédben (vagy jelnyelvben) élő rendszer, amely **írás nélkül is teljes értékű**. Az írás nem egyetemes, nem minden nyelvnél adott – s ahol létezik, ott is tanult, tudatosan bevezetett eszköz. A nyelvek többsége az írásbeliség előtt is generációkon át fennmaradt pusztán a szóbeli hagyomány révén. Az írás feltalálása azonban mérföldkő volt: **lehetővé tette a kimondott szó rögzítését**, megőrzését, a gondolatok térben és időben való továbbítását a közvetlen emberi kommunikáció határain túl. Nem véletlenül tartjuk az írást az emberiség egyik legnagyobb találmányának. Ahhoz azonban, hogy megértsük, miben áll e találmány jelentősége, vizsgáljuk meg röviden, **hogyan alakult ki az írás**, és milyen fő típusai vannak.

15.2. Az írás kialakulása: képektől a hangokig

15.2.1. Képirás: a fogalmak képi rögzítése

A legkorábbi írásformák közvetlenül a **látott világ képét** használták fel az üzenetek rögzítésére. Ősi elődeink sziklarajzai, barlangfestményei bizonyos értelemben a későbbi írás őseinek, előfutárainak tekinthetők. Ezek a **piktogramok** konkrét tárgyakat ábrázoló, **képirásos jelek**: például egy vadászjelenet rajza szó szerint értelmezhető, külön „olvasástudás” nélkül, hiszen közvetlenül megmutatja, amit jelent. A piktogram és jelentése között nincs önkényes viszony – a jel hasonlít a valóság egy elemére. Az ilyen

képirás előnye, hogy nem függ konkrét nyelvektől: elvileg bárki értelmezheti, aki felismeri a rajzolt tárgyat vagy jelenetet. *Egy kép többet mond ezer szónál* – tartja a kínai közmondás, utalva a képirás közvetlenségére.

Az első ismert **írárendszer** is képirással kezdődtek. A legősibb fennmaradt írásos emlékek **Mezopotámiából** származnak: az i.e. 4. évezred végén a **sumérok** agyagtáblákra rajzoltak egyszerű rajzjeleket, hogy gazdasági adatokat, terményszámlálást és más információkat rögzítsenek. Kezdetben minden jel egy tárgyat vagy fogalmat jelentett – például a *kacsa* szót **egy kacsa stilizált rajzával** írtak le. Ezeket a piktogramokat bárki megérthette, hiszen **közvetlenül megmutatták a jelentést**: aki ránézett a jelre, látta, hogy *kacsa* van „odaírva”.

14. ábra. Sumér számadási tábla Urukából (i.e. 3100 körül)

Forrás: Keszler (1997)

Idővel azonban a piktogramok **egyre stilizáltabbá váltak**, elvesztették konkrét képi jellegüket. A gyakori használat során leegyszerűsödtek, leegyszerűsített vonalrajzokká alakultak, így az avatatlan szemlélő számára már nem volt egyértelműen felismerhető, mit jelölnek. Ekkor már **meg kellett tanulni az írásjelek jelentését** – azaz kialakult egy konvenciórendszer, egyfajta kód, amit az olvasónak ismernie kellett. A **sumér** képirás például

idővel annyira **absztrakt formákat öltött**, hogy a jelekbe már nem volt közvetlenül „belelátható” az eredeti tárgy. Ráadásul a sumérok áttértek a rajzolásról egy praktikusabb technikára: **ék alakú nádstílus** segítségével nyomták a jeleket az agyagtáblába, majd kiszárították az agyagot a napon. Az így létrejött jelek formája szögletes, ék alakú lenyomatok sorozata lett – innen ered az **ékírás** elnevezés (a latin *cuneus* = ‘ék’ szóból). A sumér ékírásban a jelek már alig emlékeztettek az eredeti tárgyakra. A piktogramokból absztrakt szimbólumok lettek, amelyeket csak a **képzett írnokok** tudtak elolvasni.

A képírási jelek használata során hamar kitűnt, hogy ez a módszer **komoly korlátokkal** bír. Konkrét tárgyakat, egyszerű cselekvéseket viszonylag könnyű lerajzolni, de **elvont fogalmakat vagy bonyolult mondatokat** már szinte lehetetlen egyértelműen képekben kifejezni. Erre próbáltak megoldást nyújtani az úgynevezett **ideogrammák**, vagyis az elvont fogalmakat jelképesen ábrázoló jelek. Például a *szél* fogalmát egy **meghajló fa rajzával** lehetett jelölni. Ilyenkor azonban már tudni kellett a **konvenciót**, hogy a *fa* nem ‘fát’ vagy ‘hajladozást’ jelent, hanem ‘szelet’ (amely meghajlítja a fát). Az **ideografikus írás** tehát igényli, hogy az olvasó megtanulja, hogy az egyes stilizált jelek milyen fogalmakra utalnak.

A képírási/ideografikus rendszerrel a legnagyobb gond az volt, hogy a jelek jelentését sokszor **csak a szövegkörnyezet** döntötte el. Minél összetettebb vagy elvontabb fogalmat akartak kifejezni, annál nehezebben lehetett kiküszöbölni a kétértelműséget. Egy **egyszerű kijelentést** – például, hogy „*Három bárkát elindítottunk a folyón lefelé*” – még el lehetett képileg mesélni némi jelképes megoldással. Ám egy olyan mondatot, mint hogy „*Hiába vártuk a fáraót tegnap*”, már rendkívül körülményes lenne képekben visszaadni. Az ideogrammák használatának természetes határai voltak: minden további ötletes jel bevezetése (pl. a *hiába* fogalmára egy összetört edény képe, vagy egy célt tévesztő nyílvevő) csak tovább bonyolította volna a rendszert.

Egy idő után világossá vált, hogy gazdaságosabb megoldás, ha **nem a szavak jelentését, hanem a hangalakját rögzítjük írásban.**

15.2.2. A hangjelölés megszületése: szó- és betűírás

Az írás történetében forradalmi áttörést jelentett, amikor a jeleket elkezdték **nem a jelentésük, hanem a hangértékük** alapján használni. Ezt nevezzük **rébusz-elvnek**: a jel eredeti jelentését félretéve hangjelölőként alkalmazzuk azt. Például, ha az angolban a *Sun* ('Nap') szóra használt ☉ jelet a hasonló hangzású *son* ('fiúgyermek') szóban is alkalmazzuk, az már **rébuszi írás**. A későbbiekben több írásrendszerben is megfigyelhető volt ez a folyamat: egyes jelek **hangértékké** váltak, és így több különböző szó leírására is alkalmasak lettek, amennyiben e szavak kiejtése azonos vagy hasonló.

A **hangjelölésű írás** először **szótagírás** formájában jelent meg. A beszélt nyelv szavakra, a szavak szótagokra tagolhatók – adódott az ötlet, hogy minden szótagra legyen külön írásjel. A **sumér ékírás** fejlődése jól példázza ezt: a sumér nyelvben kezdetben sok jel továbbra is egy teljes szót jelentett (**logogramma**), de idővel a jelek nagy részét már **szótagjelként** használták. Így az eredetileg képirásos sumér rendszer átalakult **vegyes írássá**, amelyben egyre inkább jelen volt a szótagírás elve. A sumér eredetű ékírást később átvették és továbbfejlesztették az azt követő kultúrák – pl. az akkádok, asszírok, babilóniaiak –, saját nyelvük leírására. Mivel ezek a nyelvek már eléggé különböztek a sumértól, **a jelkészletet a saját nyelvük szótagjaihoz igazították**, és így az ékírás praktikus szótagírássá vált az új nyelvekben. Az **ókori perzsa nyelvre** például a i.e. 6–5. században egy leegyszerűsített ékírásos szótagábécét dolgoztak ki, amely már szinte tisztán szótagírásnak tekinthető.

7. táblázat. Az ékírás fejlődése

Eredeti képírás (i.e. 3500)	Egyszerűbb jelek (i.e. 3000)	Régi sumér jelek (i.e. 2800)	Óbabilóniai jelek (i.e. 800)	Újbabilóniai jelek (i.e. 800)	Jelentésük
					Hal
					Ökör
					Szamar
					Gabona
					Isten, ég
					Nap, nappal
					Szántani
					Ház
					Ember

Forrás: Haag (1989)

Eközben Egyiptomban is hasonló folyamat zajlott. Az egyiptomi **hieroglif írás** eredetileg szintén képírás volt (a „szent vésetek” kifejező, képszerű jelekkel). Később a hieroglifák között is megjelent a **rébuszjelek használata**: egy-egy jel nem a tárgyat, hanem az annak nevében szereplő hangot jelölte. Az egyiptomi írás így fokozatosan **kevert rendszerré** vált: a jelek egy része továbbra is szavakat (fogalmakat) jelölt, más részük viszont **szótagjelekként** működött. Például (képzeltbeli magyar példával élve) ha a hieroglif írásban a „kacsa” ábráját eredetileg valóban *kacsát* jelentő szójelként használták, idővel elé tehettek más szavak jelének, amelyek hangalakja [k]-val kezdődött, ezzel jelezve, hogy az adott szó ejtése [k] hanggal indul. Ez az **akrofónia** elve: a képjel a tárgy nevének **kezdőhangját** jelöli, nem pedig magát a fogalmat. Az egyiptomiak így jelezték például a hieroglif szövegben, hogy egy adott jelcsoportot nem a kép jelentése, hanem hangzás szerint kell olvasni.

Az akrofónia további fejlődése vezetett el a **betűírás**, azaz az **ábécé** megszületéséhez. A betűírás lényege, hogy **egy jel egyetlen hangot (fonémát) jelöl**. Ha sikerül a beszéd hangjait önálló jelekkel rögzíteni, mindössze néhány tucat jel elegendő az összes szó leírásához: úgy, ahogyan mindössze néhány jelentésmegkülönböztető beszédhang elegendő az adott nyelv összes szavának felépítéséhez. Míg a világon több ezer fogalom van, amelyeket lehetetlen volna egyedi képi jelekkel megkülönböztetni (vagy ha ez sikerülne is, az emberi elme befogadóképessége miatt soha nem tudnánk megtanulni az összes jel jelentését), addig egy nyelv fonémakészlete általában csak néhány tucat elem (nagyjából 20–50 fonéma). Következésképp **pár tucat betűvel leírható bármi**, amit szóban ki tudunk mondani. Ez óriási előrelépés volt az írás hatékonyságában.

A hagyomány szerint **az első ábécét a föníciaiak „találták fel”** valamikor az i.e. 2. évezredben, és tőlük terjedt el nyugatra és keletre is. Valószínű, hogy a föníciai írás is korábbi kép- vagy szóírásos rendszerekből alakult ki, akárcsak a többi. A föníciaiak 22 jelből álló írást használtak, amelyben a jelek többsége **csak mássalhangzókat jelölt**. Ez megfelelt a sémi (afroázsiai) nyelveknek, mint amilyen a föníciai is volt: e nyelvek szavaiban a gyökmássalhangzók hordozzák a fő jelentést, a magánhangzók szerepe másodlagos (grammatikai, toldalékjellegű). Például az arab nyelvben a *k–t–b* mássalhangzósor minden olyan szóban az ‘írás’ fogalmi köréhez tartozó jelentést jelöl, mint *katab* ‘írt’, *kitáb* ‘könyv’, *kátib* ‘írnok’, *maktab* ‘iroda’ stb. Ezért a föníciaiak (és általában a sémi írások) nem jelölték kötelezően a magánhangzókat: az olvasó a szöveggörnyezetből „kitöltötte” a hiányzó magánhangzókat, mintha mássalhangzózázatot kapna (mint pl. „bn” amely lehet *ban*, *ben*, *bon*, *bun* stb. egy adott nyelvtől függően). Ezt a fajta rendszert **mássalhangzóírásnak** vagy **abdzsadnak** nevezzük.

Amikor azonban a **görögök** az i.e. 8. század körül átvették a föníciai ábécét, azt tapasztalták, hogy saját nyelvükön nem működik jól tiszta mássalhangzó-

írásként. A görög szótagfelépítés bonyolultabb volt, a magánhangzók hangértéke nem volt egyértelműen kikövetkeztethető a mássalhangzó környezetből, ezért szükségessé vált, hogy **a magánhangzókat is jelöljék**. Szerencsére a főníciai ábécében akadt néhány fölösleges jel (olyan mássalhangzóhangokra, amelyek a görögben nem léteztek); ezeket a görögök új funkcióval ruházták fel: **magánhangzójelekké** alakították át. Így született meg a történelem első teljes alfabetikus írásrendszere, a **görög ábécé**, amelyben **minden hang – mássalhangzó és magánhangzó – külön betűt kapott** (maga az „ábécé” szó is a görög *alpha* + *béta* elnevezésekből származik).

8. táblázat. A görög ábécé

A betű alakja	A betű neve	A betű átírása
A, α	alfa	a
B, β	béta	b
Γ, γ	gamma	g
Δ, δ	delta	d
E, ε	epszilon	e
Z, ζ	zéta	z, dz
H, η	éta	e
Q, q	théta	th
I, ι	ióta	i
K, κ	kappa	k
Λ, λ	lambda	l
M, μ	mű	m
N, ν	nű	n
Ξ, ξ	xí	x
O, ο	omikron	o
Π, π	pi	p

A 8. táblázat folytatása

A betű alakja	A betű neve	A betű átírása
P, ρ	ró	r
Σ, σ, ς	szigma	sz
T, τ	tau	t
Υ, υ	üpszilon	ü (y)
Φ, φ	fi	f, ph
X, χ	khí	kh
Ψ, ψ	pszí	psz
Ω, ω	ómega	ó

Forrás: Saját szerkesztés

A **görög ábécé** azután számos néphez eljutott: átvették az etruszkok, tőlük a rómaiak, akik a latin nyelv írására használták, és a latin betűs ábécé a római hódítások és később a nyomtatás elterjedésével világszerte elterjedt. A ma használatos alfabetikus írásrendszerek többsége – így a magyarban is használt **latin ábécé** – erre a görög eredetű rendszerre vezethető vissza. De az ókori görög írás az őse a cirill ábécének is. A 9. században a Balkánon tevékenykedő **bizánci hittérítők, Cirill és Metód** (illetve tanítványaik) alkották meg a szláv népek számára az első írásrendszert, a **glagolitát**. Ez erősen eltért ugyan a görög betűktől, de a szláv hangrendszerhez jól alkalmazkodott. Később, a 10. században, a bolgár irodalmi központban alakult ki ebből a **cirill írás**, amely közvetlenebbül a görög nagybetűs ábécé formáit vette át, kiegészítve őket olyan speciális jelekkel, amelyek a szláv hangokat jelölték. Így tehát a cirill ábécé **görög alapokra épül**, de a szláv fonológiai sajátosságokhoz igazított új betűk bevezetésével önálló írásrendszerré vált.

Érdemes megjegyezni, hogy az ábécé létrejötte voltaképp a nyelv belső szerkezetének felismerését tükrözi. Az alfabetikus elv azon alapul, hogy a beszélt szavak **hangok (fonémák) sorozataiként** állnak elő; az írás ennek

megfelelően **diszkrét (elkülöníthető) jelek sorozatává** rögzíti őket. Egyes kutatók szerint az ábécé „feltalálása” valójában annak felfedezése volt, hogy a nyelv elemi építőkövekre bontható, tagolható. Mindenesetre az ábécé bevétele és gyors elterjedése azt mutatja, hogy a nyelv hangzó elemeinek lejegyzése a legcélravezetőbb módja az írásnak: az alfabetikus írás **könnyen megtanulható, rugalmasan alkalmazható** bármely nyelvre, és minimális jelhasználattal képes maximális nyelvi információt közvetíteni. Nem véletlen, hogy idővel a legtöbb ismert kép- vagy szóíró rendszer is bevezetett valamilyen fonetikus elemet a hatékonyság növelése érdekében, illetve, hogy a világ nyelveinek túlnyomó többségét ma alfabetikus írással jegyzik le.

Összefoglalva, az írás története a képi ábrázolástól a hangjelölésig vezető hosszú folyamat. A fejlemények lényege, hogy a konkrét tárgyak képétől az elvont jelrendszerek felé haladva az írás egyre inkább a nyelv **hangzó formáját** kezdte leképezni. A nyelv **maradandóvá tételének** leghatékonyabb módjává végül az vált, hogy magukat a beszédhangokat rögzítjük betűkkel. Ezzel a nyelv és az írás viszonya ugyan szorosabbra fonódott – hiszen a leírt szöveg immár a kimondott szöveg pontos „átírata” lehetett –, de fontos hangsúlyozni, hogy **az írás továbbra is a nyelv szolgálója maradt**. Ahhoz igazodik, azt jeleníti meg egy látható (és tartós) médiumban. Nem a nyelv van az írásért, hanem fordítva.

15.3. Írásrendszerek és nyelvek

Az emberiség különböző írásrendszereket dolgozott ki az idők során. A fő típusokat aszerint különíthetjük el, hogy a nyelv **mely egységét** jelölik a jelek. Ennek alapján beszélhetünk **szóírásról (logografikus írásról)**, ahol minden jel egy szót vagy morfémat jelöl; **szótagírásról (szillabikus írásról)**, ahol minden jel egy szótagot jelöl; és **betűírásról (alfabetikus írásról)**, ahol minden jel egy fonémát (hangot) jelöl. Ahogy láttuk, a történelemben gyakran a logografikus-szillabikus rendszerekből fejlődtek ki a betűírások. Ugyanakkor sok írás vegyes

jelleget mutat: például a kínai írás máig megőrzött logografikus alapja mellé fonetikai elemek társulnak (lásd alább), a japán írás pedig eleve **kevert rendszer** (részben kínai eredetű szójelek, részben szótagjelek alkotják). Az sem ritka, hogy a **mássalhangzóírás** (abdzsad) és az **alfabetikus írás** közti átmenet formálódik ki egy–egy kultúrában – ilyen volt például a föníciai és a belőle eredő sémi írások esete, amelyekben a magánhangzókat eredetileg nem jelölték, de később segédjelekkel vagy mellékjelekkel pótolták (pl. az arab és héber írásban).

Mivel az írás mindig a nyelv **rögzített lenyomata**, érthető módon a különböző írásrendszerek más-más mértékben illenek az egyes nyelvekhez. Ha egy nép **saját maga alkotja meg írását**, rendszerint a nyelvéhez igazítja azt. Jó példa erre a **kínai írás**: a kínai nyelv szavai többnyire egyetlen szótagból állnak (izoláló nyelv lévén minden morféma önálló szótag), így a kínai írásban **minden jel egy szótagot (és egyben egy morfémát) jelöl**. A jelek sorrendje pontosan követi a kimondott mondat morfémasorrendjét, ezzel az írás tükrözi a kínai nyelv fontos sajátosságát, az egyszótagúságot és szórendi szabályokat. A kínai írásrendszer tehát a nyelv struktúrájához alkalmazkodik: a **logogrammák** valójában a kínai nyelv szavainak (morfémáinak) írott megfelelői, ezért a kínai nyelv viszonylag könnyen leírható velük.

Ezzel szemben, amikor egy **idegen írást vesz át** egy nyelvközösség, gyakran kiderül, hogy az eredeti rendszer nem illeszkedik tökéletesen az új nyelvhez. Ilyenkor vagy módosításokra van szükség, vagy együtt kell élni bizonyos nehézségekkel. Például a japánok kezdetben a kínai írást próbálták használni saját nyelvük lejegyzésére, de a japán nyelv szerkezete egészen más (több szótagú szavak, ragozott igealakok, eltérő szórend). **Egy tisztán szóíró (logografikus) rendszer nem bizonyult alkalmasnak** a japán nyelv teljes körű leírására. A megoldás az lett, hogy a kínai eredetű szójelek mellé a japánok kifejlesztettek egy **szótagjelrendszert** is: kialakították a **kana** szótagírást, amelynek jelei leegyszerűsített kínai karakterek voltak. A mai

japán írásban így a kínai eredetű írásjegyek (*kanji*) mellett kétféle szótagábécé (*hiragana* és *katakana*) is használatban van: a kanjikat többnyire a szótövek leírására, a szótagjeleket pedig a toldalékokra, ragokra, illetve idegen szavakra alkalmazzák. A **vegyes rendszer** előnye, hogy a kínai jelek megmaradnak a fogalomjelölésre (és ezzel sok esetben feloldják a homofóniából adódó írásbeli kétértelműséget), ugyanakkor a ragozás kifejezésére rendelkezésre állnak a könnyen írható–olvasható szótagjelek is.

Hasonló nehézség adódott, amikor az arab (mássalhangzó)írást a muszlim hódítások nyomán **átvették a perzsa és az urdu nyelv írására**. Ezek a nyelvek indoeurópai nyelvek, amelyekben a magánhangzók ugyanolyan lényeges részei a szótőnek, mint a mássalhangzók, szemben a sémi nyelvekkel. Az **arab ábécé** jelei azonban csak a mássalhangzókat jelölték, így amikor a perzsa nyelv írására kezdték használni, kiderült, hogy a rendszer nem ad egyértelmű támpontot a magánhangzókra – az olvasónak sokszor ki kell találnia, milyen magánhangzó illene a betűkapcsolatok közé. Ezt a problémát részben úgy hidalták át, hogy az arab írás *kiegészült* néhány új betűvel és sok mellékjellel a perzsa hangok jelölésére, de a mai napig elmondható, hogy az arab írás **csak megközelítőleg tükrözi** a perzsa nyelv hangjait. Ehhez hasonlóan az arab hódítással elterjedő arab írás számos más nyelv (pl. török, maláj) lejegyzésére is szolgált egy időben, de sehol nem bizonyult olyan hatékornak, mint az arabhoz hasonló szerkezetű nyelveknél. Több helyen végül **ábécécsere**re került sor: a törökök például 1928-ban az addigi arab írás helyett áttértek a latin ábécére.

Érdekes módon a **sémi mássalhangzóírás** éppen a saját nyelvein kívül bizonyult igazán sikeres exportcikknek: a föníciai eredetű ábécét a sémi népeken kívül átvették a **görögök** (ők fejlesztették belőle az első teljes alfabetikus írást, lásd fent), majd a görög ábécéből származtatva a **latin**, a **cirill**, az **örmény**, a **gót** stb. írásokat. Az alfabetikus elv **rugalmasan alkalmazható** volt különböző nyelvekre, bár minden nyelv kicsit módosította

a betűkészletet és a hangértékeket a saját igényei szerint. A latin betűs írás a római hódítások és a kereszténység elterjedése nyomán vált a **nyugati világ** közös írásává, majd a gyarmatosítás és globalizáció révén a modern korban széles körben elterjedt. A **cirill ábécé** a bizánci (görög) írás alapján alakult ki a 9. században a szláv népek számára, és máig használatban van Kelet-Európában és Észak-Ázsiában. **Más írásrendszerek** is átvétel útján terjedtek: a **dévanágari** írást (amely Indiában a hindit és sok más nyelvet szolgál) a bráhmí írásból fejlesztették; a **hangul**, a **koreai ábécé** pedig kivételes módon egy tudatos nyelvújítás eredménye a 15. századi Koreában, amely azonban szintén felismerte az alfabetikus elv előnyeit (a hangul betűi egyedi formájuk ellenére fonémákat jelölnek).

Meg kell jegyeznünk, hogy nem létezik „**tökéletes**” írásrendszer, és nem mondhatjuk, hogy egyik vagy másik rendszer „fejlettebb” vagy jobb volna a másikonál. Mindegyik kompromisszum a forma és a funkció között. A logografikus írás rengeteg jelet igényel, de független a beszélt nyelv változataitól; a szótagírás kevesebb jellel dolgozik, de bizonyos nyelvtípusoknál nehezen alkalmazható; az alfabetikus írás gazdaságos és általánosítható, viszont a beszélt nyelv minden apró hangváltozatát nem jelöli. Egy adott nyelvnél az a döntő, hogy **történetileg** milyen írást vett át vagy fejlesztett ki, és azt **hogyan alakította a saját rendszeréhez**. Például a **magyar nyelvet** először a **honfoglalás előtti rovásírással** jegyezték le (melyet a türk népektől tanultak el), majd a kereszténység felvételétől fogva a **latin ábécét** használják. A rovásírás és a latin írás egyaránt alkalmas volt a magyar lejegyzésére – bár mindkettőt ki kellett egészíteni néhány egyedi betűvel a magyar hangok jelölésére (pl. rovásírásban **magánhangzópótló jelekkel**, latinban *gy, ty, sz, cs* stb. digrammákkal). A rovásírás nem volt „magyarabb”, csak épp más hagyományhoz tartozott. Végző soron a **hangjelölő írásmód** terjedt el, mert ez bizonyult a legcélravezetőbbnek a nyelvi közlés rögzítésében.

15.4. A beszéd és az írás távolsága: kiejtés és helyesírás

Amikor egy nyelvet **hangjelölő betűírással** jegyzünk le, azt várhatnánk, hogy az írás pontosan tükrözi a kiejtést. A valóságban azonban egyetlen írásrendszer sem tökéletesen fonetikus. A **betűk valójában nem konkrét hangokat, hanem fonémákat jelölnek** – azaz a nyelv azon hangrendszerbeli egységeit, amelyek jelentésmegkülönböztető szerepűek. Például a magyarban a *ront* [ront] és *kong* [kong] szó végén ejtett mássalhangzó nem teljesen azonos (az egyik fog-, a másik veláris hangértékű), de mivel ez a különbség soha nem okoz jelentésmegkülönböztetést, az írásban **ugyanazzal az *n* betűvel** jelöljük mindkettőt. Hasonlóképpen a német *ich* [ɪç] ‘én’ és *Bach* [bax] szavakban kétféle hangértékű a *ch* ejtése, de mivel e különbség teljesen szabályos (a *ch* hang értékét az előtte álló magánhangzó határozza meg), a német helyesírás **egyformán *ch*-val írja** mindkettőt. Az ukrán nyelvben is jellemző, hogy ugyanazzal a betűvel jelölik a **kemény** és a **lágys** (**palatalizált**) mássalhangzókat, a különbséget a következő hang (jellemzően *i, я, ю, є*) határozza meg. A *ми́нь* [tʲinʲ] – *árnyék* szóban a *m* lágys (a magyar *ty*-nek felel meg), mert utána *i* áll; a *ма́к* [tak] – *igen* szóban azonban a *m* kemény (a magyar *t*-vel azonos), mégis ugyanazzal a betűvel írják; ehhez hasonlóan a *ни́ч* [nʲitʲ] – *éj* szóban lágys *h* (tehát a magyar *ny* hangnak megfelelő) jelenik meg, miközben a *но́с* [nos] – *orr* jelentésű szóban kemény *h* (magyar *n*), ám mindkettőt azonos betű jelöli. A betűírásnak tehát **elegendő a fonémákat jelölnie**, a finomabb kiejtésbeli különbségeket nem kell (sőt nem is lenne célszerű) leírni. Ha minden apró hangváltozatot jelölnénk, az írás olvashatatlanul bonyolult lenne – ilyen részletességű lejegyzésre csak a nyelvészek **fonetikai átírásai** szolgálnak (pl. szögletes zárójelben az IPA-jelekkel; lásd a hangtani fejezetben).

Mindebből következik, hogy a „**fonetikus írás**” fogalmát is érdemes pontosítani. A hétköznapi nyelvben gyakran mondjuk egy leírt szóra, hogy

„fonetikusán van írva”, ha a megszokott kiejtés szerinti írásmódot alkalmazza. Ám ami az egyik nyelvben fonetikusnak számít, a másikban nem feltétlenül. Az angolok számára például a *cheek* szó írása teljesen szabályosan követi a kiejtést (mivel az angolban a [tʃ] hangot *ch*-vel, az [i:] hangot *ee*-vel szokás jelölni), míg a magyarok szemében ugyanez korántsem fonetikus – magyarul *csík*-nak írják le ezt a hangsort. A tudományos, nyelvészeti terminológiában ezért inkább azt mondjuk egy írásrendszerre, hogy **fonológiailag (fonémikusan) következetes** vagy sem. Ha egy nyelvben „amit mondunk, azt írjuk” (mint pl. a finnben), akkor a **betű–hang megfelelések** nagyon szabályosak, kiszámíthatóak. Ha sok a kivétel, akkor az írás kevésbé fonológia-hű.

A világ nyelveinek írásai e tekintetben egy skálán helyezhetők el. A **finn** írás például szinte teljesen fonémikus: ugyanazt a hangot mindig ugyanazzal a betűvel jelöli. A **magyar** írás is viszonylag szabályos: a legtöbb szó **úgy van leírva, ahogy kiejtik**. Természetesen itt is akadnak kivételek (pl. *mondj* vs. *rongy*, ahol ugyanazt a [j] hangot egyszer *gy*, másszor *gyj* jelöli a történeti szóelemzés miatt), de összességében a magyar helyesírás kevésbé tér el a kiejtéstől. Ezzel szemben az **angol** írás hírhedten „nem fonetikus”: az angol szavak leírt alakja és kiejtése között gyakran nincs egy-az-egyben megfelelés. Ennek oka nem az, hogy az angol írás önkényesen furcsa betűket használna (például, hogy a *jam* [dʒæm] szót *j*-vel írják, hiszen ez önmagában lehetne épp olyan következetes, mint a magyar *dzsem* íráskép). A probléma az, hogy **ugyanazt a hangot többféle betűvel is jelölik** attól függően, melyik szóban fordul elő: pl. a [dʒ] hangot az angolban írhatják *j*-vel (*jam*), *g*-vel (*gentleman*), *di*-vel (*soldier*) stb., és az olvasónak nincs biztos támpontja arra, mikor melyik ejtés társul a betűkhöz. Az angol helyesírás tehát **inkonzisztens**, ezért nehéz a kiejtést megtanulni belőle, no és persze ez a szavak írásmódjának elsajátítását sem teszi egyszerűvé.

Felmerül a kérdés: ha a fonetikus (pontos) hangjelölés kívánatos, miért nem törekednek rá mindenhol? Miért nem egyszerűbb az angolt is fonetikusan írni? Azért, mert az írásnak nemcsak a hangjelölés az egyetlen funkciója. Több szempont **ütközésbe kerülhet** az írásgyakorlatban. Az egyik a **hagyomány tisztelete**: sok helyen ragaszkodnak a régi írásmódokhoz akkor is, ha a kiejtés időközben megváltozott. Például a magyarban a *súly* szó ma [fűj]-nak hangzik, de még mindig *ly*-nal írják a végét, mert valaha [fűΛ] ejtése volt (külön hangnak számított az [Λ]). Az *fúj* és *súly* végződése ma azonos hang, mégis eltérő betűvel írjuk – a hagyomány kedvéért. Az angolban a *break* ‘törik’ és *brake* ‘fék’ szavak ma egyformán [breik]-nek ejtődnek, mégis a középkori ejtésüknek megfelelő eltérő írásmód él tovább (akkoriban [brék] vs. [brák] volt a kiejtésük). Tehát **a helyesírás megőrizheti a nyelv régebbi állapotának nyomait**, néha a pontos kiejtésjelölés rovására.

Másrészt, az írás megőrizheti az **idegen szavak eredeti képét is** ahelyett, hogy a kiejtéshez igazodna. Ennek mértéke nyelvenként eltérő szokás kérdése. Az angol rendszerint megtartja az idegen átvételek eredeti írásképet: pl. a *buffet* (francia ‘büfé’) vagy *cello* (olasz ‘cselló’) szavakat angolul éppúgy írják, mint az eredeti nyelvben, noha ejtésük már [ˈbʌfeɪ] ill. [ˈtʃeləʊ] az angolban. A magyar ezzel szemben szeret **„magyarosan” írni**: a fenti szavakat magyarul már régen *büfé*, *cselló* alakban írják, alkalmazkodva a kiejtéshez. Persze kivételek a magyarban is akadnak: a *show* szót például nem írják „só”-nak (holott ejtve [só]), inkább megmarad az angol eredeti helyesírása. Ezek a döntések sokszor nem nyelvészeti elveken múlnak, hanem hagyományon és ízlésen.

Az írás másik fontos funkciója a **nyelvi értelem (morféma) jelölése**. Gyakran előnyös, ha ugyanazt a szóelemet mindig ugyanúgy írjuk le, még ha a kiejtése változik is toldalékoláskor vagy összetételben. Ezt nevezzük a **morféma-azonosság elvének**, vagy közismertebb nevén **szóelemző írásmódnak**. A magyar helyesírás például a *bánt*, *bántja*, *bántsd* stb.

alakokban mindenütt *bánt*-nak írja a szótövet, noha kiejtve [bánt], [bánccs], [bánccsd] változatok jelennek meg. Azért írjuk mégis mindben *bánt*-tal, mert így az olvasó látja a **közös tövet**, és a szavak rokonságát könnyebben felismeri. A kiejtést követve azonban mindegyik alakot másképp kellene írni. Ugyanakkor a toldalékokra a magyar helyesírás már kevésbé alkalmazza e szempontot: pl. a *nézz, ússz, moss* igékben ugyanaz a -j a felszólító mód jele, mint az *írj*-ban, mégsem írják *néjz, úszj, mosj* alakban – itt a kiejtés szerinti ssz, zz stb. írásmód győz. Vagyis a magyarban többnyire a **szótövek** helyesírási állandóságára ügyelnek, a toldalékokéra kevésbé. Ez a helyesírási hagyomány az olvasást segíti – hiszen vizuálisan rögtön felismerhetők az ismert szóelemek akkor is, ha kiejtve módosulnak –, cserébe a hangos olvasás némileg nehezebb. Az **angol helyesírás** e téren már-már a végletekig elmegy: szinte mindent a morféma állandósága vezérel. Például a múlt idő jelét mindig -ed-nek írják, akkor is, ha kiejtve [d] (pl. *seemed* [si:md] ‘tűnt’), [t] (pl. *kissed* [kɪst] ‘csókolt’) vagy [ɪd] (pl. *ended* [ˈɛndɪd] ‘befejezett’). Az egyes számú *child* [tʃaɪld] és többes számú *children* [ˈtʃɪldrən] szóban a *child* írásképe változatlan, noha ejtése megváltozik. Az angol írás tehát előszeretettel jelöli következetesen a szóelemeket, és kevésbé törődik a kiejtés ingadozásaival.

Léteznek továbbá **praktikus technikai megfontolások** is, amelyek eltérést okoznak az „egy hang–egy betű” elvtől. A magyarban például a hosszú mássalhangzót általában betűkettőzéssel jelölik (*késel* – *késsel*), de a **kétjegyű betűknél** csak az első jegyet kettőzzük: *szú* – *hosszú* (nem *hoszszú*). Elválasztáskor viszont visszaáll a teljes hasonulás jelölése: *hosz-szú*. A németben hasonló okból van az, hogy az [ʃ] hangot többnyire *sch* trigráffal jelölik, viszont szó elején *s*-sel, ha utána *p, t, k* következik: pl. *Schule* [ˈʃu:lə] ‘iskola’, de *Spiel* [ʃpi:l] ‘játék’. Látható, hogy az írásrendszerek gyakorlati szempontok szerint is alakultak.

Mindezen tényezők – **hagyomány, idegen szavak írása, szóelemzés, technikai szabályok** – együttese adja, hogy egyáltalán beszélhetünk „helyesírásról”. **Helyesírási szabályokról** akkor beszélünk, ha egy szó írásmódja eltér attól, amit pusztán a fonéma–fonéma megfeleltetés alapján várnánk. Például a *raktam* szó fonetikusan [raktam] és így is írjuk, tehát mondhatjuk, hogy „nincs neki helyesírása” – egyszerűen leírjuk a hangoknak megfelelő betűkkel, külön szabály nélkül. Ezzel szemben a *fogtam* szót [foktam]-nak ejtjük ugyan, de nem *foktam*-nak írjuk, hanem a hagyomány szerint *fogtam*-nak (míg a valóságos kiejtésben a [g] hang igazából nem hallatszik). Itt már el lehet rontani az írást, tehát van „helyes” és „helytelen” írásmódja.

Összegzőképpen, a hangjelölő, alfabetikus írások sem tökéletesen pontos leképezései a beszédnek, hanem bizonyos mértékig **önkéntes, konvencionális rendszerek**. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez nem **hibája** az írásnak, hanem veleje. Egy nyelv írásrendszere gyakran **tudatosan vállal kompromisszumokat** a hatékonyság és a használhatóság érdekében. Van, amikor a kiejtés pontos jelölése háttérbe szorul a jelentés, a könnyű olvashatóság vagy a hagyomány megőrzése javára. Nincs általános szabály arra, hogy melyik írásrendszer „jobb” – a nyelvek és kultúrák döntenek el, mi fontos számukra. A **finn** példa azt mutatja, hogy lehet minimálisra csökkenteni a helyesírási szabályokat (szinte minden szó úgy írandó, ahogy hangzik). Az **angol** ezzel szemben azt mutatja, hogy milyen, ha egy írás szinte teljesen ragaszkodik a szóelemzéshez és a hagyományhoz, a kiejtésjelölés rovására. A **magyar** és az **ukrán** helyesírás valahol a kettő között áll: alapvetően a kiejtést követi, de bizonyos esetekben a morféma állandóságát vagy a hagyományt előnyben részesíti. Ezek a különbségek adják az egyes nyelvek helyesírásának sajátos nehézségeit, szépségeit – de egyik rendszer sem „természetesebb” vagy „fejlettebb” a másiknál nyelvészeti értelemben.

15.5. Az írás hatása a nyelvre és a társadalomra

Az írás elsődleges rendeltetése, hogy a **nyelvet maradandóvá tegye**, látható jelekké alakítsa át. Ezt a célt az emberi civilizációk tudatos találmányokkal valósították meg: mindmáig csodálat övezi, hogy az ókori kultúrák miként dolgozták ki az első írásrendszereket. Az írás így a **kultúrtörténet alkotása**, amelyre magára a nyelvre jellemző ösztönös fejlődés nem vonatkozik. Ezt bizonyítja, hogy **az írásrendszereket akár radikálisan is meg lehet változtatni** tudatos döntéssel, anélkül, hogy a nyelv maga változna. Példa rá a már említett **török írásreform**: amikor 1928-ban Törökországban az addigi arab írásról a latinra tértek át, a török nyelv egy csapásra semmit sem változott – az emberek ugyanúgy beszéltek másnap, mint előtte. A nyelv tehát függetlenedik az írástól: ugyanaz a nyelv többféle írással is lejegyezhető (gondoljunk csak mondjuk a szerbre, amit cirill és latin betűkkel egyaránt használnak), és fordítva: ugyanaz az írás több nyelvet is szolgálhat (pl. latin betűkkel írják az angolt, franciát, németet stb.). Az írás **kettős értelemben is önkényes jelrendszer**: a leírt betűsor önkényesen jelöli a hangsort, a hangsor pedig önkényesen jelöli a jelentést. Például a magyar *szél* szó hangalakját jelölhetnénk *szél* helyett akár *szel* vagy *ctkm* betűkkel is; magát a szelet pedig nevezhetnénk *wind*-nek vagy *suhú*-nak is – mindez csak megállapodás kérdése.

Az írás mint technológia a **kultúra része**, nem pedig a nyelv. Ennek messzemenő következményei vannak. A nyelvek bizonyos értelemben **egységesebb képet mutatnak**, mint az írások. Minden emberi nyelvben vannak például magán- és mássalhangzók, szótagok, szavak, mondatok, alany és állítmány, névmások stb. – ezek a nyelvi univerzálék, amelyek a legkülönbözőbb nyelvekben is közősek. Ezzel szemben az írásrendszerek között alig van közös vonás: a **Föld népei** írásban sokkal változatosabb megoldásokat találtak ki, mint amilyen különbségek magukban a nyelvekben vannak. Az írások változékonysága tehát meghaladja a nyelvek változékonyságát.

Ennek oka, hogy az írás emberi alkotás – mint a viselet, a vallás vagy az építészet –, míg a nyelv az emberi természet része. A történelem során gyakran előfordult, hogy egy nagyobb **történelmi fordulat** – új vallás felvétele, birodalom bukása stb. – együtt járt az írásrendszer megváltozásával, de maga a nyelv ettől még nem változott meg lényegileg. Az írás megváltoztatása tehát **kívülről jövő kulturális hatás**, nem pedig nyelvi változás.

Az írás megjelenése ugyanakkor visszahatott a nyelv társadalmi megítélésére és használatára. Eleinte az írás szűk körű, titokzatos tudás volt, és bizonyos értelemben **mágikus erővel bírt**. Az ókorban kevesek kiváltsága volt az írástudás (a sumér és egyiptomi írnokok például külön papirusztekercseken tanulták a jeleket). Úgy tartották, aki képes a leírt szót „megragadni” és megőrizni, az szinte varázslatot művel. Az írott áldás például örök áldásnak számított, hiszen a leírt szó megmarad, „tovább hat”. Nem véletlen, hogy angolul a *spell* szó egyszerre jelent ‘betűzést, helyesírást’ és ‘varázsigét’. Aki pedig gonosz szándékot írásban vetett papírra, mintha valóban átkot szórt volna – hisz az írásnak **valóságformáló erőt** tulajdonítottak. Még ma is hajlamosak vagyunk attól tartani, hogy ha valami nagyon rosszat leírunk, azzal „kimondjuk” és bevonzzuk a bajt. Az írás ekképp a **hatalom** és a **szentség** eszköze lett az ókori civilizációkban.

Az írás szorosan összefüggött a **vallással** és az **államhatalommal** is. Az ókori Egyiptomban a hieroglifákat sokáig csak templomokban, sírokban használták ünnepélyes feliratokra; innen ered a görög *hieroglyphikos* (‘szent véset’) elnevezés. A világi ügyekben egyszerűsített, könnyebb írásokat vezettek be (hieratikus, majd démotikus írás). A **politikai hatalom** számára is nélkülözhetetlen volt az írás: segítségével adminisztrációt tarthattak fent, adókat, törvényeket, krónikákat vezethettek. A történelmi mondás szerint „a történelem győztese írja a krónikákat” – vagyis ami le van írva és fennmarad,

az válik történelemmé, a többi feledésbe merül. Az írás megőrző ereje így a hatalom megőrzését is szolgálta.

Sokáig az írástudás **kiváltság** volt. Az ókori keleti civilizációkban külön **írástudó papi osztály** (írástudók, írnokok) alakult ki. A középkori Európában a latinul tudó szerzetesek és papok alkották az írástudó elitet, akik a kolostorokban **kézzel másolták** a könyveket, és latin nyelven rögzítették a tudást. A **népesség többsége analfabéta** volt, és a hatalom érdeke sokszor az volt, hogy ez így is maradjon: aki nem tud olvasni, az nem jut önálló ismeretekhez. Például az amerikai rabszolgatartó Dél államaiban törvények tiltották a rabszolgák tanítását, hiszen **a műveltség hatalommal ruház fel** – egy írni–olvasni tudó ember sokkal nehezebben tartható függésben. Ugyanígy, Európában a katolikus egyház is sokáig ragaszkodott ahhoz, hogy a Biblia csak latinul legyen hozzáférhető: így a pap közvetítése kellett a „laikus” hívők felé, fenntartva ezzel a klérus befolyását. A templomok falát azért díszítették színes freskók és festett üvegablakok bibliai jelenetekkel, hogy az **írástudatlan hívek** is megértsék a tanításokat – mintegy „képregényben” adták át nekik a vallási történeteket.

A **középkor végén** aztán olyan változások indultak, amelyek az írás szerepét is átalakították. Megjelent egy új társadalmi réteg, a polgárság és a kereskedők osztálya, amely **világi tudásra** is igényt tartott. A **könyvnyomtatás feltalálása** (Johannes Gutenberg, 15. század közepe) forradalmasította a könyvek előállítását. A nyomtatás révén **olcsóbb és gyorsabb** lett a szövegek sokszorosítása, így a tudás is szélesebb körben terjedhetett. Míg 1450 előtt Európában egy könyv lemásolása hosszú hónapok munkája volt (és a kéziratok száma korlátozott maradt), addig 1500 körülre már mintegy 20 millió nyomtatott kötet látott napvilágot. A nyomtatás elvezetett ahhoz is, hogy egyre több nyelven (nem csak latinul) jelentek meg könyvek, ez pedig **elősegítette a nemzeti nyelvű irodalmak és nyelvjárások egységesülését, a nyelvi standardok kialakulását**. A reformáció idején Luther már lefordíthatta németre a Bibliát,

mert a nyomtatott német szöveg eljutott az emberekhez – ez korábban elképzelhetetlen volt, hisz kézzel nem lehetett volna elegendő példányban lemásolni és terjeszteni a fordítást. Az írás, pontosabban a nyomtatott írás így a **tömegek művelésének eszköze** lett. Aki tudott olvasni, hozzájuthatott a tudáshoz, és többé nem csak a tekintélyek által közvetített „hivatalos” ismeretet ismerhette. Ez hosszú távon az egész társadalomra kihatott, és megalapozta a modern tudományos és felvilágosodás kori gondolkodást.

Az írásbeliség elterjedése együtt járt a **nyelv standardizálódásával** is. A 16–19. században Európában sorra rögzítették a nemzeti nyelvek helyesírását, nyelvtanát szótárakban, grammatikákban. A nyomtatott szövegek egységesítése érdekében kialakult a **helyesírási normák rendszere** (hogy egy szó mindig ugyanúgy jelenjen meg a könyvekben). Ez önmagában még praktikus nyelvtervezési kérdés volna csupán. Azonban társult hozzá egy **ideológia** is: sokan úgy vélték, a nyelv írott, „művelt” formája az igazi nyelv, és a beszélt nyelv csupán ennek pontatlan lenyomata. Ezt nevezzük az **„írás csapdájának”**, amikor valaki a leírt alakból indul ki, és azt hiszi, a beszéd csupán ennek elnagyolt reprodukciója. Például egy írástudó magyar könnyen gondolhatná, hogy az *óvoda* szót hosszú [ó]-val „kellene” ejteni, hiszen úgy van írva – holott a valóságban csaknem mindenki úgy ejti, hogy [ovoda], és ez nem a „gyarló kiejtés” hibája, hanem a nyelv természetes állapota. Az sem véletlen, hogy a magyar anyanyelvűeknek külön tanítják az iskolában, hogy „az *-ít* képző mindig hosszú”, pedig a kiejtésben a magyarok nagy hányada röviden ejti a képző magánhangzóját a szavakban: [tanító], [fordít] stb. A **művelt köznyelvi norma** gyakran egybeesik az írott normával, ezért tűnik úgy, mintha az írásképhez kellene igazodni a beszédben. Pedig valójában fordítva: az írásnak kellene követnie a beszédet. Ahol ez nem történik meg (azaz a helyesírás konzervatívabb a kiejtésnél), ott a nyelvhasználókban kialakulhat az a tévképzet, hogy a beszélt nyelv „romlik”, eltér az ideális (írott) formától. Így alakult ki a **nyelvi purizmus**

és a **preskriptív (előíró) szemlélet**, amely a nyelv írott hagyományait védi az újíto beszélt nyelvvel szemben – holott nyelvészeti szempontból az új változatok sem rosszabbak vagy hibásabbak a régieknél.

Az írástudás emellett a **társadalmi rang** jelzője is lett. Mivel az írott nyelvhasználat az iskolához kötődik, az iskolázottság fokmérőjévé vált. A modern társadalmakban is léteznek **analfabéta** (írni–olvasni nem tudó) emberek, és még többen, akik csak nagyon alacsony szinten tudnak olvasni (funkcionális analfabéták). Őket gyakran megbélyegzik, mintha a nyelvet sem „tudnák”, pedig anyanyelvükön tökéletesen kommunikálnak – csupán az írásbeliség hiányzik a készségeik közül. A társadalom sokszor igazságtalanul **azonosítja a műveltséget a jó helyesírással**, és aki helyesírási hibákat vét vagy nem választékosan fogalmaz írásban, azt általában kevésbé értelmesnek tartják. Ezt az irodalmi ábrázolások is kiaknázzák: ha egy regényben egy „egyszerű” karakter szavait dialektusban, „helytelenül” írják le, az író így jelzi az illető műveletlenségét. Pedig valójában csak arról van szó, hogy az adott figura nem ismeri a sztenderd helyesírást vagy a standard írott nyelvet – a **beszélt nyelve ettől még hibátlan** (hisz anyanyelvi kompetenciája megvan, vagyis „tudja”, hogyan hozzon létre az adott nyelvben grammatikus, tehát „jó” mondatokat). Mégis, a helyesírási vétségeket a társadalom az iskolázatlansággal, sőt gyakran az alacsony intelligenciával kapcsolja össze.

Végül megállapíthatjuk: az írás – ahogy a fejezet címe is utal rá – a nyelv maradandóvá tételének eszköze. Nem maga a nyelv, de a nyelv **időbeli kiterjesztését** teszi lehetővé. Írás nélkül a nyelv az élő emlékezetre van utalva (hagyomány, szájhagyomány), írással viszont túlléphet az emberi emlékezet határain. Ennek óriási jelentősége van: a **történelem** az írásbeliséggel kezdődik, hiszen azóta maradnak fenn hiteles dokumentumok arról, mi történt. Az írás az emberi tudás felhalmozódásának és átadásának kulcsa is: a tudományok, irodalom, művészetek fejlődése elképzelhetetlen volna írott

feljegyzések, könyvek, könyvtárak nélkül. Az írásbeliség elterjedése **demokratizálta a tudást**: ma már elvben bárki számára hozzáférhetők az ismeretek könyvekben vagy digitális formában. Ugyanakkor az írás megszilárdította a **nyelvi normákat** és a nyelv presztízsformáit is – kialakult az egységes helyesírás, a köznyelv és irodalmi nyelv sztenderdje, amihez a beszélők gyakran igazodni igyekeznek. Az írás története ezért nem csupán technológiai fejlődés, hanem **kulturális és társadalmi folyamat** is, mely az emberi civilizáció számos területére hatást gyakorolt.

UTÓSZÓ

A „Bevezetés a nyelvészetbe” című kötet olyan útmutató, amely az emberi nyelv és nyelvhasználat megértéséhez szükséges legfontosabb alapokat és elméleteket tekinti át, rendszerezett formában. A kiadvány a nyelvről és a nyelvészetről szóló tudományos ismereteket a nagyközönség számára is érthető formában próbálja összefoglalni. A fejezetek az állati kommunikációs rendszerek és az emberi nyelv összevetésével indulnak. Hockett „tervezési jegyei” alapján a szerzők bemutatják a kettős tagolás, a produktivitás és a helyzetfüggetlenség egyedülálló szerepét, amelyek az emberi nyelvet megkülönböztetik az állati jelrendszerektől. Ezt a témát kiegészíti az állatok nyelvtanításával kapcsolatos kísérletek (mint a híres Washoe, Kanzi és Alex esetei) elemzése, amelyek megmutatják, hogy bár bizonyos állatfajok képesek szimbólumok tanulására, a nyelv teljes, kreatív rendszerét nem tudják elsajátítani.

A következő részek az emberi nyelv biológiai és kognitív alapjaira fókuszálnak. A kötet részletesen tárgyalja a nyelv eredetének vallási és tudományos elméleteit, a bibliai Babel-torony történetétől a modern neurológiai modellekig. Ezt követi a nyelv és az agy kapcsolatának bemutatása, különös tekintettel a Broca- és Wernicke-területek funkciójára, valamint a nyelvelsajátításra, beleértve az ukrán–magyar kétnyelvű gyermekek fejlődését és a kritikus periódus hipotézisét. A fejezet kitér azokra a drámai esetekre, amikor gyerekek nyelvi input nélkül nőnek fel (Genie, Victor, Oxana), ami bizonyítja, hogy a nyelv a kognitív és társas fejlődés alapvető feltétele.

A kézikönyv a nyelv strukturális szintjeit is áttekinti. A fonetikával és fonológiával foglalkozó fejezet a beszédhangok fizikai (fonetika) és rendszerszintű, jelentést megkülönböztető (fonológia) tulajdonságait mutatja be. A morfológia, a szavak belső szerkezetének tudománya, rávilágít, hogy a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egységei, a morféma-k hogyan alkotnak szavakat.

Különösen kiemeli a kötet a magyar nyelv agglutináló jellegét, amelyben a toldalékok jól elkülönülnek, és lehetővé teszik a rendkívül gazdag szóalakrendszer létrejöttét. A mondattani rész a mondatok szerkezetével foglalkozik, bemutatva a mondatrészek kapcsolatát és a szórend szerepét, beleértve a magyar nyelv kontextusfüggő szórendjét. A nyelv szerkezetét bemutató rész a kötet más területeihez mérten talán rövidebb és kevésbé részletes, de a szerzők úgy vélik, a sok éves iskolai grammatikaoktatás révén az olvasók már viszonylag sok ismerettel rendelkeznek a nyelvtani viszonyokról, a nyelvi rendszerről. A szemantika és a pragmatika fejezet a jelentésről alkot képet, a szavak szó szerinti értelmétől (szemantika) a kontextusfüggő, szándék által meghatározott jelentésig (pragmatika).

A kötet a nyelv tágabb kontextusát is vizsgálja. A nyelvrokonság, a nyelvcsaládok és a nyelvek osztályozása témakörök bemutatják, hogyan kapcsolódnak a nyelvek egymáshoz történetileg és tipológiailag, külön figyelmet szentelve a magyar nyelv finnugor eredetének, valamint török és más nyelvekkel való érintkezésének. A szociolingvisztikát részletező fejezet a nyelv és a társadalom kölcsönhatását vizsgálja, bemutatva, hogyan befolyásolják a társadalmi tényezők a nyelvhasználatot, és milyen szerepe van a nyelvnek a csoportidentitás kialakításában.

A nyelvpolitika példáival (például az ukrainai helyzetről) a szerzők rávilágítanak, hogy a nyelvi döntések milyen mély társadalmi és politikai következményekkel járnak. Végül a kötet kitér a nyelv és kultúra kapcsolatára, a nyelvi univerzálékra, valamint a nyelvészet legújabb kihívásaira, mint a mesterséges intelligencia és a nagy nyelvi modellek (LLM-ek). Külön hangsúlyt kap a nyelvi örökség megőrzésének eszköze, az írás, amelynek szerepét és a beszélt nyelvhez való viszonyát elemzik a szerzők.

A kötet vázlatosan bemutatja a nyelvészet fő területeit, az elméleti alapoktól a gyakorlati kérdésekig, az emberi nyelv egyediségétől a modern

technológiával való kapcsolataig. Nem csupán a szakmai fogalmakat magyarázza, hanem gondolkodásra ösztönöz a nyelv természetéről és szerepéről a világunkban. A kézikönyv így nemcsak egyetemi segédanyag, hanem egyfajta „útítárs” is, amely bevezeti az olvasót a nyelv izgalmas, rendkívül szerteágazó és folyamatosan fejlődő világába.

A szerzők szándéka és közeljövőre vonatkozó terve, hogy a kötet minden fejezetéhez gyakorló feladatok készülnek, amelyek segíthetik az olvasót abban, hogy átgondolja az olvasottakat, és maga is megtapasztalja, hogyan dolgozik a nyelvész, amikor egy–egy nyelvi jelenséget leír és elemez, vagy épp egy nyelvészeti vonatkozásokkal is bíró társadalmi problémára keresi a megoldást.

A szerzők

IRODALOMJEGYZÉK

- Austin, John Langshaw 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Austin, John Langshaw 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Baló György – Lipvecz Iván (szerk.) 1987. *Tények könyve '88. Magyar és nemzetközi almanach*. Budapest: Computerworld Informatika Kft. – Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó.
- Bell, Allan 2014. *The Guidebook to Sociolinguistics. First Edition*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Boroditsky, Lera 2011. How language shapes thought. *Scientific American* 304(2): 62–65.
- Boroditsky, Lera – Schmidt, Lauren – Phillips, Webb 2003. Sex, syntax, and semantics. In: Gentner, Dedre – Goldin-Meadow, Susan (Eds.), *Language in Mind: Advances in the Study of Language and Thought* (pp. 61–79). Cambridge: MIT Press.
- Brown, Keith et al. (Eds.) 2006. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Boston: Elsevier.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Campbell, Lyle 2013. *Historical Linguistics: An Introduction*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chambers, Jack – Trudgill, Peter 1998. *Dialectology. Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam 1993. *Language and Thought*. London: The Frick Collection.

- Coulmas, Florian 2003. *Writing Systems: An Introduction to Their Linguistic Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William – Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, David 1997. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Crystal, David 2000. *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curtiss, Susan 1977. *Genie: A Psycholinguistic Study of a Modern-Day "Wild Child"*. New York: Academic Press.
- Dawson, Hope – Hernández, Antonio – Shain, Cory (Eds.) 2022. *Language Files: Materials for an Introduction to Language and Linguistics (Thirteenth Edition)*. Columbus, OH: Ohio State University Press.
- de Saussure, Ferdinand 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eberhard, David M. – Simons, Gary F. – Fennig, Charles D. (Eds.) 2025. *Ethnologue: Languages of the World (Twenty-Eighth Edition)*. Dallas: SIL International.
- Eisenstein, Elizabeth 1983. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fasold, Ralph W. – Connor-Linton, Jeff 2014. *An Introduction to Language and Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fodor István 1999. *A világ nyelvei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Friederici, Angela D. 2017. *Language in Our Brain: The Origins of a Uniquely Human Capacity*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Fromkin, Victoria – Rodman, Robert – Hyams, Nina 2014. *An Introduction to Language (Tenth Edition)*. Boston: Wadsworth Cengage.
- Grice, H. Paul 1989. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Haag, Herbert 1989. *Bibliai Lexikon*. Budapest: Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
- Hajdú Péter 1987. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Heath, Shirley Brice 1983. *Ways with Words: Language, Life and Work in Communities and Classrooms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hickok, Gregory – Poeppel, David 2007. The cortical organization of speech processing. *Nature Reviews Neuroscience* 8(5): 393–402.
- Ingram, John C. L. 2007. *Neurolinguistics: An Introduction to Spoken Language Processing and its Disorders*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kálmán László – Trón Viktor 2007. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kenesei István (szerk.) 2011. *A nyelv és a nyelvek (Hatodik kiadás)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kertész András – Rákosi György 2012. *Nyelvrokonság és metafilológia: elméleti keretek*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Keszler Borbála 1997. Írás, helyesírás. In: Sipos Lajos (főszerk.), *Magyar nyelv és irodalom*. Budapest: KERTEK 2000 Könyvkiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1994. *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2001. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina.
- Kloss, Heinz 1967. “Abstand languages” and “Ausbau languages”. *Anthropological Linguistics* 9(7): 29–41.
- Kövecses, Zoltán 2005. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William 2006. *The Social Stratification of English in New York City. Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meyerhoff, Miriam 2011. *Introducing Sociolinguistics*. London: Routledge.
- Myers-Scotton, Carol 2006. *Multiple Voices: An Introduction to Bilingualism*. Oxford: Blackwell.
- Ochs, Elinor – Schieffelin, Bambi 2006. The impact of language socialization on grammatical development. In: Jourdan, Christine – Tuite, Kevin (Eds.) *Language, Culture, and Society: Key Topics in Linguistic Anthropology. Studies in the Social and Cultural Foundations of Language* (pp. 168–189). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pléh Csaba 2017. Tudásfajták a kognitív kutatásban, az iskolában és a köznapokban. *Magyar Tudomány* 178(11): 1387–1398.
- Reznikova, Zhanna 2017. *Studying Animal Languages Without Translation: An Insight from Ants*. Cham: Springer.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Budapest: Osiris Kiadó – Tinta Kiadó.
- Saeed, John I. 2003. *Semantics*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shevelov, George Y. 1979. *Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg: Winter Universitätsverlag.
- Spolsky, Bernard 2004. *Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Kolozsvári Tankönyvkiadó.
- Szilágyi N. Sándor 2000. *Világunk, a nyelv*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Trudgill, Peter 2000. *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. London: Penguin.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris.
- Wardhaugh, Ronald – Fuller, Janet M. 2015. *An Introduction to Sociolinguistics (Seventh Edition)*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Yule, George 2006. *The Study of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Войцева Олена – Новак Ольга – Яковлева Ольга 2022. *Загальне мовознавство*. Одеса: Одеський національний університет.
- Дорошенко Сергій 2006. *Загальне мовознавство*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Зеленько Анатолій 2010. *Загальне мовознавство*. Київ: Знання.
- Кочерган Михайло 2008. *Загальне мовознавство*. Київ: Академія.
- Лелека Тетяна 2022. *Загальне мовознавство. Навчально-методичний посібник*. Кропивницький: Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка.
- Супрун Людмила 2012. *Загальне мовознавство. Практичні заняття, самостійна робота*. Київ: Знання.

УДК 81'1(075.8)

Ч 45

DOI 10.58423/978-617-8143480

Степан Черничко – Крістіян Вараді

Вступ до мовознавства. Натхнення для студентів університетів і коледжів. Навчальне видання (підручник) Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II / Автори: Степан Черничко та Крістіян Вараді. Берегове: ЗУІ ім. Ференца Ракоці II, 2025. 358 с. (угорською мовою)

ISBN 978-617-8143-48-0 (PDF)

Цей підручник подає огляд основних понять і провідних напрямів мовознавства у зрозумілій та доступній формі для студентів університетів і коледжів. Його мета – зацікавити у вивченні мовознавства, показуючи, як функціонує мова та яку роль вона відіграє в суспільстві.

Навчальне видання

Степан Черничко – Крістіян Вараді
ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА
Натхнення для студентів університетів і коледжів

Підручник

2025 р.

Затверджено до використання у навчальному процесі на засіданні кафедри філології Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II (протокол № 114 від «11» серпня 2025 року)

Розглянуто та рекомендовано Радою із забезпечення якості вищої освіти Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II (протокол № 7 від «26» серпня 2025 року)

Рекомендовано до видання в електронній формі (PDF) рішенням Вченої ради Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II (протокол № 8 від «28» серпня 2025 року)

Підготовлено до видання в електронній формі (PDF)
Видавничим відділом спільно з кафедрою філології ЗУІ ім. Ф. Ракоці II

Рецензенти:

Льдіко Ванчо, габілітований доктор з галузі мовознавства, професор, професор Інституту угорської мови та літератури Університету Костянтина Філософа (м. Нітра, Словаччина)

Аніко Берегсасі, доктор з гуманітарних наук, доцент, професор, завідувач кафедри філології Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II (м. Берегове, Україна)

Вільмош Газдаг, доктор філософії, доцент, доцент кафедри філології Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II (м. Берегове, Україна)

Технічне редагування: *Олександр Добош, Анастасія Сенько та Крістіян Вараді*

Підготовка до видання в електронній формі (PDF): *Анастасія Сенько*

Коректура: *авторська*

Дизайн обкладинки: *Крістіян Вараді та Вівієн Товт.*

УДК: *Бібліотека ім. Опаці Чері Яноша при ЗУІ ім. Ф.Ракоці II*

Відповідальний за випуск:

Олександр Добош (начальник Видавничого відділу ЗУІ ім. Ф. Ракоці II)

Відповідальність за зміст і достовірність підручника покладається на авторів.

Видавництво: Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II (адреса: пл. Кошута 6, м. Берегове, 90202. Електронна пошта: foiskola@kmf.uz.ua; kiado@kmf.uz.ua) *Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК 7637 від 19 липня 2022 року.*

Шрифт «Times New Roman». Розмір сторінок навчального видання: B5 (182x257 мм).

Обсяг в авторських аркушах 14,72 (588 670 знаків із пробілами)

ISBN 978-617-8143-48-0

9 786178 143480